

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2•2026

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В. – доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е. – PhD, Альянс для боротьби зі злочинністю в інтернеті, Велика Британія

ДЖІНДЖАН Ф. – професор, доктор хаб., Університет Сорбонни, Париж-1, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

КАЙЗЕР Е. – професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, Німеччина

МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЕВІЧУТЕ (КІН) Г. – професор, PhD, Вільнюський університет, Литва

ОТРОЩЕНКО В. В. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О. – кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Україна

РАБІНОВІЦ А. – PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й. – професор, доктор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ШНЕЕВАЙС Є. – доктор хаб., Центр археології Ляйбніца, Німеччина

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 2•2026

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

BUISKYKH A. V. – DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

DJINDJIAN F. – Professor, Dr. Hab., University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

FORNASIER J. – Professor, Ph.D., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN) G. – Professor, Ph.D., Vilniaus universitetas, Lithuania

HARDY S. A. – PhD., Alliance to Counter Crime Online, United Kingdom

KAISER E. – Professor, Dr. Hab., Institute of Prehistoric Archaeology Freie Universität Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

PLAVINSKI M. O. – PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D. – PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A. – PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

SHEVCHENKO T. M. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)

SCHNEEWEISS J. – Dr. Hab., Leibniz-Zentrum für Archäologie, Germany

ZALIZNIAK L. L. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

ДЕ ЛАРА ЛОПЕЗ, У. Взаємодія культур у печері Атланterra (Кадіс, Іспанія): діахронні зв'язки між графічними традиціями палеолітичної та постпалеолітичної доби
БРОВЕНДЕР Ю. М. До проблеми харчових ресурсів мешканців Картамышу
БАУКОВА А. Ю. Артеміда Анаїта. Перський слід в культурі та ідентичності римського міста
ЛАПТЄВ О. О. «Фібули-кресала», «щипчики» чи «качечки»? Спроба атрибуції однієї категорії салтівських артефактів

Articles

- 5 DE LARA LÓPEZ H. Culture Clash in Atlanterra Cave (Cadiz, Spain): Diachronic Interactions between Palaeolithic and Post-Palaeolithic Graphic Traditions
21 BROVENDER Yu. M. On the Problem of Food Resources of the Kartamysh Inhabitants
29 BAUKOVA A. Yu. Artemis Anahita. Persian Trace in the Culture and Identity of the Roman City
42 LAPTIEV O. O. «Fire-Steel Brooches», «Tongs» or «Ducks»? An Attempt at Attributing a Category of Saltiv Artefacts

Публікації археологічних матеріалів

ТЕМУР А., КАНЧА С. Група теракотових фігурок архаїчного періоду в музеї Самсуна
СИМОНЕНКО О. В. Червонолакова столова амфора із сарматського поховання на Черкащині
КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О. Обробка кольорових металів на Київському Подолі (X — перша половина XIII ст.)
СОРОКІН С. О., СИТИЙ Ю. М. Нові матеріали другої половини XIII–XV ст. з Чернігівського Подесення

Publications of Archaeological Materials

- 62 TEMÜR A., KANCA S. A Group of Archaic Period Terracotta Figurines in the Samsun Museum
81 SYMONENKO O. V. A Red-Slip Amphora from a Sarmatian Grave in the Cherkasy Region
88 KRYZHANOVSKYI V. O. Non-Ferrous Metalworking in Kyivan Podil (10th — First Half of the 13th Century)
112 SOROKIN S. O., SYTYI Yu. M. Materials of the Second Half of the 13th–15th Centuries from Desna River Chernihiv Region

---

Історія науки

СТАНИЦІНА Г. О. Листи Богдана Ханенка в науковому архіві Інституту археології НАН України

ЛИСИЙ І. О. Історіографія архітектурно-археологічних досліджень галицького замкового комплексу в період незалежності України

History of Science

128 STANYTSINA H. O. Letters of Bohdan Khanenko from the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

144 LYSYI I. O. Historiography of Architectural and Archaeological Research of the Halych Castle Complex during the Period of Ukraine's Independence

H. DE LARA LÓPEZ

CULTURE CLASH IN ATLANTERRA CAVE (CADIZ, SPAIN): DIACHRONIC INTERACTIONS BETWEEN PALAEOLITHIC AND POST-PALAEOLITHIC GRAPHIC TRADITIONS

This article analyses the diachronic interaction between Palaeolithic and post-Palaeolithic graphic traditions documented in the Atlanterra Cave (Cadiz, Spain). Through a spatial and graphic approach, it explores how later motifs engaged with earlier imagery in terms of distribution, scale, superimposition, and visual hierarchy. The study highlights the reconfiguration of graphic space across different chrono-cultural phases.

Keywords: southern Iberian Peninsula; Strait of Gibraltar; Palaeolithic; post-Palaeolithic; rock art; graphic space; visual hierarchy

Previous research on the Atlanterra Cave (Cadiz, Spain) has made it possible to identify one of the oldest and most comprehensive graphic sequences documented in the southern Iberian Peninsula with regard to open-air rock art sites (De Lara López 2025; De Lara López, Mas Cornellà, Solís Delgado 2025) (fig. 1)¹. These studies have also enabled the identification of formal parallels between motifs recorded in the Atlanterra graphic repertoire and those documented at other rock art sites, both within its immediate regional context and on the opposite shore of the Strait of Gibraltar (De Lara López 2025; De Lara López, Mas Cornellà, Solís Delgado 2025). Furthermore, the analysis of the pronounced di-

dimensional variability of dot motifs suggested that prehistoric rock art could be understood as a collaborative and community-based practice, potentially involving individuals of different ages and genders (De Lara López 2025; De Lara López, Mas Cornellà, Solís Delgado 2025).

Beyond these aspects, the Atlanterra Cave presents an additional and particularly relevant feature: the long-term coexistence and interaction of multiple graphic traditions executed on the same rock surface. The presence of motifs attributed to the Palaeolithic, the early post-Palaeolithic, and the post-Palaeolithic schematic art phases within individual panels provides an exceptional opportunity to examine how successive visual traditions engaged with pre-existing graphic marks and later reinterpreted and reorganised them over extended periods of time.

Rock art studies have long recognised the analytical value of superimpositions, surface reuse, and palimpsests for understanding diachronic graphic processes. However, while these phenomena have been extensively addressed from a chronological perspective, comparatively less attention has been paid to the ways in which size, spatial distribution, and visual hierarchy contribute to the internal reconfiguration of painted surfaces through time, particularly at the level of individual panels and localised graphic fields.

In this context, the present study focuses on the spatial and dimensional relationships between Palaeolithic, early post-Palaeolithic, and post-Palaeolithic schematic art graphic traditions documented in the Atlanterra Cave. The analysis adopts a predominantly graphic and spatial approach aimed at examining how later graphic phases interact visually with earlier ones through patterns of distribution, size, surface occupation and superimposition, and how these

© DE LARA LÓPEZ HUGO, 2026 — PhD, Professor-tutor, researcher, the National University of Distance Education, the Department of Prehistory and Archaeology, Spain, ORCID: 0009-0004-0564-7222, hdelara@imvi.uned.es

© The Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, 2026

¹ The Atlanterra Cave is a small “cavity” that is traditionally referred to as a cave, but with very little depth. Typically, in Spain, these types of cavities are referred to as open-air sites due to their minimal depth, despite being categorised as caves.

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.en>

interactions contribute to the reorganisation of visual hierarchies within a multi-phase rock art context.

Methodology

The present study is based on the analysis of the Atlanterra Cave graphic repertoire, documented through a combined approach integrating digital image processing, panel-based spatial organisation, and comparative graphic assessment. The methodological framework adopted seeks to ensure the accurate identification, reproduction, and contextualisation of the motifs, while explicitly acknowledging the limitations imposed by the state of preservation of the rock surface and the diachronic complexity of the site.

The identification and analysis of the motifs required the use of advanced digital image-processing tools applied to photographic documentation obtained during fieldwork campaigns carried out in the 1990s (Mas Cornellà 1994, 2002; ed. Mas Cornellà 2000; Ripoll López, Mas Cornellà 1999; Mas Cornellà, Ripoll López 2002; De Lara López 2025; De Lara López, Mas Cornellà, Solís Delgado 2025). Adobe Photoshop (Adobe Systems Incorporated) and the ImageJ software, specifically its DStretch plugin (Harman 2015), were employed to enhance pigment visibility, delimit motifs, and produce accurate digital tracings. The process of digital reproduction presented significant challenges due to the condition of the rock surface and the state of preservation of the motifs. Several panels show advanced deterioration, many figures are highly faded, and some motifs appear infraposed beneath later graphic elements, complicating their identification and delimitation. Despite these limitations, digital image processing proved essential for highlighting graphic features that are barely perceptible to the naked eye and for improving the reliability of motif documentation.

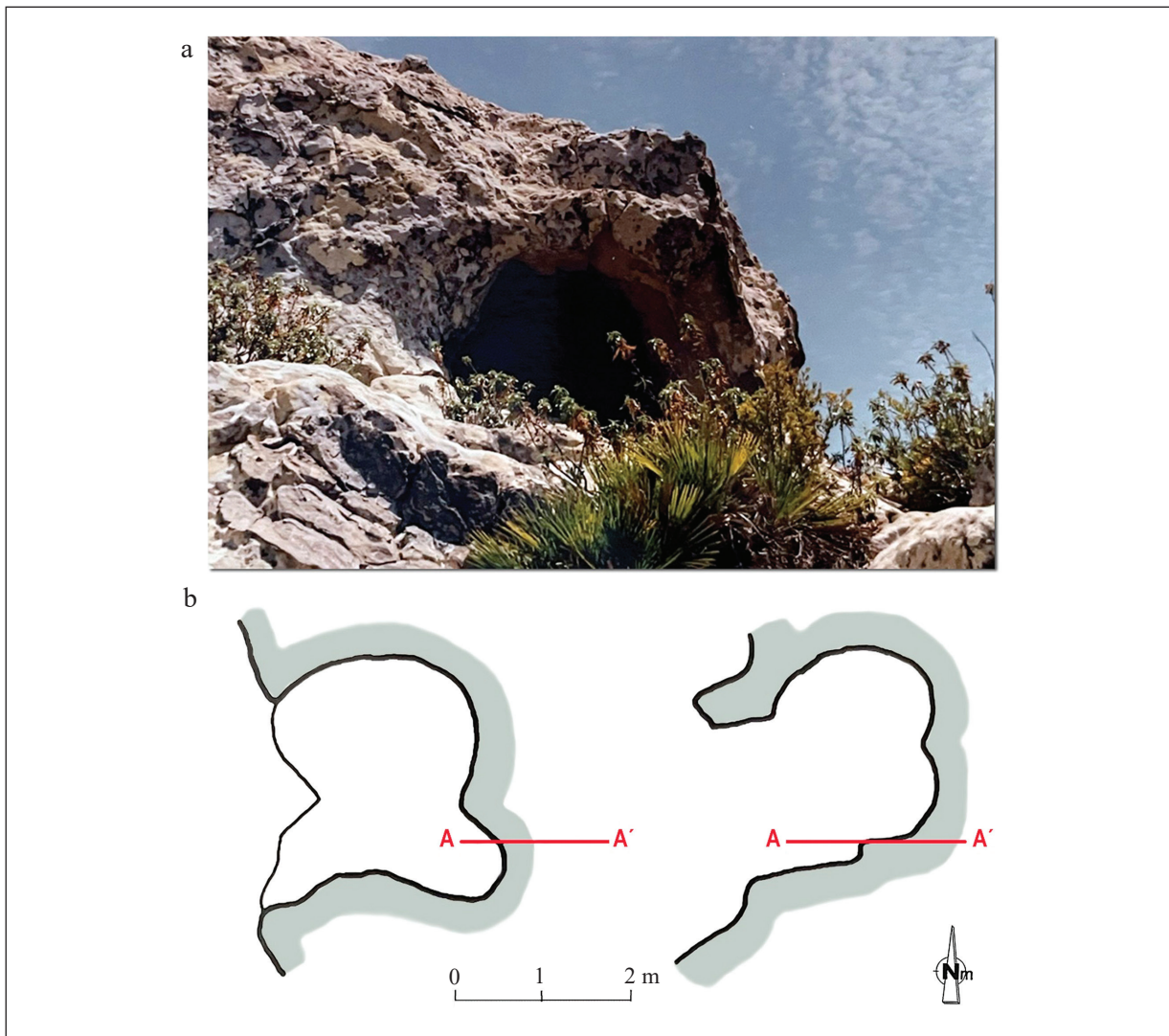
For analytical purposes, the painted surface of the cave was divided into 16 panels. This segmentation is artificial and does not reflect any known original organisation of the graphic space, but rather constitutes a methodological tool designed to structure the analysis and facilitate a systematic examination of the spatial distribution of motifs. Panel boundaries were established by considering both the dispersion of graphic elements and the morphology of the rock surface to produce divisions that were as organic as possible.

The numbering of the panels follows the natural progression of the rock surface from left to right. Although a degree of arbitrariness is inherent in this process, this approach allows for consistent observations regarding the distribution, coexistence, and superimposition of graphic phases.

For this study, a total of 896 individual graphic motifs were documented, recorded, and classified across the 16 panels. This corpus constitutes the empirical basis for the spatial, dimensional, and relational analyses presented in the following sections.

Our work has allowed us to classify the motifs of the Atlanterra Cave into three chrono-cultural phases: a Palaeolithic phase, an early post-Palaeolithic phase, and a post-Palaeolithic phase of typical schematic art (De Lara López 2025; De Lara López, Mas Cornellà, Solís Delgado 2025) (fig. 2, 3). The attribution of motifs to these phases was primarily based on a combination of superimpositions and infrapositions, patina analysis, and typological parallels. Superimpositional relationships provided the most reliable relative chronological indicators, particularly in cases when later motifs clearly overlapped earlier graphic elements. The characteristics of the patinas and differential pigment alteration were also considered, especially when comparing motifs located within the same panel. In addition, formal and typological parallels with other well-dated rock art contexts from the surrounding region and the Strait of Gibraltar area were used to support chrono-cultural attribution. A limited number of motifs for which these criteria did not allow a confident assignment to any of the three phases were classified as undetermined for analytical purposes.

The size of the different motifs was assessed using the physical dimensions recorded in the photographic documentation, following International Federation of Rock Art Organisations (IFRAO) standards. This approach allowed for consistent comparisons of motif size and surface occupation across different panels and graphic phases without the application of complex metric or statistical models. The analysis focused on variables related to the spatial organisation of the graphic record, including the distribution of graphic phases by panel, the coexistence of motifs belonging to different phases within the same panel, the relative size of the motifs, and the extent of surface occupation within the panels. For analytical clarity, a distinction was made between superimposition and coexistence. Superimposition refers to cases in which a motif physically overlaps and partially covers another, in-

Fig. 1. a — outside view of the Atlanterra Cave without its current barriers (Mas Cornellà 1994). The cave is located on a rocky ridge, facing west, and is at an elevation of approximately 72 metres above sea level. This small cave exhibits a semi-spherical shape (4.80 m x 5 m x 4.80 m) and its formation is associated with the Aljibe sandstones (Hoyos Gómez et al. 1997). *b* — topography (plant and section) of the cave (Mas Cornellà 1994)

dicating a direct diachronic relationship, whereas coexistence denotes the presence of motifs belonging to different phases within the same panel or visual field without direct physical contact.

Results

This section aims to describe the spatial distribution, coexistence, and formal relationships between Palaeolithic and post-Palaeolithic motifs documented in the Atlanterra Cave. The results presented below focus exclusively on observable graphic patterns, avoiding interpretative frameworks that are developed in subsequent sections.

Technique, colour, and pigment variability

Thorough documentation of the Atlanterra Cave confirms that painting was the only technique used

in the execution of the motifs. No evidence of engraving or other graphic techniques has been identified.

The graphic repertoire is characterised by the predominance of red pigments, most likely derived from iron oxide sources available in the immediate surroundings of the site (Mas Cornellà et al. 2013). These pigments display a wide range of tonal intensities, from very dark to lighter hues, a variability generally associated with pigment dilution processes or with alterations of the rock surface (Mas Cornellà 2005; Maura Mijares 2005; 2011).

Moreover, multiple forms of surface alteration have been documented at the Atlanterra Cave, including biological, physical, anthropogenic, and animal-related processes (Mas Cornellà 1994; Hoyos Gómez et al. 1997; Núñez Guerrero, Soler

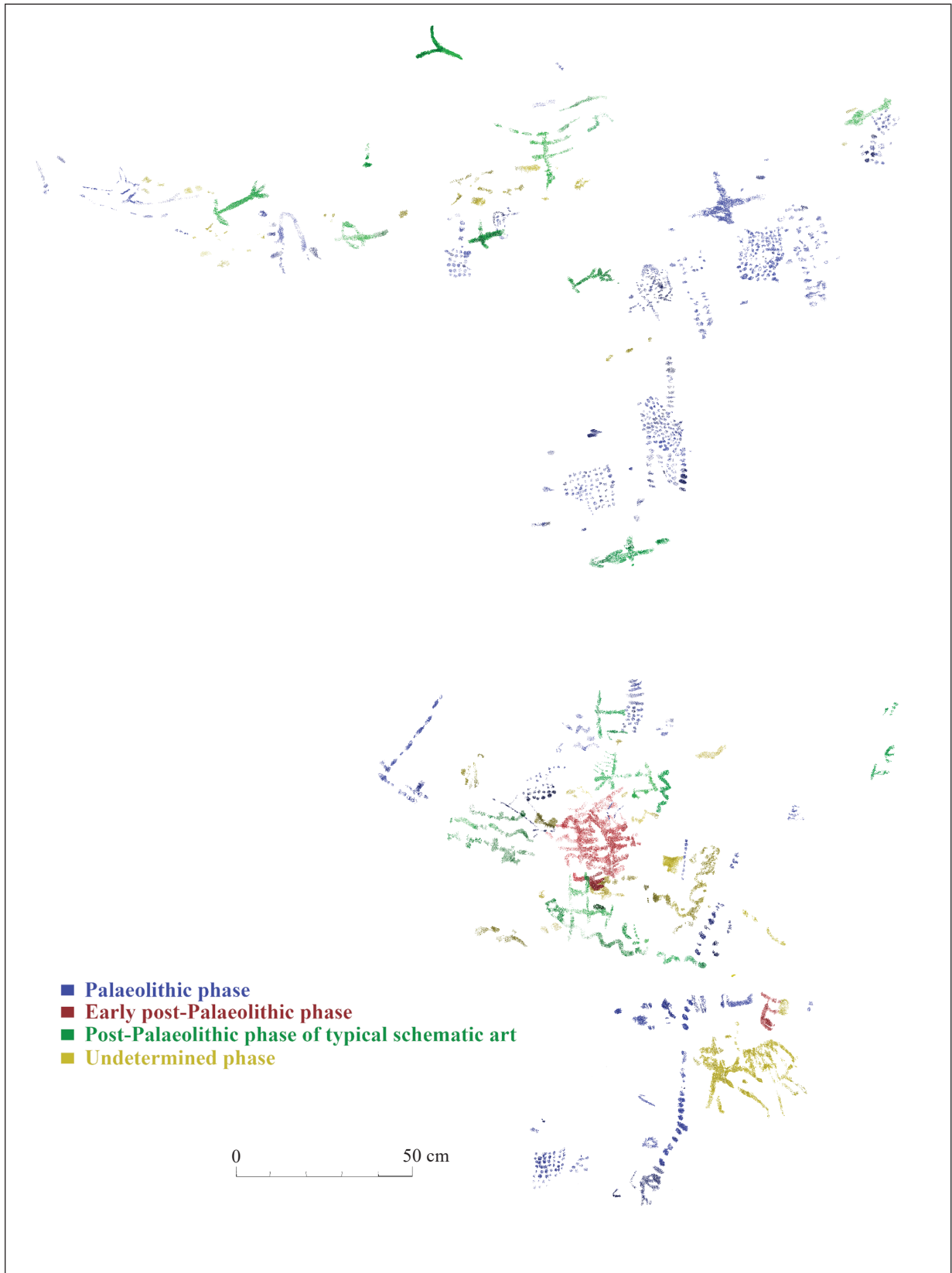

Fig. 2. Digital tracing of the Atlanterra Cave, highlighting the motifs corresponding to the Palaeolithic phase (*blue*), the early post-Palaeolithic phase (*red*) and the post-Palaeolithic phase of schematic art (*green*). Other figures whose phase cannot be clearly identified are also included

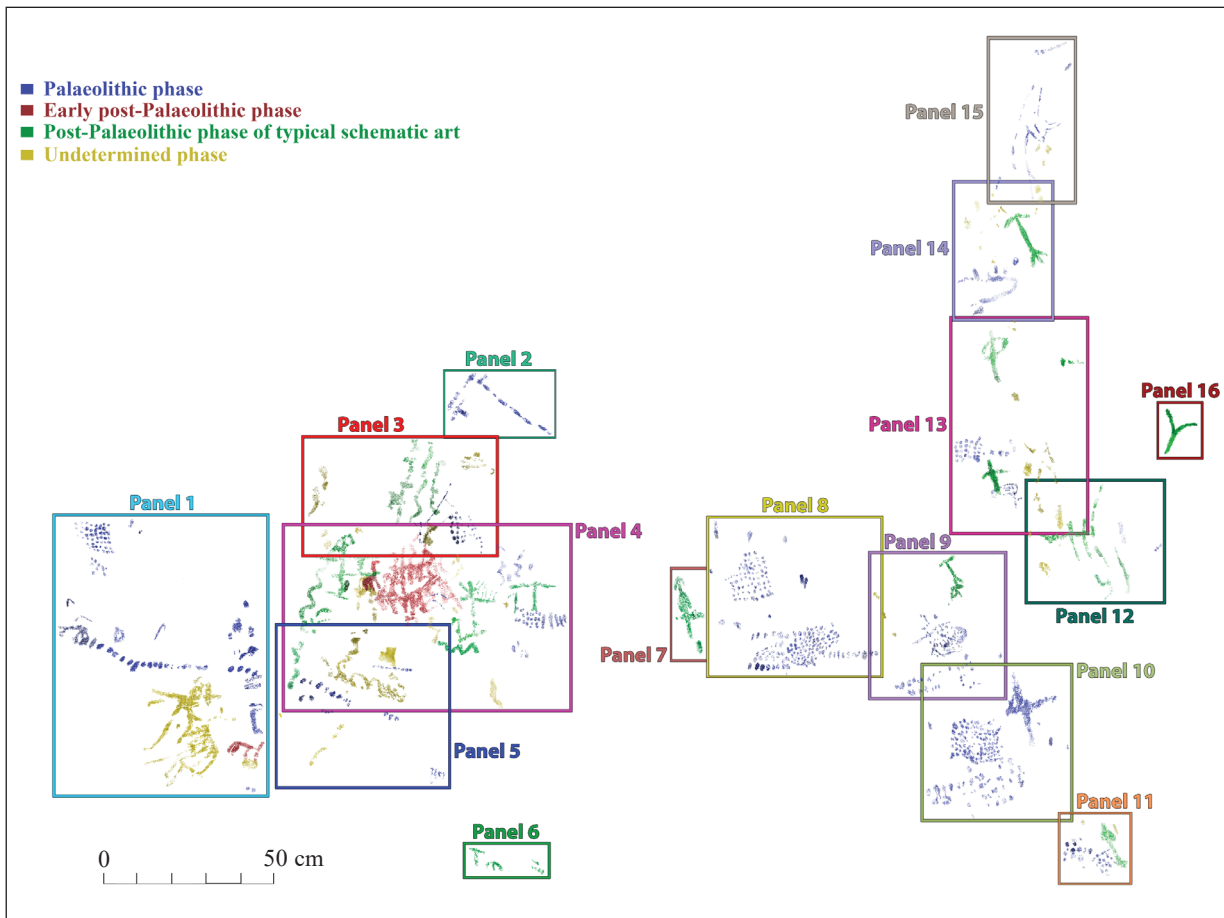

Fig. 3. Digital tracing of the Atlanterra Cave segmented into 16 panels. These panels have been colour-coded for ease of reference. Based on the previous division into phases, the motifs within each panel exhibit the colours attributed to each phase and to those figures whose phase remains undetermined

Núñez 2017). In addition to red tones, variations of orange, pink, and purple hues have been recorded.

Possible ochre (yellowish) pigments have also been observed in several panels (panels 1, 5, and 14). Comparable pigments have been documented both in other Iberian contexts (Roldán García et al. 2016) and beyond, notably at Magara Sanar (Tangier-Tétouan-Al Hoceima, Morocco), as previously discussed (Solís Delgado et al. 2023).

Previous analyses conducted by M. Hoyos using electron microscopy with energy-dispersive X-ray spectroscopy identified a white base beneath the anthropomorphic figure from panel 7, along with translucent pigment segments (Hoyos Gómez et al. 1997). Although this white base could not be clearly identified through the digital image processing employed in the present study, this discrepancy is likely related to differences in analytical resolution and methodological approach.

Chromatic identification was conducted using the PANTONE+ Solid Coated colour guide integrated into Photoshop, selected for its standardisation and chromatic precision (tab. 1).

Distribution of graphic phases

The documentation of the Atlanterra Cave has made it possible to identify motifs executed during three chrono-cultural phases, resulting in a relatively complete graphic sequence spanning a broad Palaeolithic phase, a concise early post-Palaeolithic phase, and a post-Palaeolithic phase of typical schematic art.

The Palaeolithic phase constitutes the most extensive and visually pervasive component of the site. Its motifs are distributed across almost the entire painted rock surface and form the dominant graphic substrate against which later interventions are situated. This phase is characterised not only by its numerical predominance, but also by its spatial continuity across panels. The wide extent of the Palaeolithic phase is largely, though not exclusively, explained by the presence of numerous groups of dots, which co-exist with other figurative and non-figurative motifs within the same graphic tradition (fig. 4).

In contrast, the early post-Palaeolithic phase is extremely restricted in both number and spatial extent. Its presence is limited to a single zoomorphic motif in panel 1 and to a more substantial concen-

tration in panel 4, where it occupies a visually central position within the panel (fig. 5).

The post-Palaeolithic phase of typical schematic art displays a wider spatial distribution than the early post-Palaeolithic phase, although it remains less extensive than the Palaeolithic phase motifs. Motifs of this last phase are predominantly located in panels that already contained Palaeolithic figures or in their immediate vicinity. This pattern is particularly evident in the right-hand side of the cave (fig. 6).

Overall, the distribution of graphic phases reveals a marked imbalance: a dense and continuous Palaeolithic graphic substrate upon which later traditions intervene selectively, rather than expanding into previously untouched areas of the rock surface.

Panel-by-panel distribution

Palaeolithic motifs have been identified in panels 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, and 15, covering most of the rock surface. The panels in which Palaeolithic motifs are absent (panels 6, 7, and 16) are either very small in size (panels 6 and 16) or spatially integrated within areas immediately adjacent to panels densely occupied by Palaeolithic figures (panel 7).

In general terms, the distribution of Palaeolithic motifs within panels is structurally dense, even though many individual figures currently display varying degrees of fading and pigment deterioration. Despite this differential preservation, earlier motifs often remain key components of the overall graphic organisation of the panels. This structural density is explained largely, though not exclusively, by the high number of Palaeolithic dot groupings, which coexist with other motif types belonging to the same phase.

The early post-Palaeolithic phase exhibits a markedly different pattern. It is represented only sporadically in panel 1, where a single zoomorphic motif has been identified, and is concentrated primarily in panel 4. In this panel, the early post-Palaeolithic motif occupies a central position and partially superimposes a Palaeolithic quadruped protome, creating a clear spatial and visual relationship between the two phases.

This highly localised distribution contrasts sharply with the widespread presence of Palaeolithic motifs and indicates a selective engagement with specific panels rather than a generalised expansion across the cave.

Motifs belonging to the post-Palaeolithic phase of typical schematic art are distributed across panels 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, and 16. In several cases (panels 3, 4, 5, 9, 11, 12, 13, and 14), schematic motifs coexist spatially with Palaeolithic figures within the same panel. Although panel 7 does not contain Palaeolithic motifs, it is in proximity to panel 8, which is densely covered by Palaeolithic groups of dots, situating it within a broader Palaeolithic visual field.

Size, surface occupation, and spatial strategies

The Atlanterra Cave displays two contrasting models of surface occupation associated with different phases. During the Palaeolithic phase, motifs occupy a large proportion of the rock surface, primarily because of the high density of groups of dots, although other Palaeolithic motif types also contribute to the extensive occupation of the rock surface.

By contrast, both post-Palaeolithic phases exhibit strategies oriented towards the redirection of visual attention rather than the saturation of

Table 1. Chromatic identification of the Atlanterra Cave graphic repertoire

PANTONE+ SOLID COATED						
Pantone Red	Pantone Red 032 C					
Pantone 4XX C	Pantone 465 C	Pantone 466 C	Pantone 467 C		Pantone 468 C	
Pantone 5XX C	Pantone 504 C	Pantone 505 C	Pantone 506 C		Pantone 510 C	
Pantone 6XX C	Pantone 681 C	Pantone 682 C				
Pantone 7XX C	Pantone 727 C	Pantone 728 C				
Pantone 17XX C	Pantone 1767 C	Pantone 1797 C				
Pantone 46XX C	Pantone 4665 C					
Pantone 47XX C	Pantone 4735 C	Pantone 4745 C	Pantone 4755 C			
Pantone 51XX C	Pantone 5115 C	Pantone 5125 C	Pantone 5135 C			
Pantone 74XX C	Pantone 7415 C	Pantone 7417 C	Pantone 7418 C	Pantone 7419 C	Pantone 7420 C	Pantone 7421 C
Pantone 75XX C	Pantone 7513 C	Pantone 7514 C	Pantone 7584 C	Pantone 7585 C		
Pantone 76XX C	Pantone 7604 C	Pantone 7605 C	Pantone 7606 C	Pantone 7607 C	Pantone 7608 C	

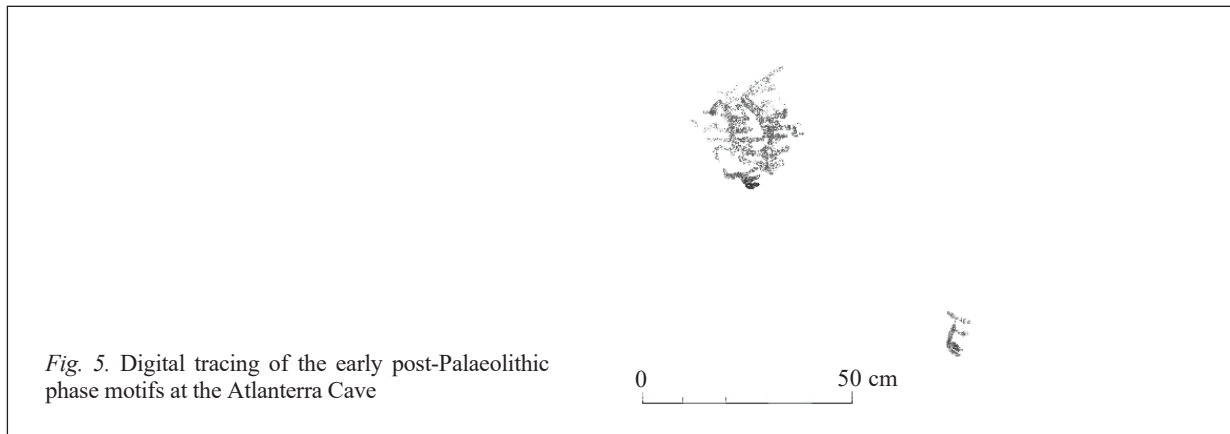

the surface. This redirection is achieved either through the execution of motifs at a larger size than the surrounding Palaeolithic figures or through superimpositions that partially cover or incorporate earlier graphic elements.

On the left-hand side of the painted surface, post-Palaeolithic motifs dominate central areas of the cave. This dominance is achieved through dense and elongated forms and, in some cases, through direct superimpositions over Palaeolithic figures (fig. 7, 8, 9).

On the right-hand side, a different pattern is observed (fig. 10). Here, post-Palaeolithic motifs generally assert their presence through increased size rather than through systematic superimposition, establishing a clear dimensional contrast with nearby Palaeolithic motifs.

A clear case of direct reuse of Palaeolithic graphic elements is documented in panel 13, where a later motif was executed over pre-existing Palaeolithic elements without fully obscuring them (fig. 11).

Diachronic reuse and reconfiguration of the graphic space

The combined analysis of distribution, size, superimposition, and surface occupation indicates that the Atlanterra Cave did not function as a static or neutral graphic space. Instead, the rock surface was repeatedly reconfigured through time as successive graphic traditions engaged with an inherited visual record. These engagements were not uniform across the site, but varied according to different phases, panel location, and the existing density and configuration of earlier motifs.

The Palaeolithic phase established the main graphic framework of the site. Its motifs are widely distributed and densely arranged, covering large portions of the rock surface and generating a visually structured background rather than an undifferentiated space. The groups of dots, while not the only component of the Palaeolithic repertoire, play a central role in shaping this initial visual organisation due to their frequency and spatial extension. Their pronounced dimensional variability is consistent with repeated graphic actions carried out over extended periods of time and reinforces the interpretation of Palaeolithic rock art at Atlanterra as a long-term, cumulative, and potentially collaborative practice involving multiple individuals of different ages and genders (De Lara López 2025; De Lara López, Mas Cornellà, Solís Delgado 2025).

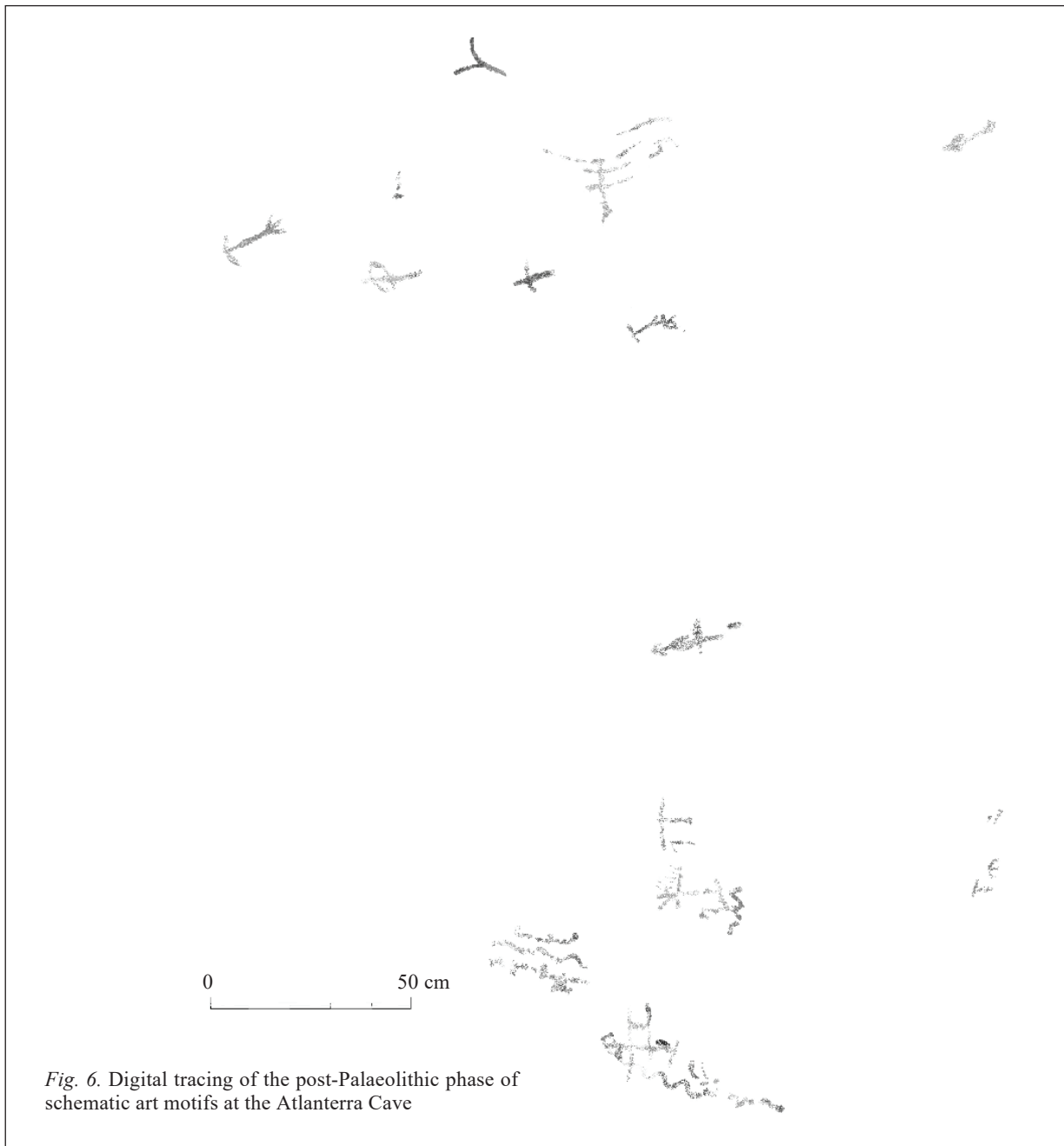
Later graphic phases did not engage with the space as a blank or neutral surface. Instead, they interacted selectively with a pre-existing graphic structure in which certain panels and sections already possessed a high degree of visual density. The tendency of post-Palaeolithic motifs to cluster in areas previously occupied by Palaeolithic imagery suggests that earlier graphic activity

retained visual relevance over time and actively conditioned the spatial logic of subsequent interventions. In addition, this pattern indicates that not all areas of the cave were equally attractive for later graphic action.

The early post-Palaeolithic phase represents the first clear departure from the Palaeolithic spatial logic. Although extremely limited in number, its motifs are not randomly distributed. Their concentration in the central area of panel 4 reflects a deliberate engagement with a visually prominent sector within an already structured graphic field. The execution of a dense and visually complex motif in this location results in a marked reorientation of visual attention. The associated superimposition over a Palaeolithic figure, while chronologically and spatially significant, appears to be secondary to the broader strategy of focalisation achieved through density and central placement.

A more extensive reconfiguration occurs during the post-Palaeolithic phase of typical schematic art. These motifs display a broader spatial distribution across the cave and employ different strategies depending on local graphic conditions. On the left-hand side of the painted surface, schematic motifs tend to concentrate in central areas and occasionally overlap Palaeolithic figures, producing dense graphic clusters that reorganise the visual focus of the panels. In these contexts, superimposition functions as one of several mechanisms for redefining spatial hierarchies within panels already characterised by high graphic density.

On the right-hand side, by contrast, schematic motifs more often assert their presence through increased sizing rather than through systematic superimposition. Here, visual prominence is achieved primarily through dimensional contrast

with nearby Palaeolithic motifs, establishing new focal points without necessarily obscuring earlier imagery. This variability indicates that post-Palaeolithic schematic art did not rely on a single mode of spatial intervention, but adapted its strategies to the visual configuration inherited in each section of the cave.

Across the site as a whole, the Palaeolithic graphic elements are directly reused through physical superimposition, which is a documented but highly restricted phenomenon. Clear evidence of such reuse has been identified only in panel 13, where a later motif was executed over pre-existing Palaeolithic elements (fig. 11). In other

panels, interactions between graphic phases are expressed primarily through spatial proximity, alignment, or shared surface occupation rather than through direct overlap. This pattern suggests that diachronic reuse at Atlanterra was selective, context-dependent, and embedded within broader strategies of visual reorganisation.

If we take together these considerations, they may indicate that the post-Palaeolithic use of the Atlanterra Cave involved an active and nuanced reconfiguration of an inherited graphic landscape. Later motifs did not merely coexist with earlier ones, but engaged with them in ways that modified visual hierarchies, redirected attention,

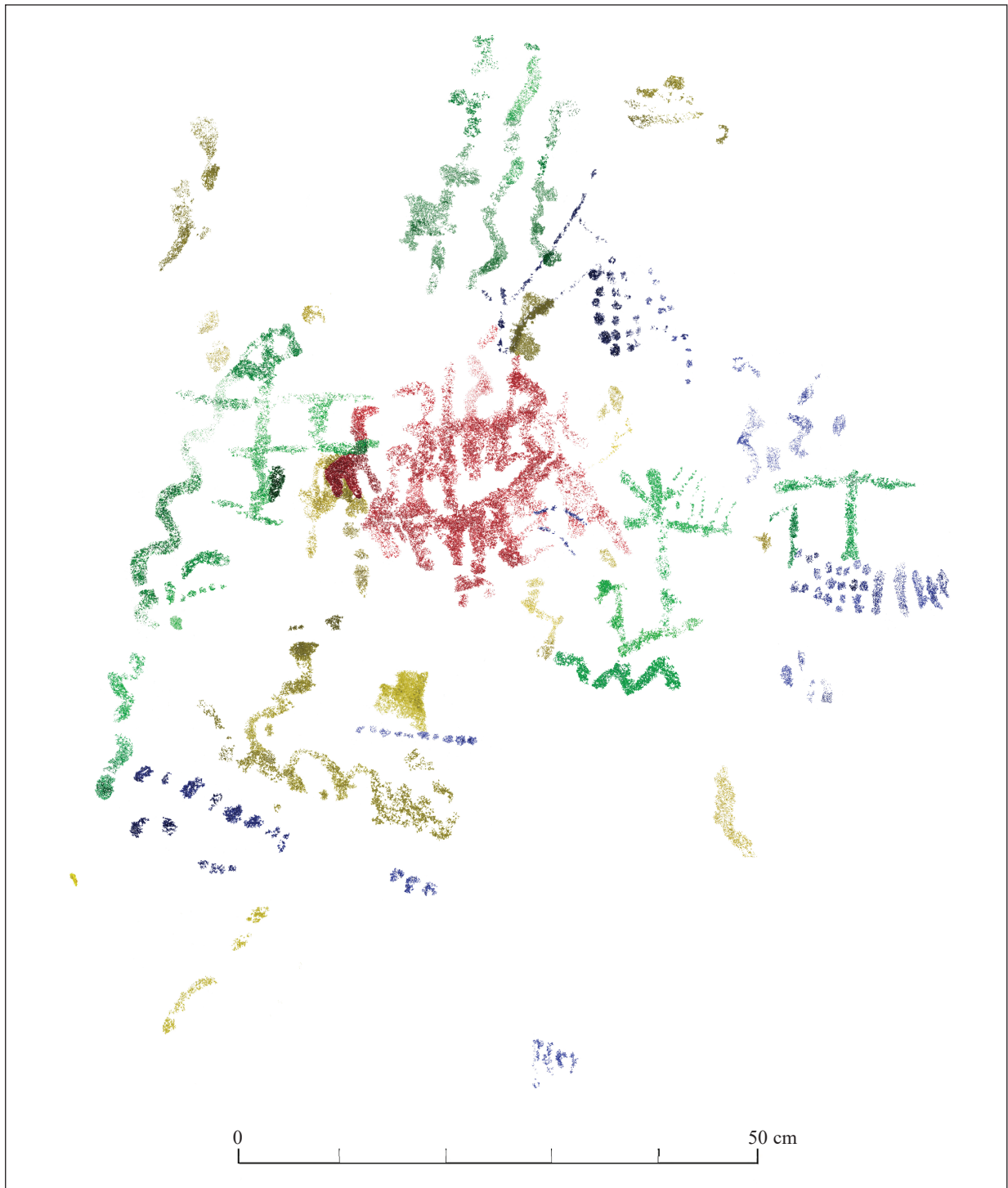

Fig. 7. Left-hand side of the cave, centred on panels 3, 4, and 5, the area of greatest convergence between the three phases. Blue: Palaeolithic phase. Red: Early post-Palaeolithic phase. Green: Post-Palaeolithic schematic art phase. Yellow: Undetermined phase

and reshaped the internal structure of the rock surface. This reconfiguration unfolded through a range of spatial strategies — centralisation, difference in sizing, occasional superimposition, and selective reuse — reflecting diverse ways of negotiating a graphic space already charged with visual meaning.

Discussion

Visual hierarchy as a relational and diachronic process

The results obtained at the Atlanterra Cave indicate that visual hierarchy in rock art contexts with multiple phases cannot be understood as an intrinsic

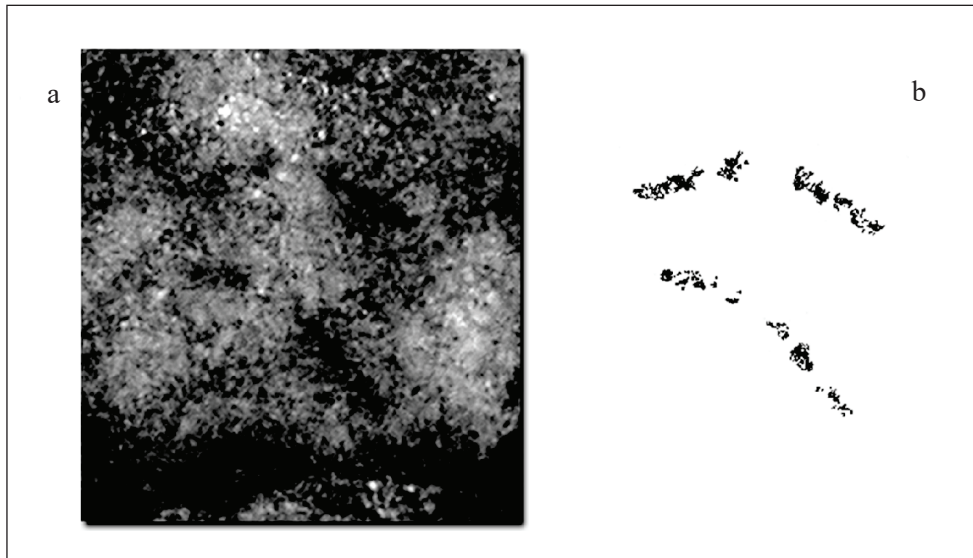

Fig. 8. Undetermined quadruped 176 beneath the plant-like motif 174 in panel 4

or static property of individual motifs. Instead, hierarchy emerges as a relational and diachronic process, produced through interactions between graphic elements executed at different moments in time and according to different visual logics.

During the Palaeolithic phase, visual prominence appears to derive primarily from repetition, density and spatial continuity rather than from focalisation. The accumulation of motifs — particularly, though not exclusively, groups of dots — generates a broadly distributed visual field in which attention is not consistently directed towards isolated figures. Even though many Palaeolithic motifs currently display varying degrees of fading and surface alteration, their original spatial arrangement and density continue to structure the inherited graphic field encountered by later phases.

Post-Palaeolithic graphic traditions, for their part, introduce different criteria for organising visual space. In these phases, prominence is no longer achieved through cumulative saturation, but through selective intervention. Increased sizing, strategic placement within panels, and punctual superimposition function as mechanisms for redirecting visual attention within an already structured graphic environment. Visual hierarchy at Atlanterra therefore emerges through processes of recontextualisation rather than replacement, with earlier imagery remaining structurally relevant even when partially obscured or visually subordinated.

This relational understanding of hierarchy underscores the importance of considering rock art panels not as static surfaces, but as dynamic

visual systems in which meaning and prominence are continuously renegotiated through successive graphic actions.

Early post-Palaeolithic and post-Palaeolithic schematic art strategies of spatial engagement

Both post-Palaeolithic phases documented at Atlanterra engage with earlier Palaeolithic imagery, but they do so through distinct and non-equivalent strategies. The distinction between these phases lies not in the presence or absence of superimposition, but in the role that superimposition plays within broader patterns of spatial organisation and visual intervention.

The early post-Palaeolithic phase is characterised by a single, highly localised instance of superimposition confined to panel 4. This superimposition does not appear to constitute the primary objective of the intervention. Rather, it occurs in the context of the execution of a dense and visually complex motif, possibly plant-like in nature, whose principal effect is the redirection of visual attention towards a central area of the panel. The superimposition with a pre-existing Palaeolithic figure is therefore best understood as a secondary outcome of a strategy aimed at focalisation through density and placement, rather than as an explicit attempt to overwrite earlier imagery.

In contrast, the post-Palaeolithic phase of typical schematic art displays a broader and more diversified range of spatial strategies. Superimposition occurs occasionally and in a spatially restricted manner across several panels, functioning both as a means of reorganising graphic

space and, in limited cases, as a form of selective reuse of earlier motifs. These superimpositional practices coexist with other mechanisms, such as increased sizing and spatial dispersion, which together form a flexible repertoire for asserting visual prominence within different local contexts.

These differences suggest that post-Palaeolithic engagement with the Atlanterra Cave was not governed by a single or linear mode of interaction. Instead, the early post-Palaeolithic and post-Palaeolithic schematic art phases reflect distinct ways of negotiating an inherited graphic landscape: the former prioritising focalisation through density and central placement, and the latter combining punctual superimposition with size and spatial strategies to achieve visual prominence across a wider range of panels.

Culture clash as a graphic and spatial phenomenon

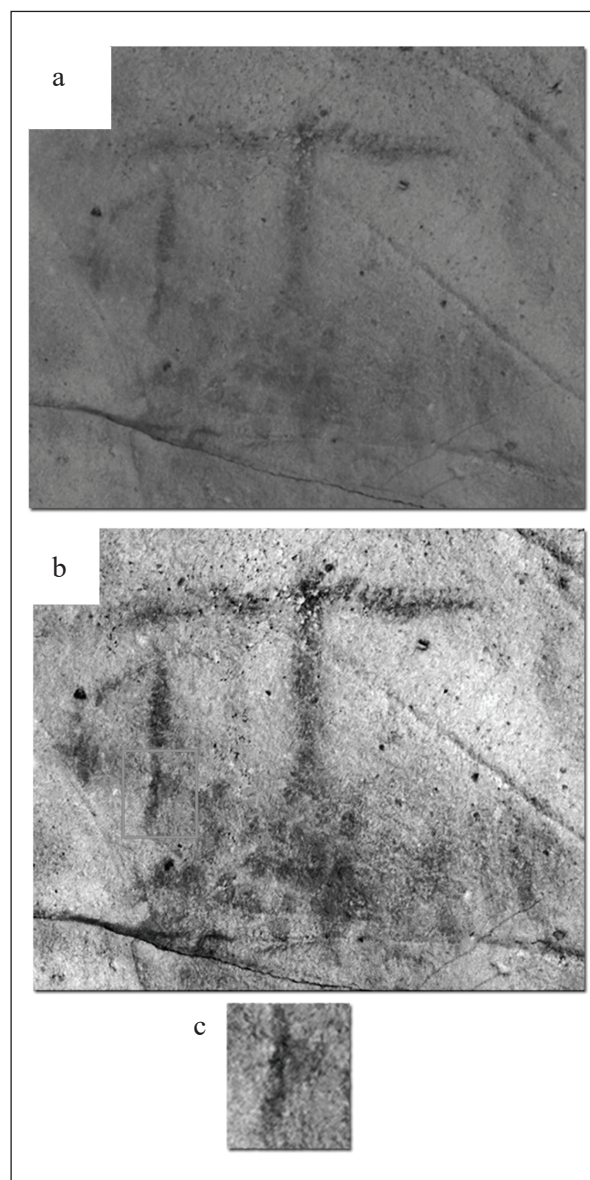
Within this analytical framework, the notion of culture clash can be approached as a heuristic concept grounded in observable graphic relationships rather than as evidence of direct social confrontation. At Atlanterra, the interaction between Palaeolithic and post-Palaeolithic traditions does not manifest as systematic destruction or erasure of earlier imagery. Instead, it takes the form of a visual reconfiguration through which later graphic systems impose new criteria of organisation, size, and focalisation onto a surface already structured by earlier practices.

This clash is best understood as a tension between different ways of conceiving and organising graphic space. The Palaeolithic phase emphasises repetition, dispersion, and cumulative density, producing a broadly distributed visual field. Post-Palaeolithic traditions, by contrast, introduce selectivity, hierarchy, and focal dominance, reshaping how attention is directed within the same physical space.

Crucially, this process does not result in a rupture with earlier imagery. The continued structural presence of Palaeolithic motifs within later compositions suggests that earlier graphic practices retained relevance over time, even when their visual impact was reduced. The resulting palimpsest is therefore not only chronological but conceptual, reflecting successive redefinitions of visual order within a shared graphic landscape.

Conclusions

This study has shown that the Atlanterra Cave cannot be understood as a simple cumulative

Fig. 9. Superimposition of the schematic anthropomorph 188 on dot 190 in panel 4: *a* — original photograph; *b* — digital filtering using Photoshop; *c* — close-up view of the superimposition

record of graphic activity, but rather as a dynamic graphic landscape shaped by successive acts of spatial negotiation and visual reorganisation. The coexistence of Palaeolithic, early post-Palaeolithic, and post-Palaeolithic schematic art traditions within the same site reveals a long-term process in which later graphic practices consistently engaged with an inherited visual substrate rather than operating on a neutral rock surface.

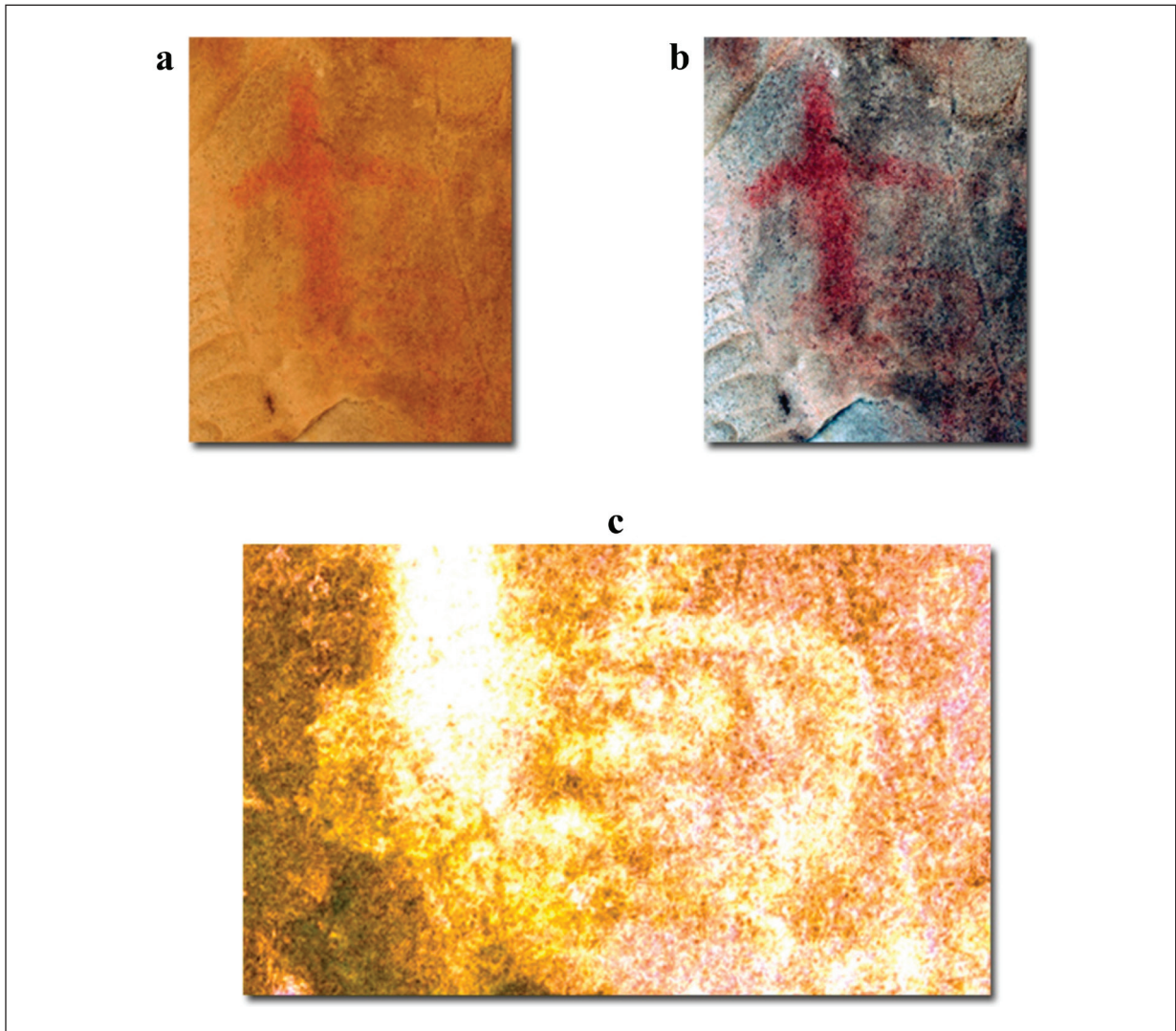
The Palaeolithic phase established a dense and spatially extensive graphic framework characterised by repetition, continuity, and pronounced dimensional variability. While groups of dots play a major role in explaining the wide

Fig. 10. Right-hand side of the cave (panels 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 and 16). Blue: Palaeolithic phase. Red: Early post-Palaeolithic phase. Green: Post-Palaeolithic schematic art phase. Yellow: Undetermined phase

surface occupation of this phase, they coexist with other figurative and non-figurative motifs that together structure an initial visual background. This configuration, likely produced through repeated

actions over extended periods of time, suggests a cumulative and potentially collaborative graphic practice that continued to shape the visual logic of the site long after its initial execution.

Fig. 11. Schematic anthropomorph 813 next to dots 815–832 and the oval element of group 814 in panel 13: *a* — original photograph; *b* — digital filtering using Photoshop; *c* — digital filtering using DStretch to improve the visibility of the dots

The subsequent post-Palaeolithic phases did not simply add new motifs to this background. Instead, they interacted selectively with pre-existing graphic structures, targeting panels and sections that already possessed a high degree of visual density or prominence. These interactions took different forms depending on the phase and local conditions, including focalisation through density, increased size, occasional superimposition, and, in one clear case, the reuse of earlier graphic elements. Importantly, superimposition as a strategy was neither systematic nor uniformly applied, but embedded within broader strategies of visual reorganisation.

The contrast between the early post-Palaeolithic phase and the post-Palaeolithic phase of typical schematic art highlights the existence of distinct modes of engagement with the inherited graphic space. The former is

characterised by a highly localised intervention that redefines a key visual space through density and central placement, whereas the latter employs a more flexible and diversified set of strategies to assert visual prominence across multiple panels. These differences suggest that post-Palaeolithic interactions with Palaeolithic imagery at Atlanterra were neither homogeneous nor incidental.

Viewed from a strictly graphic and spatial perspective, the notion of culture clash provides a useful framework for interpreting these diachronic interactions. At Atlanterra, this clash does not reflect direct social conflict or intentional erasure of earlier imagery, but rather the superimposition of different visual logics governing how the graphic space was conceived, organised, and prioritised over time. The site thus emerges as a palimpsest in which multiple temporalities remain

simultaneously legible, and in which earlier imagery continued to condition later graphic practices.

Ultimately, the significance of the Atlanterra Cave lies not only in the antiquity, richness, or intercontinental connections of its graphic sequence, but also in how that record structured subsequent graphic behaviour. By foregrounding spatial relationships, sizing and visual hierarchy, this study emphasises the importance of considering rock art panels as evolving visual systems, shaped by long-term processes of engagement, reconfiguration and reinterpretation rather than as static accumulations of images.

Acknowledgements

The author would like to express gratitude to the translator, María Ferre Fernández, for her work on this article despite its challenges.

This publication is part of the project NeoProModels: Patterns and processes in the Neolithization of the South of the Iberian Peninsula, Ref. PID2022-137946NB-I00, supported by MCIN/AEI/10.13039/501100011033/FEDER, UE.

Received: 19.01.2026

Accepted for publication: 26.01.2026

Published: 28.06.2026

Уро де Лара Лопез

PhD, професор-викладач і дослідник, Національний університет дистанційної освіти, Факультет передісторії та археології, Іспанія, ORCID: 0009-0004-0564-7222, hdelara@invi.uned.es

ВЗАЄМОДІЯ КУЛЬТУР У ПЕЧЕРІ АТЛАНТЕРРА (КАДІС, ІСПАНІЯ): ДІАХРОННІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ГРАФІЧНИМИ ТРАДИЦІЯМИ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ТА ПОСТПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ

У печері Atlanterra (Кадіс, Іспанія), розташованій на півдні Піренейського півострова, виявлено один із найбільших комплексів наскельного мистецтва просто неба. Комплекс поєднує схематичні зображення трьох хронокультурних фаз: палеолітичної, ранньої постпалеолітичної та постпалеолітичної. У статті досліджено просторові та графічні взаємозв'язки між цими фазами, простежено взаємодію, переосмислення й реорганізацію палеолітичних зображень у пізніших мотивах.

Дослідження ґрунтуються на аналізі 896 графічних мотивів, розміщених на 16 панелях, із переважним використанням графічно-просторового підходу, зосередженого на закономірностях розподілу, масштабу, використання поверхні, співіснування та накладання зображень. Особливу увагу приділено взаємодії з уже сформованим і щільно структурованим палеолітичним візуальним середовищем.

Результати свідчать, що у палеолітичній фазі сформувалася безперервна й просторово розвинена графічна структура, яка характеризується повторюваністю, високою щільністю та значною варіативністю розмірів. У наступній фазі нові мотиви не просто додавали до наявного фону, а вибірково інтегрували в окремі панелі із застосуванням таких прийомів, як фокусування, масштабний контраст і точкове накладання з метою перерозподілу візуальної уваги та реорганізації візуальних ієрархій. Такі взаємодії радше відображають різні способи осмислення успадкованого графічного простору, ніж єдиний або систематичний принцип його використання.

Із суто графічного погляду зафіксовані в Atlanterri діахронні взаємозв'язки можна розглядати як прояв культурної взаємодії, що відбиває різні уявлення про організацію графічного простору та визначення візуальних пріоритетів у різні часові періоди. Таким чином, пам'ятка постає як динамічний графічний ландшафт, сформований у результаті тривалих процесів взаємодії, реорганізації та переосмислення.

Ключові слова: південь Піренейського півострова, Гібралтарська протока, палеоліт, постпалеоліт, наскельне мистецтво, графічний простір, візуальна ієрархія.

References

- De Lara López, H. 2025. *Manifestaciones rupestres prehistóricas en el sur de Europa y el norte de África: el entorno del estrecho de Gibraltar*. PhD Thesis. UNED.
- De Lara López, H., Mas Cornellà, M., Solís Delgado, M. 2025. Chronocultural Proposal for the Atlanterra Cave (Cadiz, Spain). *Rock Art Research*, 42 (2), p. 213-233. <https://rockartresearch.com/index.php/rock/article/view/686>
- Harman, J. 2015. Using DStretch for Rock Art Recording. *The International Newsletter on Rock Art*, 72, p. 24-30.
- Hoyos Gómez, M., Cañaveras Jiménez, J. C., Sánchez Moral, S., Sanz Rubio, E., Blanco Varela, M. T., Puertas Maroto, F., Palomo Sánchez, A., Sáiz Jiménez, C., Ariño Vila, X. 1997. *Estudio de los procesos de alteración de las rocas y pinturas de los abrigos de Atlanterra y Alemanes (Cádiz) y de los Letreros (Almería)*. Madrid: CSIC.
- Mas Cornellà, M. 1994. *Expediente de Declaración de Zona Arqueológica de Cueva de Atlanterra y cuevas de los Alemanes, Tarifa (Cádiz)*. Cádiz: Dirección General de Bienes Culturales; Junta de Andalucía.
- Mas Cornellà, M. (ed.). 2000. *Proyecto de investigación arqueológica. Las manifestaciones rupestres prehistóricas de la zona gaditana*. Sevilla: Arqueología Monografías, Dirección General de Bienes Culturales; Junta de Andalucía.

- Mas Cornellà, M. 2002. Informe preliminar sobre el estudio de las cuevas del Moro y Atlanterra (Sierra de la Plata, Tarifa). *Anuario Arqueológico de Andalucía 1999*, II, p. 21-24.
- Mas Cornellà, M. 2005. *La Cueva del Tajo de las Figuras*. Madrid: UNED.
- Mas Cornellà, M., Jorge García, A., Gavilán Ceballos, B., Solís Delgado, M., Parra Crego, E., Pérez García, P. P. 2013. Minateda Rock Shelters (Albacete) and Post-Palaeolithic Art of the Mediterranean Basin in Spain: Pigments, Surfaces and Patinas. *Journal of Archaeological Science*, 40, p. 4635-4647. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2013.07.019>
- Mas Cornellà, M., Ripoll López, S. 2002. Technologie et thématique de l'art rupestre paléolithique sous abris rocheux dans le sud de la péninsule ibérique (Andalousie-Espagne). In: Sacchi, D. (ed.). *L'art paléolithique à l'air libre: le paysage modifié par l'image*. Carcassonne: Groupe Audois d'Études Préhistoriques, p. 87-93.
- Maura Mijares, R. 2005. *Las manifestaciones rupestres prehistóricas en las cuencas de los ríos Turón y Guadalteba, Málaga*. PhD. Thesis. UNED.
- Maura Mijares, R. 2011. *Arte prehistórico en las tierras de Antequera*. Sevilla: Junta de Andalucía; Consejería de Cultura.
- Núñez Guerrero, C., Soler Núñez, P. 2017. *Proyecto de conservación y restauración de la Cueva de Atlanterra, Tarifa (Cádiz)*. Technical report. Sevilla: Dédalo Bienes Culturales S.L.
- Ripoll López, S., Mas Cornellà, M. 1999. La grotte d'Atlanterra (Cádiz, Espagne). *The International Newsletter on Rock Art*, 23, p. 3-6.
- Roldán García, C., Villaverde Bonilla, V., Ródenas Marín, I., Murcia Mascarós, S. 2016. A Unique Collection of Palaeolithic Painted Portable Art: Characterization of Red and Yellow Pigments from the Parpalló Cave (Spain). *PLoS One*, 11 (10), e0163565. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0163565>
- Solís Delgado, M., Mas Cornellà, M., De Lara López, H., Maura Mijares, R., Lemjidi, A., Oumouss, A., Pérez González, J., Torra Colell, G., García Rivero, D., García Algarra, M., Maximiano Castillejo, A. 2023. Magara Sanar (Marruecos): arte rupestre en el estrecho de Gibraltar. Policromía y cronología. *Sagvntvm P.L.A.V.*, 55, p. 27-44. <https://doi.org/10.7203/SAGVNTVM.55.24429>

Ю. М. БРОВЕНДЕР

ДО ПРОБЛЕМИ ХАРЧОВИХ РЕСУРСІВ МЕШКАНЦІВ КАРТАМИШУ

Статтю присвячено питанню, пов'язаному з харчовою сферою господарської діяльності мешканців Картамиського археологічного мікрорайону Донецького гірничорудного центру епохи бронзи. Наявний обсяг джерел, а також характер отриманої інформації дозволяють вважати, що ані землеробство, ані скотарство на Картамиші, як і на інших пам'ятках Донецького гірничорудного центру, не були провідними заняттями його мешканців.

Ключові слова: Донецький гірничорудний центр, Картамиський археологічний мікрорайон, доба бронзи, землеробство, металовиробництво.

Виробничій спеціалізації пам'яток Донецького гірничорудного центру доби бронзи, який ми розглядаємо як комплекс високоорганізованих, спеціалізованих на великомасштабному виробництві пам'яток, розташованих в зоні доступних для розробки давнім населенням мідних руд Бахмутської улоговини Донбасу, в науковій літературі приділено велику увагу (Татаринів 1993, 2003, 2006; Бровендер 2008а, 2008б, 2010, 2016, 2019; Бровендер, Гайко, Шубин 2010; Бровендер, Отрощенко, Пряхін 2010; Пряхин, Саврасов 2005; Пряхин та ін. 2008; Гошко, Агапов, Отрощенко 2018 та ін.).

Як свідчать матеріали досліджень Картамиського археологічного мікрорайону (рис. 1) — одного з найвиразніших і найдослідженіших комплексів Донецького гірничорудного центру, вся життєдіяльність його мешканців була зорієнтована тільки на металовиробництво, переважно на видобуток і збагачення мідної руди. Знайдені на пам'ятках Картамишу, а також на інших пам'ятках Донецького гірничорудного центру свідчення металургії та металобробки, які суттєво поступаються тут свідчен-

ням гірничорудного циклу, а саме видобутку та збагачення мідної руди, указують на виробництво металевих виробів, які задовольняли внутрішні потреби давніх рудокопів і перш за все потреби в металевих знаряддях гірничодобувного циклу (Бровендер 2008б; Бровендер, Гайко, Шубин 2010). Аналогічних висновків дійшли дослідники таких гірничорудних центрів епохи бронзи Східної Європи, як Каргали (Кузьминых 2004; Луньков 2004; ред. Черных 2007, с. 119;) та Михайло-Овсянка (Матвеева, Колев, Королев 2004) (рис. 2). І тут не можна обійти увагою раніше висловлену О. О. Формозовим, а в подальшому підтриману деякими дослідниками думку про те, що метал, який виплавляли на поселеннях біля копалень, задовольняв не лише внутрішні потреби гірників-металургів, а й населення, яке проживало далеко за межами цих сировинних центрів (Формозов 1951, с. 118-119; Тихонов 1960, с. 13; Татаринів 2006). У світлі сучасних даних, які свідчать про функціонування Донецького виробничого центру в системі переважно гірничої справи, припущення О. О. Формозова вимагають перегляду.

Не менш важливим у вирішенні проблеми функціонування Донецького гірничорудного центру є питання про заняття його мешканців (давніх гірників-металургів) скотарством і землеробством, чому в науковій літературі, на жаль, приділено недостатньо уваги. Актуальне це питання також і для інших подібних виробничих центрів.

Як і в Каргалах (Антипина, Лебедева, Черных 2002; Лебедева 2004; Черных 2009, с. 259), на поселенні Червоне озеро 3 Картамиського археологічного мікрорайону відсутні достовірні свідчення, що вказують на заняття його мешканців землеробством. Результати археоботаничних досліджень, проведені Г. О. Пашкевич на пам'ятках Картамиського археологічного мікрорайону, не показали насіння культурних рослин. Усі проби виявились порожніми. Аналогічні результати отримали на Картамиші й співробітники лабораторії природничо-наукових методів в археології під керівництвом Є. М. Черних.

* © БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович, 2026 — доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології, Східноукраїнський національний університет імені В. Даля, ORCID: 0000-0001-6372-0812, brovender@ukr.net
© Інститут археології НАН України, 2026

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

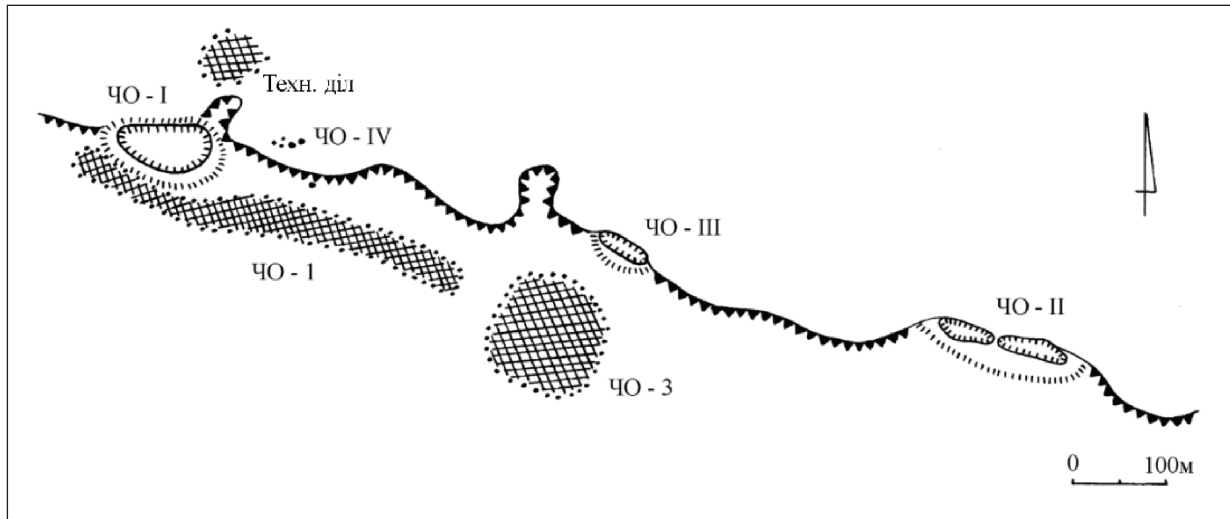

Рис. 1. Картамиський археологічний мікрорайон пам'яток епохи бронзи: ЧО 1, 3 — поселення; ЧО I–IV — гірничі виробки; техн. діл. — техногенна ділянка копальні Червоне озеро I (за: Бровендер, 2016)

Fig. 1. Kartamysh archaeological microdistrict of Bronze Age monuments: ЧО 1, 3 — settlements; ЧО I–IV — mine-workings; техн. діл. — technogenic section of the Chervone Ozero-I mine (after: Бровендер, 2016)

Щодо остеологічних колекцій на пам'ятках Картамишу, то вони численні. Їх видова структура, за визначенням О. П. Журавльова, досить однорідна. Переважну більшість колекції (96,3 %) складають кістки домашніх тварин і перш за все великої рогатої худоби (59,2 %). Його висока частка спостерігається в усіх вибірках. За кількістю кісток їм суттєво поступається дрібна рогата худоба (23,2 %). Невеличкі вибірки утворюють кістки свині (8,6 %) й коня (8,2 %) (Бровендер, Журавльов 2023).

Є підстави вважати, що і скотарство на поселенні Червоне озеро 3 Картамиського мікрорайону, як, утім, і на інших пам'ятках Донецького гірничорудного центру, не було заняттям його мешканців. На перший погляд, ситуація здається парадоксальною. Кількість кісткових кухонних залишків на поселенні Червоне озеро 3, де його мешканці, як вважається, не займалися скотарством, більш ніж у три рази перевищує аналогічні свідчення поселень, мешканці яких займалися цим видом господарства (табл. 1).

Таблиця 1. Співвідношення кухонних залишків кісток на побутових пам'ятках бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) Донецького гірничорудного центру та за його межами

Table 1. The ratio of bone kitchen remains at the dwelling sites of the Berezhnivka-Maivka Zrubna culture of the Donetsk mining and ore center and beyond

Назва пам'ятки	Культурна належність пам'ятки	Площа пам'ятки, дослідженої розкопками (м ²)	Загальна кількість кухонних залишків кісток	Кількість кухонних залишків кісток на 1 м ²
Побутові пам'ятки на території Донецького гірничорудного центру				
Техногенна ділянка копальні Червоне озеро I	БМЗК	210	3791	18,1
Червоне озеро 1	БМЗК	704	3360	4,8
Червоне озеро 3	БМЗК	376	5766	15,3
Середній показник				10,0
Побутові пам'ятки за межами Донецького гірничорудного центру				
Степанівка	БМЗК	1950	5500	2,8
Жовте	БМЗК	186	491	2,6
Середній показник				2,8

Рис. 2. Ареали рудопросяв міді та поліметалевих руд на території Східної Європи, що розроблялися в епоху енеоліту–бронзи: 1 — рудопросяви Волині; 2 — рудопросяви Карпат; 3 — рудопросяви Криворізького басейну; 4 — рудопросяви Донецького басейну; 5 — Каргалінське мідне рудне поле; 6 — рудопросяв біля с. Михайло-Овсянка; 7 — рудопросяви на правобережжі р. Сік; 8 — поліметалеві руди (мідь, золото, срібло, свинець, цинк) Нагольного кряжу, за: Бровендер 2019

Fig. 2. Areas of copper ore deposits and polymetallic ores on the territory of Eastern Europe, which were mined in the Eneolithic–Bronze Age: 1 — Volyn ore deposits; 2 — ore deposits of the Carpathians; 3 — ore deposits of the Kryvyi Rih basin; 4 — ore occurrences of the Donetsk Basin; 5 — Kargalyn copper ore field; 6 — ore deposit near the village Mykhailo-Ovsianka; 7 — ore deposits on the right bank of the Sik River; 8 — polymetallic ores (copper, gold, silver, lead, zincum) of the Nagolny ridge, after: Brovender, 2019

Однак ці спостереження перестають бути суперечливими, якщо враховувати трудомісткий, зорієнтований на великомасштабне виробництво з видобутку мідної руди характер спеціалізації мешканців поселення Червоне озеро 3. Проте для деяких дослідників ця обставина не пояснює парадоксальності ситуації. Я. П. Сунчугашев, А. Є. Гришин, С. Й. Татаринів цілком допускали можливість існування у гірників-металургів розвиненого скотарства (Сунчугашев 1975, с. 112; Гришин 1980, с. 88; Татаринів 1993, с. 72-76; 2006). Самі ж гірники-металурги, за їхніми уявленнями, були членами громади, які в певні періоди часу займалися видобутком руд, а також виплавою з них металу та виготовленням металевих виробів (Тихонов 1960, с. 14; Гришин 1980, с. 88; Березанская 1990, с. 72; Татаринів 1993, с. 79).

Подібно до дослідників поселення Горний Каргалінського сировинного центру (Антипина, Лебедева, Черных 2002; Черных, Лебедева 2002), нам складно собі уявити, виходячи з реконстру-

йованих на Картамиші масштабних гірських робіт (Бровендер, Гайко, Шубин 2010), поєднання мешканцями Картамишу занять виснажливою гірничою справою та інтенсивним скотарством м'ясного напрямку, що давав давнім гірникам-металургам необхідну висококалорійну білкову їжу. Крім того, невелика кількість мешканців Донецького гірничорудного центру є ще однією причиною, що обмежувала можливість гірників-металургів займатися скотарством. На обмежену кількість мешканців Картамиського мікрорайону вказує низка обставин. Це насамперед слабка потужність культурних нашарувань, яка значно поступається таким на поселеннях, розташованих за межами Донецького гірничорудного центру. Крім того, як свідчать результати проведених розвідувальних робіт із численним шурфуванням Картамиського мікрорайону, це й слабка (рідкісна) забудова території навколо копалень.

Підрахунок обсягу проведених гірничих робіт в епоху пізньої бронзи на Картамиському рудопросяві, що відповідає 30 тис. тоннам гір-

ської маси (Бровендер, Гайко, Шубин 2010, с. 216), дає підстави припускати можливість виконання такого обсягу робіт, рівного вилученню 60 м³ гірської маси в рік невеликими колективами протягом 500 років — періоду існування бережнівсько-маївської зрубної культури — культурного утворення, що експлуатувало копальні. Про невеликі колективи (клани) гірників-металургів, які проживали на спеціалізованих поселеннях у зоні мідних рудопроявів і займалися їх розробкою, писали й інші фахівці: С. С. Черніков, Б. Г. Тихонов, А. Є. Гришин (Черников 1960, с. 132-133; Тихонов 1960, с. 15-16; Гришин 1980, с. 85-86). Перевага давніх єгиптян працювати на окремих виробках невеликими групами по 5 або 15 чоловік підтверджує також напис одного давньоєгипетського посадовця (Forbes 1950, р. 337). При цьому мова йде не тільки про невелику кількість людей, які працюють в гірничих виробках, але й задіяних в процесі збагачення руди (Тихонов 1960, с. 15-16). У зв'язку з цим дані, наведені С. Й. Татариним про кількість гірників-металургів, що одночасно працювали на копальнях Бахмутської улоговини, які він обчислював у 500–1000 осіб (Татарин 2006, с. 8), вважаються занадто завищеними.

Наявність кам'яного домобудівництва на картамиських поселеннях (Червоне озеро 1, 3), як і на інших пам'яках Донецького центру епохи бронзи (Пилипчатине 1, Клинове) (Татарин 1993, 2001, 2003), дають підстави припускати існування тут цілорічного циклу металовиробничої діяльності. Постійне проживання давніх гірників-металургів та цілорічне металовиробництво простежується й на поселенні покровсько-мосоловської зрубної культури Горний на Каргалах (ред. Черных 2004, с. 259). Однак це спостерігається лише на пізній фазі його існування (ред. Черных 2007, с. 115), у період, який відповідає періоду активної розробки мідних руд Картамиського рудопрояву (перший період БМЗК), як і інших рудопроявів Бахмутської улоговини Донбасу.

У зимовий період гірські роботи могли вестись лише в підземних виробках. Не виключаємо можливості збагачення мідної руди і в цю пору року. Однак процес дроблення та водного збагачення мідних (сульфідних) руд міг здійснюватися в майстернях лише в незначному обсязі. Обмежувати сферу діяльності замкнутого клану гірників-металургів епохи пізньої бронзи, зорієнтованої на великомасштабне виробництво лише літнім періодом, вважаємо без-

підставним. Це саме підтверджують письмові документи XVIII ст., що містять згадку про масштабні гірничі роботи на Каргалах у зимову пору року (Черных и др. 2004, с. 259).

Обсяг наявної на сьогодні джерельної бази дозволяє переглянути уявлення, за яким для розробки мідних руд Бахмутської улоговини організувалися сезонні експедиції рудокопів — членів громад, що володіли рудниками, зі стаціонарних поселень, розташованих за межами рудопроявів. По-перше, гірська справа — це сфера діяльності, особливо табуована для неозначених (ред. Черных 2007, с. 148, 171-172). По-друге, жодне поселення зрубної культурної спільноти, у т. ч. спеціалізоване на металургії та металобробці, що розташоване поза межами сировинної бази, не дало достовірних знарядь гірничодобувного циклу (Загородня 2014). Невідомі вони й на такому спеціалізованому поселенні зрубної спільноти, зорієнтованому на великомасштабне виробництво, як Усове озеро (Луцьков 2004, с. 75). Поселення Усове озеро спеціалізувалося на виплавці міді з руди Донецького гірничорудного центру з подальшим виготовленням необхідних насамперед для життєдіяльності свого селища знарядь. Численні залишки теплотехнічних споруд, велика кількість металургійного шлаку при відсутності пов'язаних зі спеціалізованою гірничопродвиговою діяльністю знарядь та їх ливарних форм, а також незначна кількість плавильних чаш дозволяють припускати, що мешканці поселення Усове озеро не брали безпосередньої участі в розробці мідних руд. Їхня виробнича діяльність не була зорієнтована і на великомасштабне виробництво металевих виробів (Пряхин 1996, с. 124; Луцьков 2004). Проте автор розкопок цієї пам'ятки С. С. Березанська вважала, що головним продуктом обміну були не готові вироби, а саме метал у злитках (Березанская 1990, с. 73).

Таким чином, джерельна база Донецького гірничорудного центру епохи бронзи представлена зокрема й репрезентативними матеріалами Картамиського археологічного мікрорайону, дає підстави говорити про те, що вся життєдіяльність гірників-металургів була підпорядкована видобутку та збагаченню мідних руд. Збагачена руда була тим товаром, яким гірники-металурги Донецького центру обмінювалися, можливо, через професійних торговців (Бороффа, Парцингер 2005; Дергачев 2010, с. 36; Ромашко 2013, с. 136) із сусідніми й віддаленими племенами, отримуючи взаємні продукти тваринництва та землеробства, а також різні предмети побуту (Куріленко,

Отрощенко 1998; Отрощенко 2003; 2004; Бровендер 2010; Лысенко 2013; Куштан 2013, с. 198).

Навіть дані аналізу остеологічної колекції пам'яток Картамишу певною мірою можуть свідчити про вектори торговельних зв'язків гірників-металургів, оскільки, як відомо, худоба була головним продуктом їх обміну. У цьому випадку ми виходимо з особливостей видового складу тварин покровсько-мосоловської зрубної культури Сіверськодонецького Лівобережжя та бережнівсько-маївської зрубної культури Донецького кряжу (Бровендер 2000; Журавлев 2001). Із чотирьох основних видів свійських тварин кількісне співвідношення трьох видів (вівця / коза, свиня, кінь) на Картамиських пам'ятках посідає проміжне становище між цими тварина-

ми, які походять з поселень покровсько-мосоловської зрубної культури Сіверськодонецького Лівобережжя та з поселень бережнівсько-маївської зрубної культури Донецького кряжу.

На нашу думку, отриманні дані можна розглядати як один із проявів торговельно-обмінних операцій гірників-металургів Донецького гірничорудного центру як із населенням бережнівсько-маївської зрубної культури Донецького кряжу, так і населенням покровсько-мосоловської зрубної культури Сіверськодонецького Лівобережжя (Бровендер, Журавльов 2023).

Надійшла: 18.06.2024

Дата прийняття до друку: 01.08.24

Дата публікації: 28.06.2026

Антипина, Е. Е., Лебедева, Е. Ю., Черных, Е. Н. 2002. Скотоводство и земледелие на Горном? В: Черных, Е. Н. (ред.). *Древнейшие этапы горного дела и металлургии в Северной Евразии: Каргалинский комплекс: Материалы симпозиума*. Москва: ИА РАН, с. 27-28.

Березанская, С. С. 1990. *Усово озеро. Поселение на Северском Донце*. Киев: Наукова думка.

Бороффка, Н., Парцингер, Г. 2005. Исследование Карнаб-Сичкончи — поселение металлургов эпохи бронзы на территории Самаркандской области Узбекистана. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблеми гірничої археології: Матеріали II-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 41-46.

Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселения срубной общности в среднем течении Северского Донца*. Диссертация к.и.н. ІА НАН України.

Бровендер, Ю. М. 2008а. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопроявлении. *Древности 2006–2008*, 7, с. 184-203.

Бровендер, Ю. М. 2008в. Копальня Червоне озеро ІV Картамиського гірничо-металургійного комплексу доби бронзи. *Археологія*, 4, с. 64-69.

Бровендер, Ю. М. 2010. Поселение Червонэ озеро 3 Донецького горно-металургічного центра эпохи бронзи. *Донецький археологічний збірник*, 14, с. 203-221.

Бровендер, Ю. М. 2016. Поселение Червонэ озеро-1 Картамышского археологического микрорайона эпохи. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпропетровськ: Ліра, с. 58-69.

Бровендер, Ю. М. 2019. Металовиробництво Дніпро-Донського регіону в епоху раннього металу. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 229-236.

Бровендер, Ю. М., Гайко, Г. И., Шубин, Ю. П. 2010. Определение объемов горных работ и оценка добычи медных руд на древних разработках Картамышского рудопроявления в Донбассе. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 213-219.

Бровендер, Ю. М., Журавльов, О. П. 2023. Результати археозоологічних досліджень на Картамиші. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 178-185. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.01.09>

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д., 2010. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі. *Археологія*, 2, с. 87-101.

Гошко, Т. Ю., Агапов, С. О., Отрощенко, В. В. 2018. *Металеві казани з Великої Степу за доби пізньої бронзи*. Київ: ІА НАН України.

Гришин, Ю. С. 1980. *Древняя добыча меди и олова*. Москва: Наука.

Дергачев, В. А. 2010. *Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья*, 1. Кишинэу.

Журавлев, О. П. 2001. *Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья*. Киев: ІА НАН України.

Загородня, О. М. 2014. *Знаряддя металовиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури (за матеріалами Картамиського археологічного микрорайону)*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАН України.

Кузьминых, С. В. 2004. Металл и металлические изделия. В: Черных, Е. Н. (ред.). *Каргалы*, III. Москва: Языки славянской культуры, с. 76-100.

Куріленко, В. Є., Отрощенко, В. В. 1998. Сосницька культура Подесення та її зв'язки із західними сусідами. В: Kosko, A. (ed.). *«Trzciniac» — sistemkulturowy czy interkulturow process?* Poznan: Wydawnictwo Poznańskie, s. 239-251.

Куштан, Д. П. 2013. *Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи*. Археологічний альманах, 29. Донецьк: Донбас.

Лебедева, Е. Ю. 2004. Археоботанические исследования. В: Черных, Е. Н. (ред.). *Каргалы*, III. Москва: Языки славянской культуры, с. 240-248.

Луныков, В. Ю. 2004. Керамический комплекс. В: Черных, Е. Н. (ред.). *Каргалы*, III. Москва: Языки славянской культуры, с. 22-75.

Лысенко, С. Д. 2013. К вопросу о возможных контактах киево-черкасской группы тшинецкого культурного круга с Донецким ГМЦ. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблеми гірничої археології: Матеріали IX-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 86-96.

Матвеева, Г. И., Колев, Ю. И., Королев, А. И. 2004. Горно-металлургический комплекс бронзового века у с. Михайло-Овсянка на юге Самарской области (первые результаты исследования). В: Сташенков, Д. А. (отв. ред.). *Вопросы археологии Урала и Поволжья*, 2. Самара: Издательство «Самарский», с. 69-88.

Отрощенко, В. В. 2003. *Культури зрубної спільноти та гірничо-металургійні центри*. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблеми гірничої археології: Матеріали I-го Карта-*

миського міжнародного польового археологічного семінару. Алчевськ: ДГМІ, с. 47-51.

Отрошенко, В. В. 2004. Тенденції розвитку господарчих систем доби пізньої бронзи на теренах України. В: Kosko, A., Szmyt, M. (eds.). *Nomadizm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły I Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 215-221.

Пряхин, А. Д. 1996. *Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы*, 2. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С. 2005. Изучение Картамышского горно-металлургического комплекса эпохи бронзы (к десятилетию совместных работ украинско-российской экспедиции). В: Гайко, Г. И. (ред.). *Исторические и футурологические аспекты развития горного дела*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 102-112.

Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С., Отрошенко, В. В., Бровендер, Ю. М. 2008. История изучения Картамышского комплекса горно-металлургических памятников на территории Украины. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Из истории отечественной археологии*, 1. Воронеж: ВГУ, с. 187-204.

Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам босулавско-белозерской культуры)*. Киев: Видавничий дім «Скіф».

Сунчугашев, Я. И. 1975. *Древнейшие рудники и памятники ранней металлургии в Хакаско-Минусинской котловине*. Москва: Наука.

Татаринов, С. И. 1993. *Древний металл Восточной Украины. Очерки истории горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы*. Артемовск (б. в.).

Татаринов, С. И. 2001. Жилище бронзового века на Клиновском медном руднике в Донбассе. *Археологический альманах*, 10, с. 209-214.

Татаринов, С. И. 2003. *Древние горняки-металлурги*. Славянск: Печатный двор.

Татаринов, С. И. 2006. *История гірничої справи, металургії та металообробки доби бронзи Східної України*. Автореферат дисертації к.і.н. Донецьк: ДонНУ.

Тихонов, Б. Г. 1960. Металлические изделия эпохи бронзы на среднем Урале и Приуралье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 90. Москва: Издательство АН СССР, с. 5-115.

Формозов, А. А. 1951. Археологические памятники в районе Орска. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, 36, с. 115-122.

Черников, С. С. 1960. *Восточный Казахстан в эпоху бронзы*. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР

Черных, Е. Н. (ред.). 2004. *Каргалы*, III. Москва: Языки славянской культуры.

Черных, Е. Н. (ред.). 2007. *Каргалы*, V. Москва: Языки славянской культуры.

Черных, Е. Н. 2009. *Степной пояс Евразии: феномен коче-вых культур*. Москва: Рукописные памятники Древней Руси.

Черных, Е. Н., Лебедева, Е. Ю. 2002. Горные выработки и их основные участки. В: Черных, Е. Н. (ред.). *Каргалы*, I. Москва: Языки славянской культуры.

Forbes, R. J. 1950. *Metallurgy in Antiquity*. Leiden: Antiquity Publications Ltd.

Y. M. Brovender

DSc, Professor of the Department of History and Archaeology of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, ORCID: 0000-0001-6372-0812, brovender@ukr.net

ON THE PROBLEM OF FOOD RESOURCES OF THE KARTAMYSH INHABITANTS

The article is devoted to the issue of subsistence strategies of the inhabitants of the Kartamysh archaeological microdistrict within the Donetsk mining and ore center of the Bronze Age.

Considerable attention has been paid in the research literature to the production specialisation of the sites of this centre. However, the issue of subsistence, taking into account the recently accumulated volume of the source materials, has unfortunately not been sufficiently studied.

One of the most expressive and well-studied complexes of the Donetsk mining and ore centre is the Kartamysh archaeological microdistrict, located near Novozvanivka village, Severodonetsk (formerly Popasna) Raion, Luhansk Oblast. As evidenced by the materials from its sites, it is obvious that the entire life activity of the residents of Kartamysh was focused exclusively on metal production, mainly on the mining and refining of copper ore. Evidence of metallurgy and metalworking found at the sites of Kartamysh, as well as at other objects of the Donetsk centre, testify to the production of metal products that satisfied the internal needs of miners-metallurgists, and, first of all, in metal tools of the mining cycle.

As in Kargali, there is no reliable information on the engagement of its residents in agriculture at the sites of the Kartamysh district. It is obvious that cattle breeding in Kartamysh, as well as in other sites of the Donetsk mining and ore centre, was also not the main activity of its inhabitants.

The available body of evidence for the Donetsk mining and ore centre of the Bronze Age, examined, including representative materials from the Kartamysh archaeological microdistrict, suggests that the entire life activity of metallurgical miners was subordinated to the extraction and beneficiation of copper ores. Enriched ore was a commodity exchanged by miners-metallurgists of the Donetsk centre, possibly through professional traders with neighbouring and distant tribes for livestock and agricultural products, as well as for various household items.

Key words: Donetsk mining centre, Kartamysh archaeological microdistrict, Bronze Age, agriculture, metal production.

References

- Antipina, E. E., Lebedeva, E. Iu., Chernykh, E. N. 2002. Skotovodstvo i zemledelie na Gornom? In: Chernykh, E. N. (ed.). *Drevneishie etapy gornogo dela i metallurgii v Severnoi Evrazii: Kargalinskii kompleks: Materialy simpoziuma*. Moscow: IA RAN, p. 27-28.
- Berezanskaia, S. S. 1990. *Usovo ozero. Poselenie na Severskom Dontse*. Kyiv: Naukova dumka.
- Boroffka, N., Partsinger, G. 2005. Issledovanie Karnab-Sichkonchi – poselenie metallurgov epokhi bronzы na territorii Samarkandskoi oblasti Uzbekistana. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy II-ho Kartamyskoho mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru*. Alchevsk: DonDTU, p. 41-46.
- Brovender, Iu. M. 2000. *Poseleniia srubnoi obshchnosti v srednem techenii Severskogo Dontsa*. Dissertatsiia k.i.n. IA NAN Ukrainy.
- Brovender, Iu. M. 2008a. Itogi raskopok tekhnogennoho uchastka na Kartamyshskom rudoproivlenii. *Drevnosti 2006–2008*, 7, p. 184-203.
- Brovender, Yu. M. 2008b. Chervone ozero IV mine of Kartamyshske mining and metallurgical site of the bronze age. *Arheologia*, 4, p. 64-69.
- Brovender, Iu. M. 2010. Poselenie Chervone ozero 3 Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzы. *Donetskii arkheologichnyi zbirnyk*, 14, p. 203-221.
- Brovender, Iu. M. 2016. Poselenie Chervone ozero-1 Kartamyshskogo arkheologicheskogo mikroraiona epokhi. In: Maryna, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipropetrovsk: Lira, p. 58-69.
- Brovender, Yu. M. 2019. Metal production of the Dnieper-Don region in the Early Metal Age: results and prospects of research. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi zizd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 229-236.
- Brovender, Iu. M., Gaiko, G. I., Shubin, Iu. P. 2010. Opredelenie obiemov gornykh rabot i otsenka dobychi mednykh rud na drevnikh razbotkakh Kartamyshskogo rudoproivleniia v Donbasse. *Materiali ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 10, p. 213-219.
- Brovender, Yu. M., Zhuravlov, O. P. 2023. Results of Archaeozoological Research on Kartamysh. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (46), p. 178-185. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.01.09>
- Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D., 2010. Kartamysh mining and metallurgical complex of the bronze age in the Central Donbas region. *Arheologia*, 2, p. 87-101.
- Hoshko, T. Yu., Ahapov, S. O., Otroshchenko, V. V. 2018. *Metalevi kazany z Velykoho Stepu za doby piznoi bronzы*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Grishin, Iu. S. 1980. *Drevniaia dobycha medi i olova*. Moscow: Nauka.
- Dergachev, V. A. 2010. *Topory-kelty pozdnei bronzы Karpato-Podunavia*, 1. Kishineu.
- Zhuravlev, O. P. 2001. *Osteologicheskie materialy iz pamiatnikov epokhi bronzы lesostepnoi zony Dnepro-Donetskogo mezhdurechchia*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Zahorodnia, O. M. 2014. *Znariaddia metallovyrobnytstva berezhnivsko-maivskoi zrubnoi kultury (za materialamy Kartamyskoho arkheolohichnogo mikroraionu)*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NAN Ukrainy.
- Kuzminykh, S. V. 2004. Metall i metallicheskie izdeliia. In: Chernykh, E. N. (ed.). *Kargaly*, III. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury, p. 76-100.
- Kurilenko, V. Ye., Otroshchenko, V. V. 1998. Sosnytska kultura Podesennia ta ii zviazky iz zakhidnymy susidamy. In: Kosko, A. (ed.). *«Trzcinnie» — sistemkulturovy czy interkulturovy process?* Poznan: Wydawnictwo Poznańskie, s. 239-251.
- Kushtan, D. P. 2013. *Pivden Lisostepovoho Podniprovnia za doby piznoi bronzы*. Arkheolohichnyi almanakh, 29. Donetsk: Donbas
- Lebedeva, E. Iu. 2004. Arkheobotanicheskie issledovaniia. In: Chernykh, E. N. (ed.). *Kargaly*, III. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury, p. 240-248.
- Lunkov, V. Iu. 2004. Keramicheskii kompleks. In: Chernykh, E. N. (ed.). *Kargaly*, III. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury, p. 22-75.
- Lysenko, S. D. 2013. K voprosu o vozmozhnykh kontaktakh kievo-cherkasskoi grupy tshinetskogo kulturnogo kruga s Donetskim GMTS. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy IX-ho Kartamyskoho mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru*. Alchevsk: DonDTU, p. 86-96.
- Matveeva, G. I., Kolev, Iu. I., Korolev, A. I. 2004. Gorno-metallurgicheskii kompleks bronzovogo veka u s. Mikhailo-Ovsianka na iuge Samarskoi oblasti (perve rezultaty issledovaniia). In: Stashenkov, D. A. (exec. ed.). *Voprosy arkheologii Urala i Povolzhia*, 2. Samara: Izdatelstvo “Samarskii”, p. 69-88.
- Otroshchenko, V. V. 2003. Kultury zrubnoi spilnoty ta hirnycho-metalurhiini tsentry. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy I-ho Kartamyskoho mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru*. Alchevsk: DHMI, p. 47-51.
- Otroshchenko, V. V. 2004. Tendentsii rozvytku hospodarchykh system doby piznoi bronzы na terenakh Ukrainy. In: Koško, A., Szymt, M. (eds.). *Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczcu Wisły I Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 215-221.
- Priakhin, A. D. 1996. *Mosolovskoe poselenie metallurgov-liteishchikov epokhi pozdnei bronzы*, 2. Voronezh: VGU.
- Priakhin, A. D., Savrasov, A. S. 2005. Izuchenie Kartamyshskogo gorno-metallurgicheskogo kompleksa epokhi bronzы (k desiatiletiu sovmetnykh rabot ukrainsko-rossiiskoi ekspeditsii). In: Gaiko, G. I. (ed.). *Istorieskie i futurologicheskie aspekty razvitiia gornogo dela*. Alchevsk: DonDTU, p. 102-112.
- Priakhin, A. D., Savrasov, A. S., Otroshchenko, V. V., Brovender, Iu. M. 2008. Istoriia izucheniia Kartamyshskogo kompleksa gorno-metallurgicheskikh pamiatnikov na territorii Ukrainy. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Iz istorii otechestvennoi arkheologii*, 1. Voronezh: VGU, p. 187-204.

- Romashko, V. A. 2013. *Zakliuchitelnyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoi kultury)*. Kyiv: Vydavnychii dim "Skif".
- Sunchugashev, Ia. I. 1975. *Drevneishie rudniki i pamiatniki rannei metallurgii v Khakassko-Minusinskoj kotlovine*. Moscow: Nauka.
- Tatarinov, S. I. 1993. *Drevnii metall Vostochnoi Ukrainy. Ocherki istorii gornogo dela, metallurgii i metalloobrabotki v epokhu bronzy*. Artemovsk (w. ed.).
- Tatarinov, S. I. 2001. Zhilishche bronzovogo veka na Klinovskom mednom rudnike v Donbasse. *Arkheologicheskii almanakh*, 10, p. 209-214.
- Tatarinov, S. I. 2003. *Drevnie gorniaki-metallurgi*. Slaviansk: Pечатnyi dvor.
- Tatarynov, S. Y. 2006. *Istoriia hirnychoi spravy, metalurhii ta metalloobrobky doby bronzy Skhidnoi Ukrainy*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. Donetsk: DonNU.
- Tikhonov, B. G. 1960. Metallicheskie izdeliia epokhi bronzy na srednem Urale i Priurale. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 90. Moscow: AN SSSR, p. 5-115.
- Formozov, A. A. 1951. Arkheologicheskie pamiatniki v raione Orska. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, 36, p. 115-122.
- Chernikov, S. S. 1960. *Vostochnyi Kazakhstan v epokhu bronzy*. Moscow; Leningrad: AN SSSR.
- Chernykh, E. N. (ed.). 2004. *Kargaly*, III. Moscow: Iazyki slavianskoi kultury.
- Chernykh, E. N. (ed.). 2007. *Kargaly*, V. Moscow: Iazyki slavianskoi kultury.
- Chernykh, E. N. (ed.). 2009. *Stepnoi poias Evrazii: fenomen kochevykh kultur*. Moscow: Rukopisnye pamiatniki Drevnei Rusi.
- Chernykh, E. N., Lebedeva, E. Iu. 2002. Gornye vyrabotki i ikh osnovnye uchastki. In: Chernykh, E. N. (ed.). *Kargaly*, I. Moscow: Iazyki slavianskoi kultury.
- Forbes, R. J. 1950. *Metallurgy in Antiquity*. Leiden: Antiquity Publications Ltd.

A. Yu. BAUKOVA

ARTEMIS ANAHITA. PERSIAN TRACE IN THE CULTURE AND IDENTITY OF THE ROMAN CITY

The article analyses historical sources, mainly Greek and Latin, on the goddess Artemis Anahita, of Persian origin, who became an important part of the urban culture of several cities in Asia Minor during the Hellenistic and Roman periods. In terms of functions and visual representations, the Persian goddess Anahita was incorporated into the Greek worldview under the “appearance” of Artemis, not in the iconography of the well-known Hellenistic statue by Leochares, but in a form similar to the statue of Artemis of Ephesus. During the second and third centuries AD, the magistrates of Sardis, Hypaepa, and Philadelphia adopted this goddess as one of the symbols of their cities. Coin types featuring Artemis Anahita appeared not only on issues of autonomous minting but also alongside the busts of emperors. Thus, numismatic sources reveal the visual representation and function of the goddess in maintaining the local identity of city elites of the Roman provinces in Asia Minor.

Key words: Roman province of Asia, Artemis, Anahita, Greek religion, Persian religion, coins, archaeology.

The spiritual life of any society is an interesting and complex topic for research, especially when it comes to territories inhabited since ancient times or areas where several historical traditions intersect. The change of historical periods and state formations, the objective circumstances of climate change and natural disasters affect the worldview of the region's inhabitants, and, as T. Pratchett rightly noted, the gods do not die. They simply turn into ghostly voices or footnotes in a textbook on the history of religion. Old gods do new work. The phenomenon of human culture shows the amazing flexibility and continuity of primitive beliefs. The pantheon of the Greek gods,

despite its rationality, especially in Roman times, still retained a proportion of totemism and animism. A striking example of this is the figure of Artemis, a goddess whose origin, meaning, functions, and visual representation varied enormously depending on the territory, ethnicity of the believers, and time period. Among all the Olympic gods, it is the brother and sister, Apollo and Artemis, who exemplify sophistication, style, elegance, and divine qualities. Few others equal them in the number of visual representations. The proposed study aims to expand the context of the figure of Artemis Anahita discussed in previous publications (Баукова 2021; 2022). It is also suggested to adopt a broader perspective on the figure of the goddess in the context of coinage and to further develop the observations of J. Nollé (2012), K. Jarzęcki (2012), and S. Altniluk (2013). The relevance of the article is determined by the fact that the ancient world provides many answers to the challenges of modernity, such as identity formation, and the study of the ways in which the population of Roman times constructed or demonstrated identities can help to identify common paths and key aspects of these identities.

Anatolia was rich in various local deities who were gradually absorbed into the hypostases of the main Greek or Phrygian gods. Their universal essence made them acceptable across the Mediterranean, and they became gods of the whole Greek polis world. An example is Apollo and Artemis, whose Asia Minor origin is beyond doubt (Wilamowitz-Moellendorff 1925, p. 50). The inhabitants of Lydia, Mysia, Phrygia, and further on, under different names, honoured Zeus (Lydios), Apollo (Smintheus, Lyceus (Licean)), Athena (Troas), mountain, and river gods. However, Artemis (Leukophryene, Boreitene, Anaitis, Ephesia, etc.) retained the foremost place. In addition to architectural remains, epigraphic sources, and information from ancient writers, numismatic materials play a significant role in reconstructing the function and characteristics of her cult. They will constitute the main focus of this paper.

Written sources on Artemis provide an extensive body of evidence from the beginnings of Greek writing. She was the personification of inviolability

© BAUKOVA Anastasiia Yuriivna, 2026 — PhD, Associate Professor, the Ivan Franko National University of Lviv, the Department of Archaeology and Special Historical Studies, ORCID: 0000-0002-1636-981X, anastasiya.baukova@lnu.edu.ua

© The Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode/en>

and the purity of wild nature, and it was in her nature to disappear, to stay away (Otto 2022, p. 96). In myths and literary works, it is repeatedly emphasised that she cares for wild animals as a mother would. On the so-called François Vase (or François Krater), Artemis is shown as *Pótnia Therón* (the Mistress of Animals), the epithet by which Homer refers to her (Hom. *Il.*, 21. 468). Her favorite animals were lions, leopards, and deer. She also intervened in human affairs. Pausanias writes about human sacrifices offered to Artemis (Paus. VII, 19, 4), and mythological tradition recalls the intended sacrifice of Iphigenia to the goddess. It is interesting that Artemis' arrows, like those of her brother Apollo, brought a quick and gentle death; for this reason, Artemis was regarded as the giver of an easy death, without long-term illness or pain (*Odyssey*, V, 124; XI, 172; XV, 411; XVIII, 202; XX, 61).

In the Hellenistic period, coinage flourished, and the depiction of the gods became a form of worship and patronage. In the numismatics of Asia Minor, Artemis is typically depicted as a bust with a bow slung across her shoulders and accompanied by her symbols — a bee or a deer — as was common in Ephesus. At this time, with the development of art and architecture, the tradition of placing images of shrines and statues of gods on coins emerged. In this context, Asia Minor became particularly recognisable for one of the wonders of the world — the Temple of Artemis in Ephesus — and for the statue of the goddess with a hundred exposed breasts, which symbolised her maternal care. Greek cities under Roman rule not only continued minting coinage, but they also developed important traditions. The Romans, as is known, honoured Artemis under the name Diana, and this Greco-Roman symbiosis on the western coast of Asia Minor evolved into the cult of the so-called Diana of Persia — a fusion of Artemis and Anahita. It should be noted that publications use different transliterations of the Persian name of the goddess — Anahita, Anahit, Anaitis, Ardivi Sura Anahita, Anāhīta (Boyce 1983, p. 1003). In this article, we will use the form Anahita or Artemis Anaitis (Ἀναΐτις Ἀρτέμις) as mentioned in a Lydian inscription (Meriç et al. 1981, p. 38-40).

Written sources allow us to trace who this Persian goddess was and how her cult reached Anatolia. In the third book of the *Babyloniaca*, Berossus wrote that during the reign of Artaxerxes II, statues of Anahita were erected in Babylon, Susa, and Ecbatana, and that the king himself “encouraged” the Persians, Bactrians, and inhabitants of Damascus and Sardis to worship the goddess, who is identified in the text with Aphrodite. This priest notes that Artax-

erxes II was the first Persian king to build a temple to this goddess and erect a statue. Anahita, known in the sources as Anāhītz, was of Mesopotamian origin and became one of the main goddesses of the Zoroastrian pantheon (Wójcikowski 2010, p. 14). She was considered the goddess of fertility and natural forces. In his biography of Artax. II, Plutarch mentions this goddess and the peculiarities of her cult in several places (Plut. *Artax.*, 3). At the beginning of the biography, Plutarch notes that the king went to Pasargadae, where there was a temple to the goddess of war, so that Persian priests could perform an initiation rite confirming his kingship. For Plutarch, the essence of this goddess remains unclear. He assumes that she can be identified with Athena; however, translators and scholars commenting on the Russian translation of *Parallel Lives* (S. Lurie, S. P. Markish, M. E. Grabar-Passek, and S. I. Sobolevsky) point out that this goddess is in fact Anahita, not Athena. Still, there is a place for debate. Plutarch tells us that the method of initiation was intriguing: the candidate for initiation had to enter this sanctuary, lay aside his robe, and put on the garment that Cyrus the Elder used to wear before he became king. He then ate a cake of figs, chewed some turpentine-wood, and drank a cup of sour milk. In the quoted passage, Plutarch emphasises that whatever else is done besides this remains unknown to outsiders (Plut. *Artax.*, 3).

The long life of Artaxerxes II became a historical canvas for the development of the cult's philosophy. In the final part of his biography, we find the episode of Aspasia, whom Artaxerxes appointed as a priestess of the Artemis of Ecbatana — identified with Anahita — so that she might remain chaste for the rest of her life (Plut. *Artax.*, 27). Strabo also left some information about Anahita in his *Geography*. In describing Armenia, Strabo notes: “*Now the sacred rites of the Persians, one and all, are held in honour by both the Medes and the Armenians; but those of Anahita are held in exceptional honour by the Armenians, who have built temples in her honour in various places, and especially in Acilisenê. Here, they dedicate male and female slaves to her service. This, indeed, is not a remarkable thing; but the most illustrious men of the tribe actually consecrate to her their daughters while maidens; and it is the custom for these first to be prostituted in the temple of the goddess for a long time and after that to be given in marriage; and no one disdains to live in wedlock with such a woman.*”¹ (Strabo, XI, 14. 533).

¹ Translation by H. L. Jones.

The erection of statues and the construction of temples dedicated to a personified goddess, rather than to a fire, as it was in earlier Zoroastrian tradition, in the territory of Lydia represents an important development in Persian religion. Significantly, Anahita became the first goddess to be honoured in the Greek manner. In official documents, Artaxerxes II, alongside Ahura Mazda, also began to refer to Anahita and Mithra (de Jong 1997, p. 40).

Tacitus, in the third book of his *Annals*, reports, “*Hierocæsarea went back to a higher antiquity, and spoke of having a Persian Diana, whose fane was consecrated in the reign of Cyrus. They also quoted the names of Perperna, Isauricus, and many other generals who had conceded the same sacred character not only to the temple but to its precincts for two miles.*”² (Tac. Ann. 3.62). When the Persians conquered Phrygia and Lydia in 546 BC, Anahita became part of the spiritual culture of the region. At this time in Phrygia and Lydia, the dominant deities were the Great Mother (Mother Cybele) and Artemis. Over time, local ideas about deities, particularly those concerning Anahita, were shaped by the religious traditions and beliefs brought by the Persian colonists. The Greeks of the region sometimes identified her as Artemis. Epigraphic evidence from the Roman period indicates that Greek-speaking believers who worshiped the Great Mother addressed her as Artemis Anahita. In Philadelphia and in Maconia, she was known as *Matar Anaitis* (Wright 1895, p. 66). In his study, S. Wikander indicates that in the Lydian-Phrygian region there were conditions for the rapprochement of the two mother goddesses, the Phrygian and the Iranian, who were worshipped there. This was indicated by her cult name, especially in combination with local deities, especially Men Tiamou. However, a true “syncretism” between these two goddesses, who are nevertheless quite similar in nature, never took place in the homeland of the Cybele cult, where Anaitis is also so abundantly attested. (Wikander 1946, S. 220).

The complex situation arising from the presence of such local variants of deities can be clearly explained by Diodorus of Sicily: “*Demeter, for example, crossed over into Attica and then removed from there to Sicily and afterwards to Egypt; and in these lands her choicest gift was that of the fruit of the corn and instructions in sowing it, whereupon she received great honours at the hands of those whom she had favoured. Likewise, Aphrodite made her seat in Sicily in the region of Eryx, among the islands near Cyth-*

era and in Paphos in Cyprus, and in Asia in Syria; because of the manifestation of the goddess in their country and her extended sojourn among them, the inhabitants of the lands appropriated her to themselves, calling her, as the case might be, Erycinian Aphrodite, and Cytherian, and Paphian, and Syrian. And in the same manner Apollo revealed himself for the longest time in Delos and Lycia and Delphi, and Artemis in Ephesus and the Pontus and Persis and Crete; and the consequence has been that, either from the names of these regions or as a result of the deeds which they performed in each of them, Apollo has been called Delian and Lycian and Pythian, and Artemis has been called Ephesian and Cretan and Tauropolian and Persian, although both of them were born in Crete. And this goddess is held in special honour among the Persians, and the barbarians hold mysteries which are performed among other peoples even down to this day in honour of the Persian Artemis.”³ (Diod. Sic., *Library of History*, V, 77).

At the end of the 1st century AD, the Roman historian Tacitus, in his work on the Germanic tribes, describes a *practicus* phenomenon (*interpretatio Romana*), in which a Roman rendered a foreign deity by the name of a deity known to him (Tac. *Germ.* 43). When the Greeks or the local inhabitants of Phrygia and Lydia acted similarly, we speak of an *interpretatio Graeca* (Pfeiffer 2015, p. 37), that is, the Greek translation of a foreign god (in our case, Anahita). The possibility of translating or identifying gods is of central importance, as it seems to make possible a rapprochement between the two cultures in the field of religion, and even more so when it comes to the restoration of archaic, non-Greek gods in Greek cities during the Roman period.

The images of Anahita on the stone stelae published in the *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC, p. 610) do not correspond exactly to the known coin types, nor do they replicate the famous bronze statue associated with Anahita. More can be said about Artemis Anahita on the basis of numismatic evidence. The number of coin issues and the length of time during which the image of Artemis Anahita was used in Asia Minor can allow us to identify several characteristic features. In the Roman province of Asia, formed from the territories of the former Pergamon Kingdom in 133 BC, the figure of Anahita appears on the coins of Sardis, Philadelphia, Apamea, and Hypaepa. The mints of these cities, except for Sardis, produced small bronze change for the local market, and therefore, the magistrates placed

² Translation by J. Jackson.

³ Translation by C. H. Oldfather.

busts of local deities or phenomena significant for the region on their coins. The relatively small area of the bronze flan became a medium for displaying traditions, the importance of the city, religious cults, and outstanding architectural monuments dating back to the earliest times. It can be assumed that the design of coins was one of the manifestations of local self-government and depended on the preferences of a particular official. Since coins also functioned as a medium for maintaining good relations with the Roman authorities, there is a debate among numismatists about whether the magistrates needed to coordinate their design with government officials. Scholars are not sure whether coins can be used unconditionally to study local identity. It has been suggested that they should be seen as a “form of common discourse” between those who selected the types and the Roman authorities. On the other hand, the limited sphere of coin circulation, confined to the local market, leaves little room for concluding the reaction of the central government or the forms of interaction between the magistrates and the provincial administration (Williamson 2005, p. 19). In general, coins constitute a particularly valuable source as their design was determined by local elites, while their primary users were ordinary residents with diverse social and educational backgrounds. However, the symbols and figures depicted on coins were generally clear and recognisable to all categories of users.

As a rule, coins depicting the statue of Anahita contain an ethnicon and indicate the promotion of a primarily local identity. Also, not all existing coins mention the magistrate responsible for the issue. Unlike the coins with the emperor's bust, the legend on the coins depicting Anahita is written in Greek. These factors suggest that the local pro-government elites primarily sought to satisfy their own need for legitimation and self-promotion, rather than promote broader Roman values (Butcher 2005, p. 145).

In connection with the above, it is important to consider the very appearance of Anahita's figure on the coins of cities in Asia Minor. During the Hellenistic period, the dominant type of Artemis image was based on the statue by Leochares, known today as Diana of Versailles or Artemis, Goddess of the Hunt. The statue depicts the goddess running on the hunt, supported by a tree trunk and a fawn. Artemis is wearing a Dorian chiton, a himation, and sandals. However, coins depicting Anahita from the 1st century BC to the 2nd century AD show a statue of an archaising type, visually reminiscent, though only vaguely, of the statue of Artemis of Ephesus. The goddess (Anahita) is depicted standing, dressed in a chiton, fac-

ing the viewer, with her head adorned by a band. The clothing beautifully emphasises, yet covers, the waist and chest, and a veil draped over her arms falls in lush folds. Ribbons extending from the band to the arms, together with supports in the form of dots running from the hands to the tips of the feet, create a trapezoidal contour around the figure. Sometimes, birds or deer were placed near the arms or legs of the statue. This emphasised the hypostasis of Anahita as the ruler of animals or reflected a visual resemblance to the statue of Artemis of Ephesus. M. Riel confirms that the iconography of Anahita was significantly influenced by local traditions, and that on Lydian monuments she appears in the form of the Greek or Ephesian Artemis (Riel 2002, p. 201).

It is worth noting that Anahita did not supplant other types of Artemis figures — coins depicting the statue of the city's patroness continued to be minted in Ephesus, and a bust of Artemis with a bow appears on coins of many cities, including Perga (Pamphylia), Amphipolis (Macedonia), Thyateira (Lydia), Thasos (Thrace), Apameia (Phrygia), Magnesia ad Maeandrum (Ionia), Philadelphia (Lydia), and Nacrasa (Lydia), among others.

In addition to coins featuring local themes, mints in the cities produced legal tender bearing the emperor's bust and an accompanying legend. Artemis Anahita appears earliest on coins with the bust of Augustus, minted in Apamea (fig. 1) and Hypaepa (fig. 2).

This example is important not only because of its early dating — since Anahita mostly appeared on the coinage of the emperors Domitian, Trajan, and Marcus Aurelius, that is, in the late 1st and 2nd centuries AD — but also because it shows the common development of the tradition of depicting emperor Augustus on provincial coins. First of all, these coins bear the Greek legend ΣΕΒΑΣΤΟΣ and occasionally include the name of the emperor or his magistracy. By contrast, elements of local significance — such as the Meander pattern or inclusion of magistrates' names — are particularly informative. For example, the legend of a coin bearing the bust of Emperor Augustus from Apamea informs us about the magistrate's family and origin — ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΠΙΟΛΛΩΝΙΟΥ ΜΕΛΙΤΩΝ ΑΠΙΜΕΩΝ (“*magistrates Dionysus, son of Apollonios and Melito, of Apamea*”⁴). On the coin bearing the bust of Emperor Augustus from Hypaepa, the legend reads ΥΠΑΙΠΗΝΩΝ ΕΡΜ-ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ, i.e., “*the inhabitants of Hypaepa, Herm and Menandros*”. The magistrate Herakleidos of Maconia also

⁴ Translated by A. Baukova.

Fig. 1. Bronze (AE20) coin of Apameia, Phrygia (27 BC — 14 AD), depicting the cult image of Artemis Anaitis on a Maeander pattern, after: SNG von Aulock 3486

Fig. 2. Bronze (AE16) coin of Hypaepa, Lydia (27 BC — 14 AD), depicting the cult image of Artemis Anaitis facing forward, wearing a polos and veil, after: Kurth 2020, no. 52

left an informative legend: ΕΠΙ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΑΡΧ ΤΟ Γ ΜΑΙΟΝΩΝ (“*Herakleidos archontes to Maeonians*”⁵) (Head 1901, no. 51).

The next important point of analysis is the image on the reverse of the province’s coins. When examining coins from Hypaepa or Philadelphia featuring the classical representation of the statue of Artemis Anaitis alongside the bust of Agrippina

the Younger (Kurth 2020, no. 102), Emperor Nero with Statilia Messalina (SNG Cop, no. 191), Emperor Trajan (Kurth 2020, no. 106), another significant feature emerges. The statue of Artemis Anaitis was sometimes presented as an attribute in the hands of other goddesses — Athena (Kurth 2020, no. 116), Roma (SNG Cop, no. 387), or Tyche (Babelon 1898, no. 5156) — or displayed within the interior of a temple. One good example of what the temple in Hypatia looked like is, for example,

⁵ Translated by A. Baukova.

Fig. 3. Bronze (AE28) coin of Philadelphia, Lydia (AD 98–117), depicting the deity seated left on a throne, right leg drawn back, holding a statue of Artemis Anaitis, after: Kurth 2020, no. 239

the coins of this city with the bust of Julia Domna (Tekin 2012, no. 331–334). Notably, such cult images of deities — especially Zeus, but in the province of Asia also Tyche, Cora, or Anahita — functioned as symbols of power and were transformed into well-known emblems in the hands of the ruler.

The coin bearing Domitian's bust features a composition depicting a handshake between two goddesses — Tyche of Philadelphia and Tyche of Ephesus — where the patroness of Ephesus holds a statue of Anahita. This design represents a variant of the visualisation of the concept of *homonoia* (Greek: ὁμόνοια), understood as order and unity, or the union of hearts (Tarn 2002, p. 400), a notion known since Hellenistic times. In the Greek cities of the Roman province of Asia, as well as in the eastern provinces broadly, *homonoia* functioned as a symbolic mechanism for managing intra-city tensions and forming alliances (Price 1985, p. 129). Although there was a separate personification of the goddess of consent in the ancient world, coins depicting a female figure with the legend OMONOIA reflected not the cult of this goddess, but rather political consent or other forms of inter-city alliances. The composition of a female figure seated on a chair holding a statue of Anahita was also used to symbolise consent. This type was selected by the magistrates of Philadelphia for a coin bearing a bust of Emperor Trajan (fig. 3).

At first glance, identification of the statuette is complicated because the coin is not well-preserved, but other coin issues from Philadelphia help con-

firing that it is Anahita. This is a semi-autonomous coin, dated to AD 198–217, issued in honor of the alliance with Smyrna (Kurth 2020, no. 96).

The statuette of Anahita held by another character is also found on coins featuring the busts of Faustina the Younger (Kurth 2020, no. 289) or Julia Domna (Kurth 2020, no. 208). An interesting composition is found on the coin bearing the bust of Commodus of Hypaepa: the goddess Tyche bearing the iconic image of Anahita, faces right toward Apollo, who sits opposite with a lyre and also holds a statuette of Anahita in his right hand (fig. 4).

The connections and religious connotations between the goddesses Anahita and Tyche are strongly attested by coinage (fig. 5). In other words, it can be inferred that these two goddesses personified good fortune or divine protection for the city magistrates or the ruler.

The cities of the province were comparable in economic terms, making direct competition unlikely. However, ideological and cultural rivalry between them served as a driving force for the promotion of cultural values and local cults. Given the ideological dispute among the magistrates of the major cities in the province of Asia over the right to perform imperial worship, this privilege also became an element of local identity. Obtaining permission to build a temple in honour of the emperor — a *neokorate* — took time and required the efforts of the entire community. The presence of a *neokorate* added considerable prestige and political weight, and undoubtedly be-

Fig. 4. Bronze (AE35) coin of Hypaepa, Lydia (AD 177–192), depicting Tyche standing right, holding a transverse sceptre and cult image of Artemis Anaitis in her right hand, facing Apollo seated left, holding a lyre in his left hand and cult image of Artemis Anaitis in his right, after: SNG von Aulock 2965

Fig. 5. Bronze (AE 36) coin of Hypaepa, Lydia (AD 193–211), depicting the statue of Artemis Anaitis, combined with the image of the goddess Tyche, holding a horn of plenty and a rudder, after: Kurth 2020, no. 168.

came the focus of public display, including through the medium of coins. It is important to note that compositions celebrating the neocorate also feature the statue of Artemis Anahita. Such coins were based on the main “whales” of the Greek cultural model under Roman rule — the personification of the *demos*, the *boule*, and the goddess Tyche. This tradition dates back to the era of Antoninus Pius in the semi-autonomous mint of Apamea. During the reign of emperor

Septimius Severus, coins were circulating in Philadelphia with a reference to the neocorate in the legend surrounding the cult statue of Artemis Anahita. The wide range of coin types and compositions attests to the significant role of Anahita in the worldview and self-identification of the city dwellers of the Roman province of Asia for a considerable period of time. Yet, despite this informative content, coins remain “texts of silence”. For example, none of the

Fig. 6. Bronze (AE34) coin of Philadelphia, Lydia (AD 161–180), depicting a distyle temple with a curved architrave, depicting the cult image of Artemis Anaitis standing facing forward, wearing a polos and veil, after: Kurth 2020, no. 280

coins available for analysis bear the goddess's name; they depict only her statue and statuettes. Due to the lack of information, it is difficult to understand what the locals called the goddess and who is referred to as the “Persian Diana” in Roman sources. The coins also contain information about the temple or temples where the cult statue was placed, but this information has not yet been confirmed archaeologically. For example, while written sources unanimously indicate the existence of a temple of Anahita in Sardis dating to the time of Persian rule, the city's coinage presents the goddess as one of the personifications of the city in the context of alliances with Ephesus or Hypaepa, without mentioning the temple. The magistrates of Sardis generally preferred to depict temples on coins, but some of them were not identified due to ambiguity in the legend, the statue of the deity, or the image. A coin from Philadelphia bearing a bust of Marcus Aurelius depicts a distyle temple with an arched architrave, within which stands a statue of Anahita (fig. 6). Similarly, the image of the tetrastyle temple and the iconic statue of Artemis Anaitis appears on the coin of Emperor Trajan from Hypaepa (fig. 7).

However, in general, among the surviving coins of the city minted between 133 BC and 251 AD, temples featuring statues of various gods — Aphrodite, Artemis, and Helios — appear in 23 cases. In other words, in Roman times, local communities constructed their identity and engaged in self-promotion around cult centres, and Anahita was no exception. The appearance of temples that differed

only in minor details nevertheless suggests that the magistrates depicted actual architectural objects. This is confirmed by a coin bearing the bust of Emperor Claudius. Firstly, this represents a rare case in which a monument can be identified by the inscription on the reverse side of the coin — the legend *DIAN(A) EPHE(SIA)* encircles the temple. Secondly, the visual design of the Ionic-style column capitals of the temple corresponds with descriptions from other sources (Jarzęcki 2012, p. 166).

On the other hand, a temple featuring a statue of Anahita is depicted on a coin from Zela in Pontus, a city remote from the main centres of the goddess worship. The temple had an arched pediment and elaborate capitals on the columns, with a burning altar inside. This image was accompanied by a bust of Septimius Severus on the other side (Dalaison 2007, p. 9).

As noted above, various animals functioned as symbols of Artemis. Partridge and quail were considered sacred birds to the goddess. From the Greek name for quail, *ortyks*, and from the island where these birds nested and the goddess was said to be born, Artemis was sometimes called *Ortigia*. One depiction of a statue of Anahita holding birds in her hands is found on a coin of semi-autonomous minting from the reign of Antoninus Pius in Apamea (fig. 8).

It is noteworthy that the coin depicts an interesting phenomenon of the personification and veneration of the *boule* (for more details, see: Байкова

Fig. 7. Bronze (AE31) coin of Hypaepa, Lydia (AD 98–117), depicting a tetrastyle temple with Artemis Anaitis standing within, after: Kurth 2020, no. 105

Fig. 8. Bronze (AE22) coins from Apameia, Phrygia, semi-autonomous issue (AD 138–161), depicting the cult image of Artemis Anaitis, with supports surmounted by birds, after: Babelon 1898, no. 5694

2021). Some images of the Anahita statue on the coins resemble those of Artemis of Ephesus, often accompanied by two stags at her sides.

It is important to mention the coins from Maeonia. In two cases, identification as Anahita is questionable, since the coin bearing the bust of Emperor Caracalla (Kurth 2020, no. 134) more likely depicts the cult statue of Kore, and the coin with the bust of Emperor Nero shows torches in

her hands, instead of supports in the form of dots (Amandry et al. 2014, no. 3013). Therefore, these images most likely represent Hecate.

In addition, it should be noted that according to the inscriptions from Philadelphia, the goddess retained her original name *Ἀναΐτις*, often prefixed by *Θεα*, *Μήτηρ* or *Ἄρτεμις*, although her cult seems to have lost much of its Iranian character. The highest number of dedications addressed to

Fig. 9. Bronze (AE35) coin of Hypaepa, Lydia (AD 161–180), with countermarks depicting the statue of Artemis Anahita, after: Kurth 2020, no. 139

Anahita, mostly dating from the 2nd and 3rd century AD, comes from Maeonia, and contains Κυρία, Μήτηρ or Ἀρτεμις Αναίτις. The most notable feature of Anahita's rural cults in Maeonia is her complete integration into the local Anatolian pantheon: her Maeonian paredroi are not Iranian, but strictly local deities — Apollo, Men and Sabazius, whom she dominates in their shared shrines (Riel 2002, p. 207).

Finally, it should be emphasised that the cult image of Anahita was also used as a countermark on coinage (fig. 9). We will not be able to establish the reasons for the countermarking of provincial coins. This could have occurred in cases of monetary reform, to extend the circulation of coins, to integrate them into new systems, or for political reasons. Countermarking was always a cheaper alternative to withdrawing coins, melting them down, and replacing them. In most cases, either the bust of Tyche or letter symbols were used as countermarks in the province. The figure of Anahita is of particular significance because her statue appears as a countermark. In some instances, her image and status seem to have outlived the original myth, cult, or even the historical circumstances of the goddess's introduction into Anatolia.

Separate attention should be paid to the figure of the Persian Diana (Artemis Persika) in the prism of numismatic material. Such a plot appeared extremely rarely — on coins of Hypaepa (in the form of a head with a bow over his shoulders (Tekin 2012, 271)) and Hierocaesarea in Lydia (with a

bust of Marcus Aurelius and a full-length statue of the goddess in the middle of the temple (Babelon 1898, no. 5008)). The iconography of the goddess as the Persian Diana is extremely complex due to the lack of confirmation in the legend of the coin of the name of the represented person. From the attributes and deer around the figure of a young girl in a chiton, but in an unconventional pose for Artemis, it can be assumed that this is the Persian version of the goddess. For example, on coin with bust of Nero shown Artemis Persika standing facing between two stags, right hand raised to her quiver (Babelon 1898, no. 5004; Kurth 2020, no. 66). In another case, Magistrate P. Sex. Philippos in Hierocaesarea placed a complex composition on a coin with a bust of Commodus, where Artemis Persika is standing in a biga left, turning to her right, clasping hands with Tyche, turreted, standing left before her and holding a rudder; on the left Perseus, standing front, looking right, holding harpa and the horses' reins (Kurth 2020, no. 105).

Thus, the figure of the Persian Anahita, combined with the hypostasis of local female deities, and most importantly, with the figure of Artemis, became an important part of the worldview of the urban population of Lydia. The importance of studying the cult of Anahita lies in the fact that she and Mithras became the only Persian deities who were revered by the Romans.

The coins combine features of archaeological and iconographic sources, and therefore their significance is undeniable. City magistrates, following

a certain policy of self-presentation for local market participants, included well-understood figures of gods, phenomena, or monuments. Debate continues regarding for whom and by whom the “selection” of motifs and deities was made, and to what extent it was influenced by the local Roman administration. Nevertheless, during this period, Artemis Anaitis became one of the symbols of local identity. The magistrates of Hypaepa, Sardis, Maeonia, and Philadelphia used a highly archaic image of the goddess to represent good neighbourly relations, the affirmation of the right to perform imperial worship, city alliances, and the veneration of the *demos* or *boule*. First and foremost, this concerns opposing, departing from, or copying the image of Artemis of Ephesus as the principal standard for visualisation of the symbol of fertility and care. Although the region was familiar with the type of goddess known as the Great Mother, Cybele, the emphasis in the case of Artemis Anaitis was not on Phrygian roots, but on Persian traditions and Greco-Persian heritage. The “invention” or rediscovery of a very ancient deity was necessary to enhance the city’s image and

importance in the region and to exert influence on the Roman administration. This is clearly evident from written sources, especially Tacitus’ *Annals*. The reigns of the Antonine and Severus dynasties were a time of reinterpreting meanings and of the formation of a local tradition by local elites, based on indigenous deities and associated symbolism. The reasons for this phenomenon are not fully understood, but it was in the 2nd–3rd centuries AD that a “renaissance” of anachronistic, very ancient deities took place in the province. Why did magistrates of Greek origin, under Roman rule, consciously select a goddess of Persian origin for self-presentation? What processes are reflected in the “obsolescence” of cultural tradition, and for what purpose were these “searches for the source” publicised? Perhaps it was to attract economic flows, perhaps to assert cultural dominance, or perhaps to distinguish themselves from the cultural trends of the era.

Received: : 24.03.2025

Accepted for publication: 23.09.2025

Published: 28.06.2026

Баукова, А. Ю. 2021. Латинський зміст і грецьке тло: персоніфікація демосу і сенату на монетах римської провінції Азія. *Наукові студії*, 11, с. 263-272.

Баукова, А. Ю. 2022. Між синкретизмом та пошуками ідентичностей: Артеміда Анаїта в системі релігійних практик населення Малої Азії. В: Петрушко, В. М. (ред.). *Шевченківське літо — 2022*. Матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ, Україна, 31 липня 2022 р. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, с. 101-104.

Altiniluk, S. 2014. *HYPAEPA: A Lydian City During the Roman Imperial Period*. Istanbul: Ege Yayinlari.

Amandry, M., Burnett, A., Ripollès, P. P., Carradice, I., Spoerri Butcher, M. 2014. *Roman Provincial Coinage*. Supplement III.

Babelon, E. (red.) 1898. *Inventaire sommaire de la collection Waddington: acquise par l'Etat en 1897 pour le département des médailles et antiques de la Bibliothèque nationale. Fascicule 1-3*. Paris.

Boyce, M. 1983. “Anāhīd”. In: Yarshater, E. (ed.). *Encyclopaedia Iranica*, 1. New York: Routledge & Kegan Paul, p. 1003-1009.

Butcher, K. 2005. Information, Legitimation, or Self-Legitimation? Popular and Elite Designs on the Coin Types of Syria. In: Howgego, Ch., Heuchert, V., Burnett, A. (eds.). *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford: Oxford University Press, p. 143-156.

Dalaison, J. 2007. L’atelier monétaire de Nicopolis en Arménie Mineure. In: Dalaison, J.(ed.). *Espaces et pouvoirs dans l'Antiquité De l'Anatolie à la Gaule. Hommages à Bernard Rémy*. Cahiers du CRHIPA n° 11, Grenoble: Centre de Recherche en Histoire et Histoire de l'Art: Italie Pays Alpines, S. 203-239.

De Jong, A. F. 1997. *Traditions of the Magi. Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*. Leiden: Brill.

Greaves, A. 2010. Artemis of Ephesus. *Minerva*, 2010. p. 14–15.

Head, B. V. 1901. *Catalogue of Greek Coins in the British Museum, Lydia*. London.

Jarzęcki, K. 2012. Artemida w antycznym mennictwie greckim. *Biuletyn Numizmatyczny* 2012, 3 (367), p. 161-172.

Kurth, D. 2020. *Greek and Roman Provincial Coins — Lydia*. Istanbul; Loxahatchee: Sunrise Publications.

LIMC 1988. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. II. Aphrodisias-Athena. Zürich; München: Artemis Verlag.

Meriç, R., Merkelbach, R., Nollé, J., Şahin, S. 1981. *Die Inschriften von Ephesos* 7, 1 Nr. 3001–3500 (Repertorium). *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 17, 2. Bonn: Rudolf Habelt.

Nollé, J. 2012. Zum Kult der Anaïtis Artemis von Hypaipa und zu einigen Patriatraditionen der torrheischen Kaÿstertal-Stadt. *Jahrbücher für Numismatik und Geldgeschichte*, 62, p. 127-195.

Otto, W. F. 2022. *Bogowie Grecji. Obraz boskości w zwierciadle greckiego ducha*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Pfeiffer, S. 2015. Interpretatio Graeca Der „übersetzte Gott“ in der multikulturellen Gesellschaft des hellenistischen Ägypten. In: Lange, M., Rösel, M. (Hg.). *Der übersetzte Gott*. Leipzig, p. 37-53. Available at: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/3699/1/Pfeiffer_Interpretatio_graeca_2015.pdf [Accessed: 2 September 2025].

Price, S. R. F. 1985. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ricl, M. 2002. The Cult of the Iranian Goddess Anahita in Anatolia before and after Alexander. *Živa Antika*, 52 (2002), p. 197-210. Available at: <https://antiquitasviva.com/wp-content/uploads/2021/06/52.1-2.17.-ricl-m.-the-cult-of-the-iranian-goddess-anahita-in-anatolia-before-and-after-alexander.pdf> [Accessed: 2 September 2025].

SNP Cop. 1947. *Sylloge Nummorum Graecorum*. Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. 27. Lydia I (Acrasus–Saïtta). Copenhagen: Munksgaard.

SNP von Aulock. 1962. *Sylloge Nummorum Graecorum*. Deutschland, Sammlung Hans Von Aulock. 2. Caria, Lydia, Phrygia, Lycia, Pamphylia. Berlin: Verlag G. Mann.

Tarn, W. W. 2002. *Alexander the Great. II, Sources and Studies 2*. Cambridge; New York: Cambridge University Press. Available at: <https://archive.org/details/dli.pahar.2882> [Accessed: 20 July, 2024].

Tekin, O. 2012. *Sylloge Nummorum Graecorum*. Turkey 7: Odemis Museum. 1. Roman Provincial Coins of Ionia, Lydia and etc. Istanbul: n. p.

Wikander, S. 1946. *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, Lund: C. W. K. Gleerup.

Wilamowitz-Moellendorff, U. V. 1924. *Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos*. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Williamson, G. 2005. Aspects of Identity. In: Howgego, Ch., Volker, H., Burnett, A. (eds.). 2005. *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford: Oxford Academic. p. 1-27. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199265268.001.0001>

Wójcikowski, R. S. 2010. Religia Achemenidów. In: Olzaniec, S., Wojciechowski, P. (red.). *Spoleczeństwo i religia w świecie antycznym*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, p. 9-18.

Wright, J. H. 1895. A Votive Tablet to Artemis Anaitis and Men Tiamu in the Boston Museum of Fine Arts. *Harvard Studies in Classical Philology*, 6, p. 55-74. Available at: <https://www.jstor.org/stable/pdf/310355.pdf> [Accessed: 20 July 2024].

Анастасія Ю. Баукова

Кандидат історичних наук, Доцент кафедри археології та історії стародавніх цивілізацій, Львівський національний університет імені Івана Франка, ORCID: 0000-0002-1636-981X, anastasiya.baukova@lnu.edu.ua

АРТЕМІДА АНАІТА. ПЕРСЬКИЙ СЛІД В КУЛЬТУРІ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ РИМСЬКОГО МІСТА

Духовне життя будь-якого суспільства є цікавою і складною темою для дослідження. Особливо коли йдеться про заселені здавна території чи території перетину кількох історичних традицій. Зміна історичних епох та державних утворень, об'єктивні обставини змін клімату та природні катаклізми так чи інакше відбиваються на світогляді мешканців регіону, і, як слушно зауважував Террі Праггетт, боги не помирають. Вони просто перетворюються на примарні голоси чи зноски в підручнику з історії релігії. Old gods do new job. Феномен людської культури показує дивовижну гнучкість і тяглість первісних вірувань. Пантеон грецьких богів, незважаючи на свою раціональність, особливо в римський час все ще зберігав питому частку тотемізму та анімізму. Яскравим прикладом цього є постать Артеміди, богині, чие походження, значення, функції та візуалізація вкрай різнилась від території, етнічної приналежності віруючих та відрізка часу. Територія Анатолії мала складну політичну історію, наслідком чого стало також і поширення різних культурних традицій. Довготривале панування персів в регіоні призвело до поширення культу Анаїти, а міста Лідії стали центрами вшанування богині, званої в римський час як Діана Перська Артеміда-Анаїта. Археологи поки що не віднайшли статуй чи залишків храмів, які б можна було твердо ідентифікувати як центри вшанування богині, однак нумізматичні джерела містять іконографічні відомості з цього питання. Привертає увагу факт звернення до постаті Анаїти, давнього перського божества в часи династій Антонінів та Северів. По-друге, вражаючим є і звернення не до елліністичної моделі показу Артеміди, а до дуже архаїчного, прадавнього зображення, близького до статуї Артеміди Ефеської. Монети міст римської провінції Азія показують як Артеміда Анаїта стає символом місцевої ідентичності. Магістрати Гіпайпи, Сард, Філадельфії використовують зображення статуї богині для показу таких важливих явищ, як добросусідські відносини, підтвердження права імператорського культу, союзи міст та пошанування демосу чи буле. Зауважимо, що, хоча в регіоні був відомий тип богині — Великої Матері, Кібелли, однак у випадку Артеміди Анаїти акцент чомусь був зроблений не на фрігійські корені, а на перські традиції греко-перської спадщини. «Винахід» чи віднайдення (повернення) дуже старого божества був потрібним для посилення іміджу й значення міста в регіоні та впливу на римську адміністрацію.

К л ю ч о в і с л о в а: римська провінція Азія, Артеміда, Анаїта, давньогрецька релігія, перська релігія, монети, археологія.

References

- Baukova, A. Yu. 2021. Latynskyi зміst i hretske tlo: personifikatsiia demosu i senatu na monetakh rymскоi provintsii Aziia. *Naukovi studii*, 11, p. 263-272.
- Baukova, A. Yu. 2022. Mizh synkretyzmom ta poshukamy identychnosti: Artemida Anaita v systemi relihiinykh praktyk naselennia Maloi Azii. In: Petrushko, V. M. (ed.). *Shevchenkivske lito — 2022*. Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh. Kyiv, Ukraine, 31 July 2022. Kyiv: Istorychnyi fakultet KNU imeni Tarasa Shevchenka, p. 101-104.
- Altiniluk, S. 2014. *HYPAIPIA: A Lydian City During the Roman Imperial Period*. Istanbul: Ege Yayinlari.
- Amandry, M., Burnett, A., Ripollès, P. P., Carradice, I., Spoerri Butcher, M. 2014. *Roman Provincial Coinage*. Supplement III. New York: The American Numismatic Society.
- Babelon, E. (red.) 1898. *Inventaire sommaire de la collection Waddington: acquise par l'Etat en 1897 pour le département des médailles et antiques de la Bibliothèque nationale. Fascicule 1-3*. Paris: C. Rollin et Feuermann.
- Boyce, M. 1983. "Anāhīd". In: Yarshater, E. (ed.). *Encyclopædia Iranica*, 1. New York: Routledge & Kegan Paul, p. 1003-1009.
- Butcher, K. 2005. Information, Legitimation, or Self-Legitimation? Popular and Elite Designs on the Coin Types of Syria. In: Howgego, Ch., Heuchert, V., Burnett, A. (eds.). *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford: Oxford University Press, p. 143-156.

- Dalaison, J. 2007. L'atelier monétaire de Nicopolis en Arménie Mineure. In: Dalaison, J.(ed.). *Espaces et pouvoirs dans l'Antiquité De l'Anatolie à la Gaule. Hommages à Bernard Rémy*. Cahiers du CRHIPA n° 11, Grenoble: Centre de Recherche en Histoire et Histoire de l'Art: Italie Pays Alpines, S. 203-239.
- de Jong, A. F. 1997. *Traditions of the Magi. Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*. Leiden: Brill.
- Greaves, A. 2010. Artemis of Ephesus. *Minerva*, 2010. p. 14–15.
- Head, B. V. 1901. *Catalogue of Greek Coins in the British Museum, Lydia*. London.
- Jarzęcki, K. 2012. Artemida w antycznym mennictwie greckim. Artemis in ancient Greek coinage. *Biuletyn Numizmatyczny* 2012, 3 (367), p. 161-172.
- Kurth, D. 2020. *Greek and Roman Provincial Coins — Lydia*. Istanbul; Loxahatchee: Sunrise Publications.
- LIMC 1988. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. II. Aphrodisias-Athena. Zürich; München: Artemis Verlag.
- Meriç, R., Merkelbach, R., Nollé, J., Şahin, S. 1981. *Die Inschriften von Ephesos* 7, 1 Nr. 3001–3500 (Repertorium). Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 17, 2. Bonn: Rudolf Habelt.
- Nollé, J. 2012. Zum Kult der Anaïtis Artemis von Hypaipa und zu einigen Patriatraditionen der torrheischen Kaÿstertal-Stadt. *Jahrbücher für Numismatik und Geldgeschichte*, 62, p. 127-195.
- Otto, W. F. 2022. *Bogowie Grecji. Obraz boskości w zwierciadle greckiego ducha*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Pfeiffer, S. 2015. Interpretatio Graeca Der „übersetzte Gott“ in der multikulturellen Gesellschaft des hellenistischen Ägypten. In: Lange, M., Rösel, M. (Hg.). *Der übersetzte Gott*. Leipzig, p. 37-53. Available at: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/proylaecumdok/3699/1/Pfeiffer_Interpretatio_graeca_2015.pdf [Accessed: 2 September 2025].
- Price, S. R. F. 1985. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Riel, M. 2002. The Cult of the Iranian Goddess Anahita in Anatolia before and after Alexander. *Živa Antika*, 52 (2002), p. 197-210. Available at: <https://antiquitasviva.com/wp-content/uploads/2021/06/52.1-2.17.-riel-m.-the-cult-of-the-iranian-goddess-anahita-in-anatolia-before-and-after-alexander.pdf> [Accessed: 2 September 2025].
- SNG Cop. 1947. *Sylloge Nummorum Graecorum*. Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. 27. Lydia I (Acrasus–Saïtta). Copenhagen: Munksgaard.
- SNG von Aulock. 1962. *Sylloge Nummorum Graecorum*. Deutschland, Sammlung Hans Von Aulock. 2. Caria, Lydia, Phrygia, Lycia, Pamphylia. Berlin: Verlag G. Mann.
- Tarn, W. W. 2002. *Alexander the Great. II, Sources and Studies* 2. Cambridge; New York: Cambridge University Press. Available at: <https://archive.org/details/dli.pahar.2882> [Accessed: 20 July, 2024].
- Tekin, O. 2012 *Sylloge Nummorum Graecorum*. Turkey 7: Odemis Museum. 1. Roman Provincial Coins of Ionia, Lydia and etc. Istanbul: n. p.
- Wikander, S. 1946. *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, Lund: C. W. K. Gleerup.
- Wilamowitz-Moellendorf, U. V. 1924. *Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos*. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Williamson, G. 2005. Aspects of Identity. In: Howgego, Ch., Volker, H., Burnett, A. (eds.). 2005. *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford: Oxford Academic. p. 1-27. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199265268.001.0001>
- Wójcikowski, R. S. 2010. Religia Achemenidów. In: Olszaniec, S., Wojciechowski, P. (red.). *Spoleczeństwo i religia w świecie antycznym*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, p. 9-18.
- Wright, J. H. 1895. A Votive Tablet to Artemis Anaitis and Men Tiamu in the Boston Museum of Fine Arts. *Harvard Studies in Classical Philology*, 6, p. 55-74. Available at: <https://www.jstor.org/stable/pdf/310355.pdf> [Accessed: 20 July 2024].

О. О. ЛАПТЄВ

«ФІБУЛИ-КРЕСАЛА», «ЩИПЧИКИ» ЧИ «КАЧЕЧКИ»? СПРОБА АТРИБУЦІЇ ОДНІЄЇ КАТЕГОРІЇ САЛТІВСЬКИХ АРТЕФАКТІВ

У статті розглянуто «фібули-кресала» – рідкісний тип салтівських артефактів невизначеного призначення. На підставі аналізу супутнього інвентаря та особливостей конструкції зроблено висновок про зв'язок предметів із виготовленням стріл.

Ключові слова: Східна Європа, салтівська культура, раннє середньовіччя, “фібули-кресала”, виготовлення стріл.

Одним із найважливіших етапів археологічних досліджень є атрибуція знайдених артефактів. Під час визначення хронологічно-культурної належності та функціонального призначення предметів дослідники користуються напрацюваннями попередників, етнографічними паралелями, власними досвідом та інтуїцією, а інколи — й безмежною фантазією. На заваді точній інтерпретації стають погана збереженість або фрагментованість артефактів, їх рідкісність та недоступність публікацій матеріалів досліджень. Нові знахідки, — а відповідно, збільшення джерельної бази — дозволяють по новому поглянути на давно усталені визначення та запропонувати нові версії щодо призначення деяких категорій артефактів. Навіть за умови помилкової чи недостатньо обґрунтованої атрибуції кожна публікація підживлюватиме інтерес до теми і таким чином сприятиме наближенню до встановлення істини.

Метою цієї роботи є публікація нових знахідок «фібул-кресал», відомих у старожитностях салтівського часу (VIII–X ст. н.е.), а також спроба перегляду функціонального призначення цієї категорії артефактів. У тексті роботи артефакти названо так, як їх трактували різні дослідники,

що підкреслює відсутність спільної інтерпретації предметів. Утім, мова завжди йде про одні й ті самі предмети, як би вони не йменувалися.

Історія накопичення джерельної бази

Перша археологічна знахідка подібних артефактів походить із Надволжя: під час дослідження інгумаційних поховань Больше-Тарханського ґрунтового могильника в 1957 р. було знайдено три предмети, а в 1960 р. — ще два (рис. 1: 1-5). Вже у 1964 р. в монографії, присвяченій публікації Больше-Тарханського могильника, В. Ф. Генінг та А. Х. Халіков визначили знахідки як кресала (Генінг, Халіков 1964, с. 44, табл. X: 3, 5). Дослідники зазначали, що в похованнях некрополя загалом було знайдено 18 цілих кресал та чотири уламки; різновиди відрізнялися оформленням держака. Найскладнішими визнавалися кресала, ручки яких були оформлені у вигляді ковальських кліщів. Ручка при цьому була перекручена та наприкінці затиснута в обіймицю, іноді — з кільцем (Генінг, Халіков 1964, с. 44). На жаль, у монографії наведено лише два рисунки (рис. 5: 1, 4), хоч у тексті зазначено, що «кресал» цього типу знайдено п'ять — при загальній кількості досліджених поховань 378 (Генінг, Халіков 1964, с. 8, табл. 1).

У 1961 р. в тому ж регіоні розпочалися широкі дослідження іншого могильника — Танкеєвського. В інгумаційному ґрунтовому похованні № 8 було знайдено ще один аналогічний артефакт (рис. 1: 6; 5: 6) (Khalikova, Kazakov 1977, р. 93, pl. XXXVIII, 13), при ідентифікації якого запозичено досвід атрибуції большетарханських знахідок. У статті 1971 р., присвяченій інвентарю Танкеєвського могильника, Є. П. Казаков визначив знахідку як «кресало, що нагадує за формою ковальські кліщі, близькі кресалам із Больше-Тарханського могильника»¹ (Казаков 1971, с. 136). Загальна

© ЛАПТЄВ Олександр Олександрович, 2026 — магістр за спеціальністю «Археологія» ORCID: 0009-0005-3302-0459, ketanor@ukr.net

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкритої доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ Тут і далі переклад з російської належить автору.

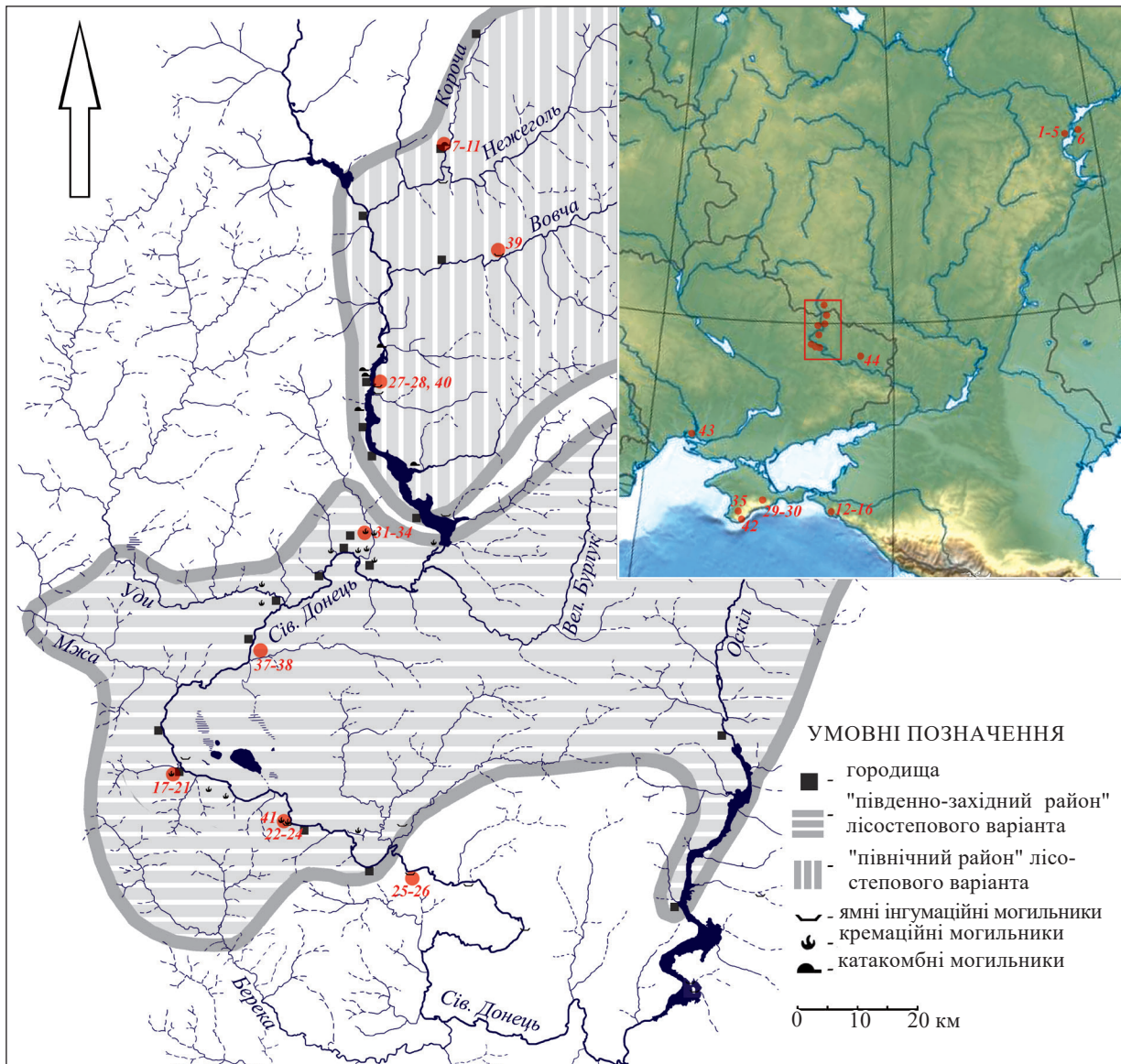

Рис. 1. Карта знахідок «фібул-кресал»

Fig. 1. Distribution map of fire-steel brooch finds

кількість досліджених протягом 1961–1968 рр. поховань на момент публікації становила 881 (Khalikova, Kazakov 1977, р. 25, table I); «кресала» знайдено у двадцяти трьох, і серед них лише одне має вигляд «ковальських кліщів» (Кзаков 1971, с. 104, табл. VII, 7).

Наступна за часом виявлення знахідка була зроблена при дослідженні катакомбного Дмитріївського могильника, розташованого на правому березі р. Короча — правій притоці р. Нежеголь, яка є лівою притокою р. Сіверський Донець (рис. 1: 7-11). У 1967 р. (катакомби 106 та 108) та в 1973 рр. (катакомби 164 та 165) С. О. Плетнєва знайшла п'ять кородованих артефактів (рис. 5: 7–11), при визначенні яких зіткнулася з неабиякими труднощами. Так, у

польових звітах за 1967 р. дослідниця на планах катакомб позначає їх як «залізний предмет», а в тексті називає «залізна пряжка» (катакомба 106) (Плетнєва 1967, арк. 20, рис. 23: 27; 26), та «залізна скріпка» (катакомба 108) (Плетнєва 1967, арк. 23, рис. 29: 29; 31). У польових звітах за 1973 р. артефакти визначені як «залізні скоби неясного призначення» (Плетнєва 1973, арк. 32, рис. 52: 17; 58, арк. 34, рис. 59, 64). Водночас у монографії 1989 р., присвяченій публікації матеріалів Дмитріївського археологічного комплексу, у восьми рядках С. О. Плетнєва вже посилається на досвід визначення надволзьких знахідок та на аналогії з могильника Дюрсо на Північному Кавказі, інтерпретує їх як «кресала» типу «щипців» або «фібул»

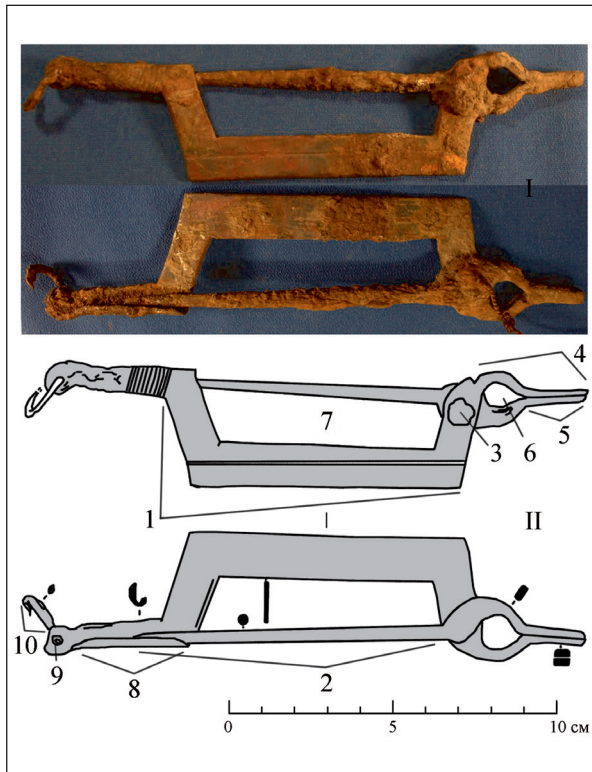

Рис. 2. «Фібула-кресало» з культурного шару Кочетокського могильника: I — зовнішній вигляд (за: Свистун 2009); II — складові частини артефакта; 1 — спинка; 2 — голка; 3 — з'єднувальна вісь; 4 — притискний пристрій; 5 — губки притискного пристрою; 6 — отвір притискного пристрою; 7 — трапецієподібний отвір; 8 — голкоприймач; 9 — петля тримача рухомого кільця; 10 — рухоме кільце для підвішування.

Fig. 2. Fire-steel brooch from the cultural layer of the Kochetok burial ground: I — appearance (after: Свистун 2009); II — artefact components; 1 — trapezoidal body; 2 — pin; 3 — joint; 4 — clasper; 5 — clasper jaws; 6 — clasper aperture; 7 — trapezoidal aperture; 8 — catcher plate; 9 — holder loop; 10 — movable hanging ring

і при цьому констатує: «якій меті слугувало вигадливе облаштування цього дуже простого за використанням знаряддя — неясно» (Плетнєва 1989, с. 93). Варто також зауважити, що один з артефактів (одна з двох «скоб», виявлених у катакомбі 165) не увійшов до публікації, хоча на плані поховання, наведеному в монографії, він є (Плетнєва 1989, рис. 104: I, 5). Серед 170 досліджених поховальних комплексів (із яких 152 — це катакомби, переважно з колективними похованнями) (Плетнєва 1989, с. 173) «кресала» виявлені лише в п'ятьох, при чому в чотирьох — типу «щипців» або «фібул» і лише в одному — овальної форми (Плетнєва 1989, с. 93, рис. 45).

Радикально іншу парадигму у визначенні таких артефактів запропонував О. В. Дмитрієв, який протягом 1974 р. дослідив поблизу м. Новоросійська могильник, що руйнувався

внаслідок будівництва греблі на р. Дюрсо. На площі близько 1,5 га було виявлено 525 людських та 16 кінських поховань (ред. Мальшев 2021, с. 5, рис. 3). Могильник був біритуальним²: серед інгумаційних поховань виявлено також трупоспалення, які концентрувалися у південно-західній частині пам'ятки та були рідкісними за її межами (Дмитрієв 1982, с. 73, рис. 13–15). Кількість досліджених кремацій в публікації 1979 р. зазначається як 173 (Дмитрієв 1979, с. 54), але в монографії 2021 р. на плані наведено 199 кремацій (номери деяких із них — наприклад 11, 38, 378 — позначені двічі) (ред. Мальшев 2021, рис. 3); певну кількість на південно-західній ділянці було зруйновано будівельними роботами (Дмитрієв 1982, с. 73). Згідно з опублікованим планом пам'ятки, на південно-західній ділянці було досліджено 139 кремацій, у п'яти з яких (№ 20, 42, 69, 146, 161) знайдено предмети, атрибутовані О. В. Дмитрієвим як фібули типу 9: «залізна фібула-кресало з завитком та просунутим у нього дротяним кільцем на кінці приймача, із кутподібно вигнутою вертикально пластинчатою спинкою та щипцевим пружним пристроєм» (рис. 1: 12-16; 4: 12-16) (Дмитрієв 1982, с. 81, рис. 4: 10, 11). У публікації 1979 р. наведено рисунок одного екземпляра (Дмитрієв 1979, рис. 2: 19), у публікації 1982 р. — двох; 2021 р. побачила світ монографія з покомплєксним описом поховань № 1–300, до якої увійшли усі п'ять знахідок (ред. Мальшев 2021).

Від 1973 по 1982 рр. у верхній течії Сіверського Дінця тривали розкопки Сухогомольшанського кремаційного могильника, які дали 317 поховань і 17 речових комплексів (Аксєнов, Михеев 2006, с. 82). У похованнях 151, 296, у речовому комплексі XVI (пов'язаному з безінвентарним урновим похованням 286) та в культурному шарі знайдено загалом п'ять «фібул-кресал» (рис. 1: 17-21; 4: 17-21). Металеві предмети комплексу XVI (серед них два «кресала-качечки») були опубліковані в монографії В. К. Михеева 1985 р. (Михеев 1985, с. 10, рис. 9:16, 17). Через 20 років потому — у 2006 р. — матеріали досліджень могильника покомплєксно видані у спільній роботі В. С. Аксьонова та В. К. Михеева (Аксєнов, Михеев 2006). Зазначені предмети

² Уже в перших публікаціях підкреслено відсутність хронологічного та культурного зв'язку між інгумаціями та кремаціями (Дмитрієв 1979, с. 56-57), що дозволяє розглядати кремаційні комплекси як окремий могильник.

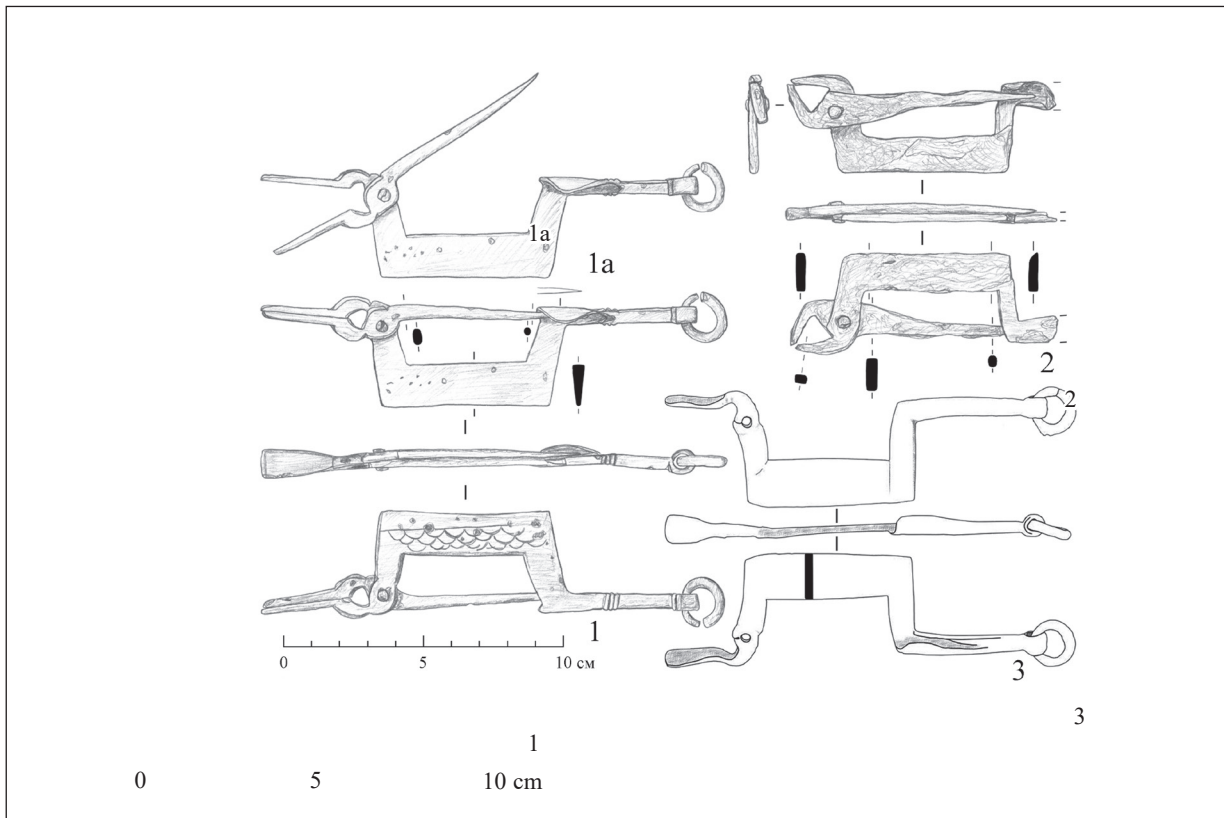

Рис. 3. Нові знахідки «фібул-кресал»: 1 — випадкова знахідка у Харківській обл.; 2 — випадкова знахідка біля с. Нова Астрахань Луганської обл.; 3 — Копанський могильник (за: Голубев 2019)

Fig. 3. New fire-steel brooch finds: 1 — chance find in Kharkiv Oblast; 2 — chance find near Nova Astrakhan village, Luhansk Oblast; 3 — Kopanka burial ground (after: Голубев 2019)

інтерпретовано як предмети одягу та класифіковано як тип II фібул (Аксєнов, Михеев 2006, с. 127, рис. 37: 9; 72: 5, 6; 77: 7; 86: 9). Опис артефактів цієї категорії майже дослівно повторює формулювання О. В. Дмитрієва, за одним винятком: замість «щипцевого пружного пристрою» дослідники пишуть про «щипцевий притискний пристрій», що — з огляду на відсутність пружини — більш точно відображає функціональні можливості предметів. Зауважимо, що жодного повністю збереженого предметана Сухогомольшанському могильнику не знайдено: у двох повністю відсутні частини з голкою, у чотирьох — кінці приймача, де мало б розташовуватися рухоме кільце. У матеріалах могильника також були виявлені кресала інших форм: тип 1 — пластини прямокутної форми, іноді із сильно заокругленими кутами (знайдені в п'яти похованнях); імовірно, вони були виготовлені з уламків шабельних клинків. Тип 2 — кресала калачеподібної форми з пластин, кінці яких загнуті всередину (знайдені в чотирьох похованнях); у середній частині пластини інколи розташований невеликий

виступ (Аксєнов, Михеев 2006 с. 104). Третім типом кресал були визначені «фібули-кресала», детальний опис яких наведено в розділі про елементи одягу.

Кількома роками пізніше експедиція Харківського університету під керівництвом В. К. Михеева розпочала дослідження біритуального Червоногірського могильника у верхній течії Сіверського Дінця. Основні за масштабом роботи тривали упродовж 1984–1994 рр.; їх результатом стало виявлення 310 людських поховань та 33 поховань коней. Невеликі за обсягом роботи 2001 р. дали ще два поховання (Аксєнов 2002, с. 84), а 2019 р. — ще одне (Скирда, Іськов 2022, с. 291). У 1987 р. в похованнях 101 «в» (урнова кремація) та 103/к. 7 (грунтова інгумація з конем), а в 1991 р. у похованні 254 (безурнова кремація) були виявлені по одному екземпляру «фібул-кресал» (рис. 1: 22-24; 4: 22, 24; 5: 23). На жаль, матеріали лише останнього побачили світ (Аксєнов, Михеев 2009, с. 389, рис. 4, 12); решта знахідок доступні тільки у вигляді фотографій поховального інвентаря у звітах. Слід зазначити, що в публікації артефакт

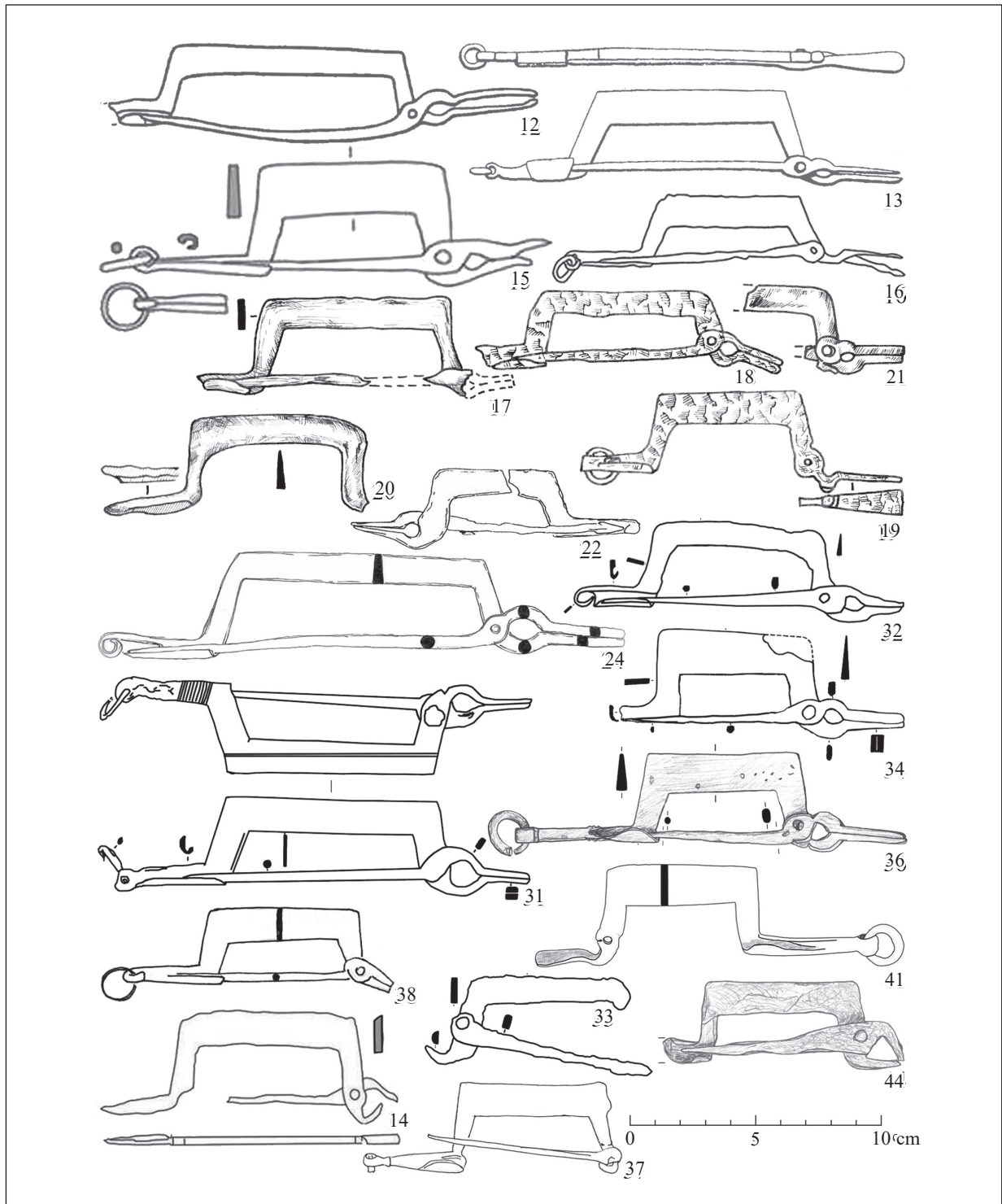

Рис. 4. Артефакти з кремаційних поховань або пам'яток із кремаційним поховальним обрядом: 12–16 — Могильник Дюрсо (за: ред. Малышев 2021); 17–21 — Сухогомольшанський могильник (за: Аксёнов, Михеев 2006); 22 — Червоногірський могильник (за: Михеев 1988); 24 — Червоногірський могильник (за: Аксёнов, Михеев 2009); 31–34 — Кочетоцький могильник (за: Свистун 2012); 36 — випадкова знахідка у Харківській обл.; 37–38 — могильник Мохнач-Т (за: Колода 2015); 41 — Копанський могильник (за: Голубев 2019); 44 — випадкова знахідка біля с. Нова Астрахань Луганської обл.

Fig. 4. Artefacts from cremation burials or cites with cremation rites: 12–16 — Diurso burial ground (after: ред. Малышев 2021); 17–21 — Sukha Homilsha burial ground (after: Аксёнов, Михеев 2006); 22 — Chervona Hirka burial ground (after: Михеев 1988); 24 — Chervona Hirka burial ground (after: Аксёнов, Михеев 2009); 31–34 — Kochetok burial ground (after: Свистун 2012); 36 — chance find in Kharkiv Oblast; 37–38 — Mokhnach-T burial ground (after: Колода 2015); 41 — Kopanka burial ground (after: Голубев 2019); 44 — chance find near Nova Astrakhan village, Luhansk Oblast.

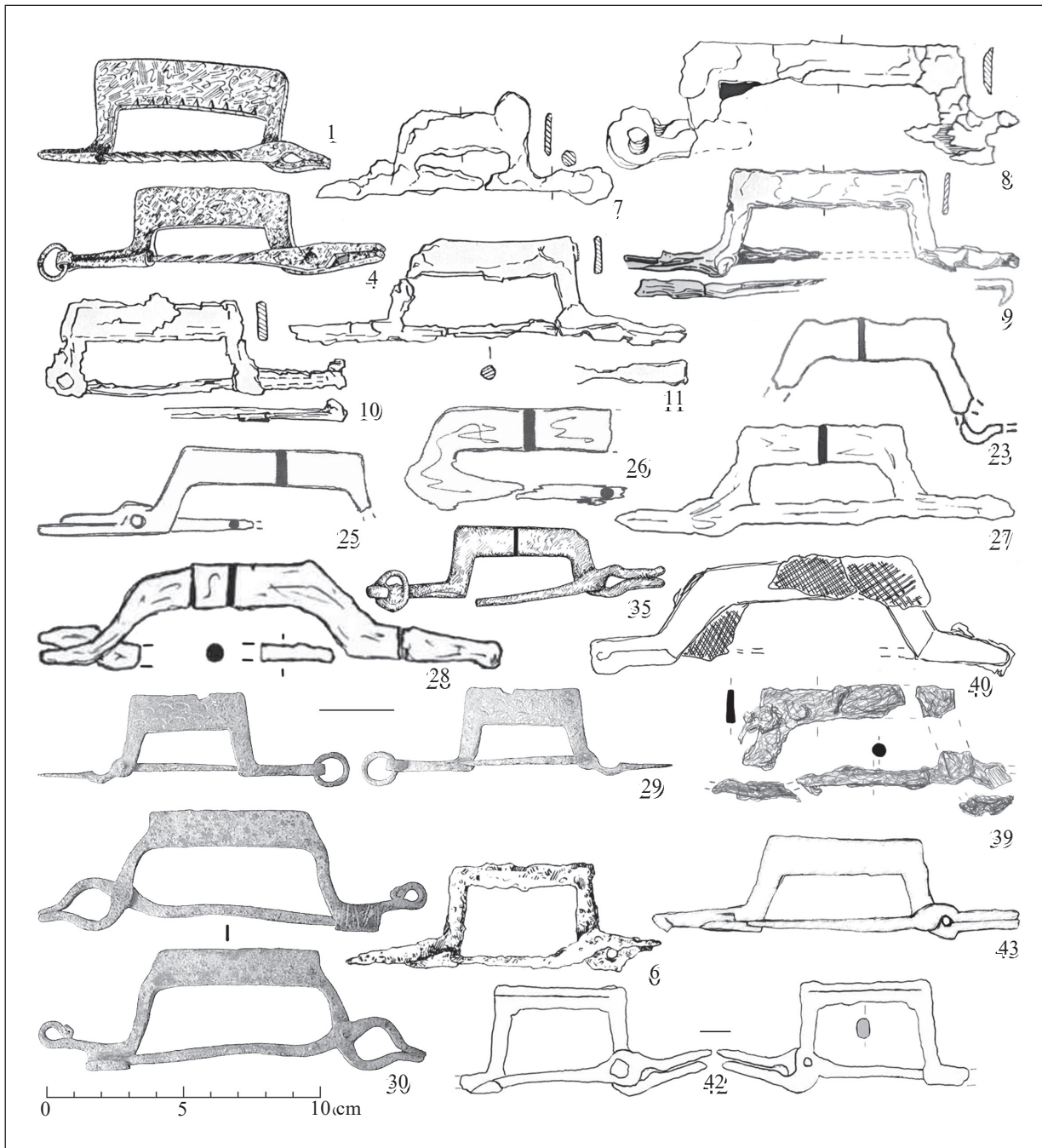

Рис. 5. Предмети з інгумаційних поховань, а також випадкові знахідки: 1, 4 — Большетарханський могильник (за: Генинг, Халиков 1964); 7–8 — Дмитріївський могильник (за: Плетнєва 1967); 9–11 — Дмитріївський могильник (за: Плетнєва 1973); 23 — Червоногірський могильник (за: Михеев 1988); 25–26 — Червоногусарівський могильник (за: Аксєнов 2017); 27–28 — Нетайлівський могильник (за: Аксєнов 2009); 29–30 — поселення біля с. Руське (за: Майко 2010); 35 — випадкова знахідка біля Бахчисарая (за: Белый 2011; 2013); 39 — Бочковський могильник (за: Лаптев 2021); 40 — Нетайлівський могильник (за: Аксєнов 2020); 42 — випадкова знахідка біля перевалу Шайтан-Мердвень (за: Турова 2019); 43 — Ольвія (за: Новиченкова 2020)

Fig. 5. Objects from inhumation burials and accidental finds: 1, 4 — Bolshie Tarkhany burial ground (after: Генинг, Халиков 1964); 7–8 — Dmytrivka burial ground (after: Плетнєва 1967); 9–11 — Dmytrivka burial ground (after: Плетнєва 1973); 23 — Chervona Hirka burial ground (after: Михеев 1988); 25–26 — Chervona Husarivka burial ground (after: Аксєнов 2017); 27–28 — Netailivka burial ground (after: Аксєнов 2009); 29–30 — settlement near Ruske village (after: Майко 2010); 35 — chance find near Bakhchysarai (after: Белый 2011; 2013); 39 — Bochkove burial ground (after: Лаптев 2021); 40 — Netailivka burial ground (after: Аксєнов 2020); 42 — chance find near Chaitan-Merdven mountain passage (after: Турова 2019); 43 — Olbia (after: Новиченкова 2020)

із поховання 254 (мабуть, із подачі В. К. Міхеєва) знову був класифікований як «залізна фібула у вигляді кресала-качечки» (Аксёнов, Михеев 2009, с. 389).

Два екземпляри «фібул-кресал» знайдено в похованнях Червоногусарівського могильника (верхня течія Сіверського Дінця), що його досліджував В. К. Міхеєв протягом 1993–1997 рр (рис. 1: 25–26). Серед 177 досліджених інгумаційних поховань кресала були знайдені лише в похованнях 86 (рис. 5:25) (Аксёнов 2017, с. 23, рис. 21: 18) та 174 (рис. 5: 26) (Аксёнов 2017, с. 39, рис. 38: 17); належали вони одному типу «фібул-кресал» та збереглися фрагментарно. Варто зауважити, що лише в чотирьох похованнях могильника (№ 36, 86, 98, 166) виявлено залишки поясних наборів і лише в трьох — елементи озброєння: в похованні 174 — три залізні обушки кистенів, у похованні 86 — п'ять наконечників стріл, а в похованні 168 — один наконечник стріли (Аксёнов 2017, с. 59). При цьому вістря стріли в похованні 168 знайдено між ребер, скоріше за все, воно стало причиною смерті похованого чоловіка (Аксёнов 2017, с. 38).

В інгумаціях Нетайлівського могильника (рис. 1: 27–28, 40) «фібули-кресала» знайдені тричі: у 2006 р. — в сусідніх похованнях 435 та 437 (рис. 5: 27–28), в 2018 р. — в похованні 535 (рис. 5: 40). У похованнях 435 та 437 поруч з артефактами знайдено невеликі уламки кременю: в похованні 435 — два (Аксёнов 2009, с. 232, рис. 4: 4–6), а в похованні 437 — один (Аксёнов 2009, с. 233, рис. 6: 2–3), а також елементи кінської зброї чи зброї. У похованні 535, крім «фібули-кресала» (Аксёнов 2020, рис. 9), виявлено кухоль, миску, тесло-мотичку, ніж, залізну пряжку, бронзовий роз'єднувач від пояса, черешкове трилопатеve вістря стріли та свинцевий обушок кистеня (Аксёнов 2020, с. 197).

У 2009 р. було відкрито кремаційний Кочетоцький могильник в урочищі Сороків Яр (виходить устя у заплаву правого берега р. Велика Бабка — правої притоки Сіверського Дінця) (Свистун 2012); на ньому в подальшому були проведені невеликі за обсягом роботи (Свистун, Квитковський 2013). На поверхні пам'ятки у 2009 р. було виявлено чотири «фібули-кресала» різного ступеня збереженості, непов'язані з конкретними похованнями (рис. 1: 31–34; 4: 31–34) (Свистун 2012, с. 82, илл. 8: 20, 21, 23, 24), а також одне калачеподібне кресало (Свистун 2012, с. 81, илл. 8: 15).

У 2014 р. поблизу поселення Мохнач-Г (розташованого на правому березі р. Гнилиці — лівої притоки Сіверського Дінця) було виявлено чотири кремаційні поховання, у двох із яких знайдено «фібули» (рис. 1: 37–38; 4: 37–38). Урнове поховання 1 містило також бронзовий перстень, залишки поясної гарнітури, залізний ніж, елементи сагайдака (петля, гачок, скоба), а також велику кількість прикрас кінської зброї: фалари й бляшки різних розмірів і форм, бубонці та пряжки (Колода 2015, с. 98–102, рис. 1–2). У безурновому похованні 2, крім «фібули», виявлено уламок ножа, шаблю, комплект кінського спорядження (багато орнаментовані вудила, пара стремен з овальною підніжкою, напівовальна підпружна пряжка) (Колода 2015, с. 102–104, рис. 3). Обидва артефакти досліджуваної категорії (Колода 2015, рис. 1: 3; 3: 1) були визначені як фібули та віднесені до предметів одягу.

Під час досліджень 2017 р. Бочковського могильника (розташованого на правому березі р. Вовчої — лівої притоки Сіверського Дінця) в інгумаційному похованні 18 було знайдено уламки «фібули-кресала» (рис. 1: 39; 5: 39), довгий ніж, чотири вістря стріл та елементи сагайдака (гачок, скоба, оковки). Збереженість заліза у похованні була поганою, тож форма й розміри реконструюються лише приблизно (Лаптев 2021, арк. 10, рис. 19: 7; 20: 7). Слід зауважити, що серед матеріалів 21 дослідженого на могильнику поховання рештки сагайдака та стріл із поховання 18 були єдиними елементами озброєння.

Останньою відомою знахідкою, що походить із верифікованих розкопок, є залишки «фібули-кресала» з кремаційного комплексу № 2, дослідженого у 2018 р. в шурфі № 4 на території Копанського могильника (Верхнє Подонців'я) (рис. 1: 41). Серед інвентаря комплексу, крім «фібули-кресала» (рис. 3: 3; 4: 41), було виявлено як озброєння (спис-піку, шаблю з елементами піхов, два фрагменти кольчуг), так і зброю (вудила, стремена, кільця, пряжки) й побутові речі (два серпи, ножі, точильний камінь). У «фібули-кресала» повністю відсутня частина з голкою (Голубев 2019, с. 8, рис. 63: 1; 64: 1), але збереженість предмета завдяки пірогенному впливу є доброю³.

³ Висловлюю щире вдячність А. М. Голубеву за дозвіл використати неопубліковані матеріали.

Походження кількох предметів фіксується на основі припущень. Так, на території Криму в різні роки виявлено чотири знахідки: дві — до 2009 р. поблизу с. Руське Білогірського р-ну в південно-східному Криму (рис. 1: 29–30; 5: 29–30) (Майко 2010, с. 265–267, рис. 1: 1–2), одна — до 2011 р. поблизу Бахчисарая (рис. 1: 35; 5: 35) (Бельї 2011, с. 36, рис. 4; 5: 1; 2013, с. 419, рис. 4; 5: 1), одна — у 2018 р. на перевалі біля південного берега (рис. 1: 42; 5: 42) (Турова 2019). Єдиною відомою у Нижньому Побужжі знахідкою є безпаспортний предмет зі старих розкопок Ольвії, що зберігається у фондах Національного заповідника «Ольвія» Інституту археології НАН України та був опублікований у 2020 р. (рис. 1: 43; 5: 43) (Новиченкова 2020). У фондах Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова зберігаються два артефакти, один із яких знайдений до 2014 р. на території Харківської обл. (рис. 3: 1; 4: 36), а інший — до 2021 р. поблизу с. Нова Астрахань Луганської обл. (рис. 1: 44; 3: 2; 4: 44).

Статистика поширення

Таким чином, на сьогодні відомі знахідки 44 артефактів⁴ різного ступеня збереженості, виявлені на величезній території від Нижнього Побужжя до Середнього Надволжя (рис. 1). Деякі з них можна пов'язати з випадковими втратами, але переважну більшість знайдено у поховальних пам'ятках різних типів: у ґрунтових інгумаціях, безурнових та урнових кремаціях і навіть катакомбах (табл. 1).

Ці знахідки є доволі рідкісними — у восьми могильниках, досліджених великими площами (з кількістю поховань більше 100), частота знахідок «фібул-кресал» складає від 0,11 % до 2,94 % (табл. 2).

Залежно від типу поховальної споруди предмети мають кращу або гіршу збереженість. Кремаційний обряд поховання сприяв утворенню на поверхні артефактів шару окислів, який консервував предмет майже в первинному вигляді. «Фібула-кресало» з фондів Харківського історичного музею (знахідка 2014 р.) має настільки гарний стан, що зберегла рухливість частин, завдяки чому можна дізнатись, що щипцевий пристрій

відкривався на 27 мм, утворюючи кут 33° (рис. 3: 1a). Разом із тим необхідність висунути голку з приймача призводила до певного бокового люфту, що з часом руйнувало з'єднувальну вісь пристрою. Переважно гарний стан збереження артефактів у кремаційних комплексах компенсується неможливістю визначити роль предмета в побуті стародавнього населення. Натомість в інгумаційних похованнях маємо точну локалізацію артефактів на тілі небіжчиків — при цьому ледь вгадуючи форму предметів в кородованих уламках.

Орнаментация виробів

Деякі з гарно збережених предметів мають орнамент, що розміщувався на «спинці» та на приймачі. При цьому, незважаючи на невелику кількість таких знахідок, можна простежити певну стандартизованість оздоблення. Частіше за все трапляється поздовжня лінія з одного боку спинки, дещо рідше — лускоподібний (або «хвилеподібний») орнамент на спинці. Лише у двох випадках орнамент розташовувався з обох боків виробу; переважна більшість предметів прикрашена лише з «лицьового» боку, протилежного загнутій пластині голкоприймача.

Цікаво зауважити, що неорнаментовані вироби (або кородовані настільки, що питання наявності на них орнаменту неможливо вирішити) дослідники зазвичай зарисовували саме зі зворотного боку, що давало змогу передати механізм фіксації голки в одній ілюстрації. До того ж різноманітність версій стосовно призначення артефактів призводила до певної упередженості при фотографуванні або малюванні: прибічники версії «фібул» розташовували предмети так само, як фібули, — голкою вниз, пластинчатою спинкою догори. Прихильники версії «кресал» (та «кресал-качечок») орієнтували предмети пластиною донизу — наслідуючи традицію зображення добре відомих калачеподібних кресал. Іноді (зادля економії місця в публікації) предмети розміщувалися вертикально. Для зручності порівняння предметів між собою у цій статті всі зображення приведені до одного шаблону: горизонтально, голкою вниз. Лівостороннє або правостороннє орієнтування щипцевого пристрою диктувало розташування застібки з того чи іншого боку предмета.

⁴ У роботі не розглянуто матеріали сумнівного походження: щонайменше 18 артефактів, що їх продали сучасні грабіжники.

Таблиця 1. Каталог знахідок
Table 1. Catalogue of finds

№	Рік	Тип	Регіон	Пам'ятка	№ та тип поховання	Супутний інвентар	Розміри (мм)	Публікація
1	1957		Поволжя	Больше-Тарханський могильник	п. * 46, ґрунтова інгумація		*108 × 41	Генинг, Халиков 1964, табл. X, 5
2	1957		Поволжя	Больше-Тарханський могильник	п. 47, ґрунтова інгумація			
3	1957		Поволжя	Больше-Тарханський могильник	п. 55, ґрунтова інгумація	стріли з колчаном справа біля плеча		
4	1960	3	Поволжя	Больше-Тарханський могильник	п. 90, ґрунтова інгумація			
5	1960	3	Поволжя	Больше-Тарханський могильник	п. 267, ґрунтова інгумація		*121 × 32	Генинг, Халиков 1964, табл. X, 3
6	1961		Поволжя	Танкєєвський могильник	п. 8, ґрунтова інгумація	глек, срібна сережка, залізні сокира, кільце, шило	*116 × 40	Казаков, 1971, с. 134, табл. VIII, 7; Khalikova, Kazakov 1977, р. 93, рл. XXVII, 24;
7	1967		Верхнє Подонч'я	Дмитріївський могильник	катакомба 106, п. 2–3	чоловіче поховання: збруя (вудила, стремена, пряжки, фалари, начільник, оковки сідла), дві сокири, ножі, тесло-мотигка, накладки лука, чотири вістря стріли, оковки сагайдака	*109 × 34	Плетнєва 1967, л. 18-20, рис. 26; 1989, рис. 45; 108: П
8	1967		Верхнє Подонч'я	Дмитріївський могильник	катакомба 108, п. 2–5	чоловіче поховання: сокира, поясний набір (пряжка, 13 бляшок, наочник), ножі, тесло-мотигка	*151 × 47	Плетнєва 1967, л. 21-23, рис. 31; 1989, рис. 45
9	1973	3	Верхнє Подонч'я	Дмитріївський могильник	катакомба 164, п. 5	сокира, поясний набір (пряжка, 21 бляшка), довгий ніж в піхвах зі срібною оковкою	*145 × 40	Плетнєва 1973, л. 29-32, рис. 58; 1989, рис. 45
10	1973		Верхнє Подонч'я	Дмитріївський могильник	катакомба 165, п. 1	горщик, сокира, тесло-мотигка, великий ніж, поясний набір (пряжка, 14 бляшок, наочник)	*146 × 40	Плетнєва 1973, л. 32-34, рис. 64; 1989, рис. 45; 104
11	1973		Верхнє Подонч'я	Дмитріївський могильник	катакомба 165, п. 2	сокира, тесло-мотигка, великий ніж	*110 × 35	Плетнєва 1973, л. 32-34, рис. 64; 1989, рис. 45, 104
12	1974		Північний Кавказ	Могильник Дюрсо	п. 20, безурнова кремація	збруя (вудила, стремена, пряжка, кільця, два розподільники ременів), зброя (шабля, спис, сагайдачний крок та оковки, 21 вістря стріли), три ножі, пінець, браслет	*173 × 37	Дмитриев 1979, рис. 2:19; ред. Мальшев 2021, с. 47, рис. 32: 10
13	1974		Північний Кавказ	Могильник Дюрсо	п. 42, безурнова кремація	збруя (вудила, стремена, пряжки, кільце, два розподільники ременів), зброя (шабля, спис, дев'ять наочників стріли), складний серп, шість ножів, пінець, кресало, два шила	*174 × 41	Дмитриев 1982, рис. 4:10; ред. Мальшев 2021, с. 99, рис. 65: 19

*п. — поховання; розміри знахідок наведені без урахування рухомого кільця для підвішування; астериском (*) позначені знахідки, розміри яких реконструйовано за ілюстраціями; жирним шрифтом позначено параметри із втрагатами.

№	Рік	Тип	Регіон	Пам'ятка	№ та тип поховання	Супутний інвентар	Розміри (мм)	Публікація
14	1974		Північний Кавказ	Могильник Дюрсо	п. 69, безурнова кремація	зброя (два розподільники ременів, дві пряжки), зброя (шабля, 14 наконечників стріл), наконечник ремня, три ножі, серп, проколка, пінець, два браслети	*118 × 45	ред. Малышев 2021, с. 135, рис. 94: 11
15	1974	1	Північний Кавказ	Могильник Дюрсо	п. 146, безурнова кремація	зброя (шабля, спис, чекан, 18 наконечників стріл), 3 ножі, пінець, кільце, наконечник ремня, уламки глека	*167 × 51	Дмитриев 1982, рис. 4:11; ред. Малышев 2021, с. 245, рис. 180: 11
16	1974	2	Північний Кавказ	Могильник Дюрсо	п. 161, безурнова кремація	шолом, бармиця, зброя (шабля, спис, чекан, 21 наконечник стріл), зброя (орнаментовані вудли, стремена, обойма, три кільця, три пряжки, 13 фаларів, бляшки ременю, підвіска), три ножі, пінець, браслет, уламки глека	*139 × 32	ред. Малышев 2021, с. 268, рис. 198: 21
17	1975		Верхнє Подонців'я	Сухогомольшанський могильник	п. 151 безурнова кремація	складний серп, два ножі, пінець, пластинчасте кресало	*110 × 40	Аксёнов, Михеев 2006, с. 35, рис. 37: 9
18	1979		Верхнє Подонців'я	Сухогомольшанський могильник	п. 286/комплекс XVI (урнова кремація та комплекс речей)	бронзовий казан, залізні два стремені, два списа, тесло-мотгичка, сокира, складний серп, 10 ножів	*123 × 33	Аксёнов, Михеев 2006, с. 62-63, рис. 72: 5
19	1979		Верхнє Подонців'я	Сухогомольшанський могильник			*128 × 40	Аксёнов, Михеев 2006, с. 62-63, рис. 72: 6
20	1980		Верхнє Подонців'я	Сухогомольшанський могильник	п. 296 урнова кремація	бронзова ручка, залізні складний серп, ніж	*106×41	Аксёнов, Михеев 2006, с. 65, рис. 77: 7
21	1973–1982		Верхнє Подонців'я	Сухогомольшанський могильник	культурний шар	–	*64 × 36	Аксёнов, Михеев 2006, с. 127, рис. 86: 9
22	1987		Верхнє Подонців'я	Червоногірський могильник	п. 101 «в», урнова кремація	зброя (вудли, стремена, фалари, начільник, кільця, чотири пряжки), зброя (шабля з елементами піхов, спис, дев'ять наконечників стріл, елемента сагайдака), казан, виделка, три ножі, точильний брусок, пінець	*115 × 32	Михеев 1988, л. 10-11, табл. XXX, 101: 5
23	1987		Верхнє Подонців'я	Червоногірський могильник	п. 103/к. 7, урнова інгумация	зброя (стремена, пряжки), зброя (спис, обушок, сагайдак зі стрілами), тесло-мотгичка, ніж, два браслети, перстень, намистини та бісер, ойнохоя та кухоль,	*85 × 46	Михеев 1988, л. 12-13, табл. XXXV, 103: 7
24	1991	2	Верхнє Подонців'я	Червоногірський могильник	п. 254, безурнова кремація	зброя (вудли, стремена, дві пряжки, кільце, 19 фаларів, круглі бляшки, три розподільники ременів, окуття луки сідла, чумбурний блок), зброя (шабля з елементами піхов, два списи різних типів, сокира, сагайдак-ні скоба та крок, 10 наконечників стріл, накладка лука), казан, виделка, складний серп, свердло, ложжар, пінець, два ножі, два кремені, руків'я нагайки	*210 × 43	Михеев 1992, л. 18-19, табл. XXXII, 254: 2; Аксёнов, Михеев 2009, с. 389, рис. 4: 12
25	1995		Верхнє Подонців'я	Червоногусарівський могильник	п. 86, ґрунтова інгумация	два персні, поясний набір (пряжка, кістяна привіска, бляшки, розподільник), п'ять наконечників стріл, чотири ножі, кримський глек	*123 × 33	Аксёнов 2017, с. 22-23, рис. 21: 18
26	1997		Верхнє Подонців'я	Червоногусарівський могильник	п. 174, ґрунтова інгумация	перстень, коповушка, поясний розподільник, три обушки, ніж, кримський глек	*76 × 37	Аксёнов 2017, с. 39, рис. 38: 17

№	Рік	Тип	Регіон	Пам'ятка	№ та тип поховання	Супутній інвентар	Розміри (мм)	Публікація
27	2006		Верхнє Подонців'я	Нетайлівський могильник	п. 435, ґрунтова інгумація	зброя (вудила, стремена, дві пряжки, окуття лука сідила, чумбурний блок), складний серп, два кремені, поясний набір (пряжка, бляшка, наконечник), глек	*147 × 41	Аксёнов 2009, с. 232, рис. 4: 6
28	2006		Верхнє Подонців'я	Нетайлівський могильник	п. 437, ґрунтова інгумація	спис, кремень, глек	*170 × 38	Аксёнов 2009, с. 233, рис. 6: 2
29	до 2009	3	Крим	поселення біля с. Руське	випадкова знахідка	–	*115 × 32	Майко 2010, с. 265, рис. 1: 1
30	до 2009	1	Крим	поселення біля с. Руське	випадкова знахідка	–	143 × 45	Майко 2010, с. 265, рис. 1: 2
31	2009	1	Верхнє Подонців'я	Кочетоцький могильник («Сороків Яр»)	культурний шар	–	*165 × 40	Свистун 2012, с. 82, илл. 8: 20
32	2009	2	Верхнє Подонців'я	Кочетоцький могильник («Сороків Яр»)	культурний шар	–	*132 × 38	Свистун 2012, с. 82, илл. 8: 21
33	2009		Верхнє Подонців'я	Кочетоцький могильник («Сороків Яр»)	культурний шар	–	*83 × 35	Свистун 2012, с. 82, илл. 8: 23
34	2009		Верхнє Подонців'я	Кочетоцький могильник («Сороків Яр»)	культурний шар	–	*112 × 43	Свистун 2012, с. 82, илл. 8: 24
35	до 2011		Крим	околиці Бахчисарая	випадкова знахідка	–	109 × 26	Бельй 2011, с. 36, рис. 4, 5: 1; 2013, с. 419, рис. 4, 5: 1
36	до 2014	3	Верхнє Подонців'я	Харківська обл. (?)	випадкова знахідка, обпалена	–	156 × 40	–
37	2014	3	Верхнє Подонців'я	Могильник Мохнач-Г	п. 1, урнова кремация	зброя (12 фаларів, геральдичні, листоподібні, круглі бляшки, чотири обійми, дві пряжки, 11 бубонців), рештки нагайки, перстень, поясний набір (пряжка, шість бляшок), ніж, залишки сагайдака (петля, гачок, скоба)	*103 × 36	Колода 2015, с. 98, рис. 1: 3
38	2014	3	Верхнє Подонців'я	Могильник Мохнач-Г	п. 2, безурнова кремация	зброя (орнаментовані вудила, стремена, пряжка), зброя (шабля), ніж	*108 × 34	Колода 2015, с. 102, рис. 3: 1
39	2017		Верхнє Подонців'я	Бочковський могильник	п. 18, ґрунтова інгумація	великий ніж, чотири вістря стріли, сагайдак (крюк, петля, окуття, обіймиця ременя)	115 × 50	Лаптев 2021, арк. 10, рис. 19: 7; 20: 7
40	2018		Верхнє Подонців'я	Нетайлівський могильник	п. 535, ґрунтова інгумація	тесло-мотиличка, ніж, пряжка, обушок, вістря стріли, поясний розподільник, кухоль, миска	*153 × 43	Аксёнов 2020, с. 197, рис. 9
41	2018	3	Верхнє Подонців'я	Копанський могильник	шурф № 4, безурнова кремация	шабля, залізані деталі п'хов шаблі, піка, два фрагменти кольчуг, зброя (вудила, стремена, кільця, пряжка), два складних серпи, точальний брусок з отворами, ножі	*137 × 41	Голубев 2019, арк. 8, рис. 63: 1; 64: 1
42	2018		Крим	перевал Шайтан-Мердвень	випадкова знахідка	–	93 × 31,5	Турова 2019
43	до 2020	3	Нижнє Побужжя	Ольвія	безаксюртна знахідка («старі фонди»)	–	135 × 38	Новиченкова 2020
44	до 2021		Середнє Подонців'я	с. Нова Астрахань Луганської обл. (?)	випадкова знахідка, частково обпалена	–	97 × 35	–

Будова артефактів

Типова «фібула-кресало» (рис. 2: II) складалася із двох нерівнозначних за вагою частин. Більша — пластинчата спинка (рис. 2: 1), кінці якої оформлені по-різному: з одного боку розташовувалася половина притискного пристрою, з іншого — голкоприймач (рис. 2: 8), на кінці якого розташовувалося кільце для підвішування (рис. 2: 10). Менша частина — загострена з одного боку голка (рис. 2: 2), інший кінець якої був оформлений у вигляді другої половини притискного пристрою. Між собою деталі поєднувалися залізним штифтом (рис. 2: 3). Обидві частини розташовувалися в паралельних площинах; для того щоб половини притискного пристрою сходилися разом, коротка частина «голки» підгиналася. У закритому положенні притискний пристрій утворював отвір (рис. 2: 6): круглий, овальний або трикутний — половини цього отвору розташовувалися на верхній та нижній частинах притискного пристрою. Під час фіксації голки у голкоприймачі (а також при відкритті механізму) доводилося здійснювати боковий рух, що поступово руйнувало з'єднувальну вісь. Вага предметів із фондів Харківського історичного музею на сьогодні становить 52,5 г (при довжині 15,5 см, висоті 3,9 см) — та 36,5 г (9,7 × 3,5 см, при цьому поверхня короювана, а частина з рухомим кільцем втрачена). Усі предмети виготовлені із заліза; металографічний аналіз таких артефактів не проводився, тому використання сталі можна лише припускати.

Оформлення притискного пристрою подекуди сильно варіює. Невелика кількість «фібул-кресал» характеризується повною відсутністю губок; притискний пристрій у закритому вигляді утворює отвір у вигляді правильного трикутника. Територіально такі знахідки розсіяні по великій площі: по одному екземпляру знайдено у Верхньому (рис. 4: 33) та Середньому Подонців'ї (рис. 3:2; 4: 44), на Північному Кавказі (рис. 4: 14). Єдиною знахідкою — з могильника біля поселення Мохнач-Г у Верхньому Подонців'ї — представлений артефакт із відсутнім притискним пристроєм (рис. 4: 37). Усі інші артефакти мають губки (рис. 2: 5): переважно довгі, плоскі. Робочий майданчик губок притискного пристрою частіше за все оформлений у вигляді витягнутого трикутника, вершина якого обернена до шарніра (рис. 3: 1, 3; 4: 13, 19; 5: 11, 43). Деяко менше знахідок із брускоподібно оформленими

прямими губками (рис. 4: 24, 31). Утім, щодо абсолютної більшості артефактів не вистачає даних, оскільки дослідники не приділяли уваги цьому аспекту — або ж збереженість предметів не дозволяє впевнено судити про ці деталі.

Кожна частина «фібул-кресал» знаходить певні аналогії в номенклатурі виробів салтівських ковалів. Так, широка спинка (прямокутна в перетині, але іноді — дещо звужена до зовнішнього краю виробу) перекликається з калачеподібними кресалами. Оформлення голкоприймача запозичено у широко розповсюджених залізних фібул. Загострена частина голки за своїм виглядом та можливим функціоналом нагадує шило. Нарешті, ідея шарнірного з'єднання частин, безумовно, походить із власне ковальського інструментарія: кліщів та ножиць для металу, які нерідко знаходять на поселеннях салтівської культури.

Типологія

Аналіз сукупності знахідок дозволив виокремити спільні риси, обов'язкові для усієї серії артефактів, а також особливості, завдяки яким можна побудувати типологію. До обов'язкових елементів належать кутоподібно вигнута вертикально пластинчата спинка; голка та голкоприймач; шарнірне з'єднання. Натомість наявність і форма губок, отвору в притискному пристрої; ширина спинки; наявність та оформлення рухомого кільця для підвішування — усе це варіативні елементи.

На жаль, незадовільна якість ілюстрацій та погана збереженість артефактів не дозволяють абсолютно впевнено розподілити всі 44 знахідки за типами. Корозія та втрати унеможливають побудову схеми за особливостями губок і отвору притискного пристрою, тож найадекватнішим виглядає розподіл знахідок за типами залежно від оформлення кільця для підвісу. Лише 15 знахідок мають достатню для аналізу збереженість.

До типу 1 віднесено артефакти, у яких петля тримача рухомого кільця розташована в площині трапецієподібного отвору та оформлена згином догори (за зразком оформлення завитка на кінці голкоприймача залізних фібул). До цього типу належать лише три знахідки, знайдені в похованні 146 могильника Дюрсо (рис. 4: 15, табл. 1: 15) на

поселенні біля с. Руське (рис. 5: 30, табл. 1: 30) та в культурному шарі Кочетоцького могильника (рис. 4: 31, табл. 1: 31), причому одна зі знахідок виглядає як дериват типової «фібули-кресала» (рис. 5: 30).

Тип 2 представлений знахідками, у яких петля тримача рухомого кільця також розташована в площині трапецієподібного отвору, але оформлена згином донизу. Цей тип теж нечисленний, до нього впевнено віднесено лише три знахідки: з поховання 161 могильника Дюрсо (рис. 4: 16; табл. 1: 16), з поховання 254 Червоногірського могильника (рис. 4: 24; табл. 1: 24), а також з культурного шару Кочетоцького могильника (рис. 4: 32; табл. 1: 32).

Тип 3 характеризується тим, що петля тримача рухомого кільця розташована перпендикулярно площині трапецієподібного отвору, оформлена згином переважно до тильного боку, до механізму застібки. У такому випадку рухоме кільце розташовувалося в площині трапецієподібного отвору, що полегшувало носіння предмету в підвішеному стані. Тип найчисленніший: до нього належить щонайменше дев'ять предметів. Це знахідки з поховань 90 та 267 Больше-Тарханського могильника (рис. 5: 4, табл. 1: 4–5), з катакомби 164 Дмитрівського могильника (рис. 5: 9, табл. 1: 9), випадкові знахідки на поселенні біля с. Руське (рис. 5: 29; табл. 1: 29) та в Харківській обл. (рис. 3: 1; 4: 36; табл. 1: 36), із поховань 1–2 могильника Мохнач-Г (рис. 4: 37–38, табл. 1: 37–38), із Копанського могильника (рис. 4: 41, табл. 1: 41) та зі старих розкопок Ольвії (рис. 5: 43, табл. 1: 43).

Територіально типи не утворюють чітко окреслених регіонів використання; певна кореляція є лише в обряді: артефакти типів 1 та 2 знайдені на пам'ятках з кремаційним обрядом поховання, тоді як тип 3 був поширений значно ширше: від Нижнього Побужжя до Середнього Надволжя.

Супутні знахідки

Для вирішення проблеми функціонального використання артефактів варто розглянути комплекси, де зроблені знахідки. Якщо відкинути предмети, що не мають контексту, а також знайдені в культурному шарі, то можна побачити, що з 26 комплексів походять 28 артефактів. Кількість кремаційних та

інгумаційних поховань, у яких виявляли «фібули-кресала», однакова, але до категорії інгумацій включено як дев'ять ґрунтових поховань, так і чотири катакомбні.

Аналіз сукупності інвентаря висвітлює різницю між похованнями, зробленими за різними обрядами. Так, кремаційні комплекси яскраво характеризуються як поховання воїнів-вершників: у 13 комплексах знайдено дев'ять шабель, 10 списів (двічі — по два списи різних типів, у решті випадків — піки), три сокири-чекани, дев'ять збрійних наборів або їх елементів. У семи похованнях знайдені вістря стріл (у кількості від 9 до 21), у чотирьох — металеві елементи сагайдаків. Єдиним випадком представлена знахідка накладки на лук. Двічі знайдені елементи захисного спорядження, загалом надзвичайно рідкісного у старожитностях салтівської культури: в одному випадку це шолом із бармицею, в іншому — два уривки кольчужного обладунка.

Поховання, зроблені за інгумаційним обрядом, теж переважно належать воїнам, але з меншою кількістю зброї. Серед тринадцяти комплексів — жодної шаблі, лише два списи, сім сокир (у п'яти похованнях); один комплекс із накладками на лук, чотири — із залишками сагайдаків, шість — зі стрілами (у кількості від одного до п'яти; в деяких комплексах кількість невідома). Разом з тим у трьох похованнях знайдено шість обушків (відсутніх у кремаційних похованнях). Поясні набори або їх елементи знайдені в семи інгумаційних комплексах із тринадцяти (у кремаційних комплексах — у трьох із тринадцяти), зброя або її елементи — у трьох.

Варто підкреслити також, що в кремаційних комплексах, крім «фібул-кресал», двічі знайдено пластинчасті кресала, один раз — два кремені. В інгумаціях спільних із кресалами знахідок немає; кремені виявлені у двох похованнях. Там, де можна простежити розташування предметів відносно тіл небіжчиків, це завжди ділянка біля тазу або стегнових кісток. Таким чином, зазначені предмети не використовувалися як фібули, якими на плечах скріплювалися плащі⁵.

⁵ Типові фібули в інгумаційних похованнях салтівської культури є доволі рідкісною знахідкою, тому спеціальних робіт щодо їх використання в костюмі салтівського населення дослідники не публікували. Принаймні двічі у похованнях Старосалтівського катакомбного могильника фібули були виявлені на ділянці грудної клітки: у лівій частині — в катакомбі 18, біля правої ключиці — в катакомбі 21.

В умовах мізерної кількості знахідок можна спостерігати, що іноді на плані некрополів поховання з артефактами розташовані поруч (катакомби 106 та 108, 164 та 165 Дмитрівського могильника, поховання 435 та 437 Нетайлівського, поховання 46, 47 та 55 Большетарханського). Можна обережно припустити, що це непрямо свідчить на користь версії про невеликий хронологічний розрив у часі випадіння артефактів — і загалом про невелику тривалість побутування їх у ранньосередньовічного населення. Найкраще в цю парадигму вписуються речі, що поширювалися як модні, статусні та престижні принади. Але разом з тим первинно вони мали певні функції. На нашу думку, це був похідний багатоцільовий інструмент для виготовлення та оздоблення стріл — який можна умовно назвати «мультицільом лучника». Такі предмети мали займати мінімум місця та використовуватися в декількох операціях під час спорядження стріл.

Використання

Масивна загострена голка нагадує черешки наконечників стріл; за її допомогою (окрім випадків використання як звичайного шила) в

Таблиця 2. Частота знахідок «фібул-кресал» на різних пам'ятках

Table 2. The frequency of “fire-steel brooches” finds at various sites

Пам'ятка	Кількість		Частота виявлення
	досліджених поховань	знайдених «фібул-кресал»	
Дмитрівський*	170**	5	2,94 %
Дюрсо	199	5	2,51 %
Сухогомольшанський	317	5	1,58 %
Большетарханський	378	5	1,32 %
Червоногусарівський	177	2	1,13 %
Червоногірський	313	3	0,96 %
Нетайлівський	536	3	0,56 %
Танкєвський	881	1	0,11 %

* Не враховуються досі неопубліковані катакомби, досліджені В. О. Сарапулкіним у 2006-2007 рр.

** Кількість похованих у 170 катакомбах була значно більшою, оскільки це були сімейні склепи. Так, лише у 137 катакомбах виявлено рештки 345 людей (Плетнієва 1989, с. 183). У такому разі відсоток має змінитися щонайменше вдвічі.

торці древка можна було намітити та поглибити канал для подальшого забивання залізного наконечника стріли. Крім того, голка виступала як важіль при роботі з притискним пристроєм.

Круглий чи трикутний отвір, що утворювався в закритому положенні, призначався для obtискання торця древка під час забивання залізного наконечника. Завдяки такій фіксації древко не розтріскувалося; також цю функцію можна було застосовувати для фіксації обмотки древка після приєднання наконечника. Археологічні або етнографічні дослідження не фіксують тригранного оздоблення древка; разом із тим залишки стріл салтівського часу відомі лише у високогірних пам'ятках Кавказу (Каминский 1982, с. 50, рис. 10–11; Иерусалимская 2012, с. 279-280, ил. 165), де невідомі знахідки «фібул-кресал». Трикутний отвір, що утворюється в закритому стані деяких знахідок, свідчить про певний зв'язок із тригранними й трилопатовими наконечниками стріл. Інші випадки трипроменевої симетрії в старожитностях салтівської культури нам невідомі (за винятком досить рідкісних триног і шашличниць). Підрізання торця древка та надання тригранного перетину поблизу наконечника могло дещо покращити

Таблиця 3. Варіанти орнаментатії виробів
Table 3. Variants of artefacts ornamentation

№*	Пам'ятка	Оздоблення			
		Спинка (2 боки)	Приймач	Голка	
1–5	Большетарханський	-	-	-	перекручена
29	поселення біля с. Руське	«луска»	«луска»	-	-
30	поселення біля с. Руське	-	-	насички	-
31	Кочетоцький	лінія	-	псевдовитки	-
36	Харківська обл.	лінія, «луска»	-	псевдовитки	-
42	Шайтан-Мердвень	лінія	лінія	-	-

* Тут і далі нумерація знахідок збігається з нумерацією в табл. 1, а також з рис. 4–5.

Таблиця 4. Кореляція з іншими категоріями поховального інвентаря
 Table 4. Correlation with other burial items categories

	Кремацийні											Інгумацийні											Комплекси																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																							
	Кремацийні											Інгумацийні																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																		
	12	13	14	15	16	17	18, 19	20	22	24	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38		39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000	1001	1002	1003	1004	1005	1006	1007	1008	1009	1010	1011	1012	1013	1014	1015	1016	1017	1018	1019	1020	1021	1022	1023	1024	1025	1026	1027	1028	1029	1030	1031	1032	1033	1034	1035	1036	1037	1038	1039	1040	1041	1042	1043	1044	1045	1046	1047	1048	1049	1050	1051	1052	1053	1054	1055	1056	1057	1058	1059	1060	1061	1062	1063	1064	1065	1066	1067	1068	1069	1070	1071	1072	1073	1074	1075	1076	1077	1078	1079	1080	1081	1082	1083	1084	1085	1086	1087	1088	1089	1090	1091	1092	1093	1094	1095	1096	1097	1098	1099	1100	1101	1102	1103	1104	1105	1106	1107	1108	1109	1110	1111	1112	1113	1114	1115	1116	1117	1118	1119	1120	1121	1122	1123	1124	1125	1126	1127	1128	1129	1130	1131	1132	1133	1134	1135	1136	1137	1138	1139	1140	1141	1142	1143	1144	1145	1146	1147	1148	1149	1150	1151	1152	1153	1154	1155	1156	1157	1158	1159	1160	1161	1162	1163	1164	1165	1166	1167	1168	1169	1170	1171	1172	1173	1174	1175	1176	1177	1178	1179	1180	1181	1182	1183	1184	1185	1186	1187	1188	1189	1190	1191	1192	1193	1194	1195	1196	1197	1198	1199	1200	1201	1202	1203	1204	1205	1206	1207	1208	1209	1210	1211	1212	1213	1214	1215	1216	1217	1218	1219	1220	1221	1222	1223	1224	1225	1226	1227	1228	1229	1230	1231	1232	1233	1234	1235	1236	1237	1238	1239	1240	1241	1242	1243	1244	1245	1246	1247	1248	1249	1250	1251	1252	1253	1254	1255	1256	1257	1258	1259	1260	1261	1262	1263	1264	1265	1266	1267	1268	1269	1270	1271	1272	1273	1274	1275	1276	1277	1278	1279	1280	1281	1282	1283	1284	1285	1286	1287	1288	1289	1290	1291	1292	1293	1294	1295	1296	1297	1298	1299	1300	1301	1302	1303	1304	1305	1306	1307	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315	1316	1317	1318	1319	1320	1321	1322	1323	1324	1325	1326	1327	1328	1329	1330	1331	1332	1333	1334	1335	1336	1337	1338	1339	1340	1341	1342	1343	1344	1345	1346	1347	1348	1349	1350	1351	1352	1353	1354	1355	1356	1357	1358	1359	1360	1361	1362	1363	1364	1365	1366	1367	1368	1369	1370	1371	1372	1373	1374	1375	1376	1377	1378	1379	1380	1381	1382	1383	1384	1385	1386	1387	1388	1389	1390	1391	1392	1393	1394	1395	1396	1397	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1404	1405	1406	1407	1408	1409	1410	1411	1412	1413	1414	1415	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432	1433	1434	1435	1436	1437	1438	1439	1440	1441	1442	1443	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458	1459	1460	1461	1462	1463	1464	1465	1466	1467	1468	1469	1470	1471	1472	1473	1474	1475	1476	1477	1478	1479	1480	1481	1482	1483	1484	1485

аеродинамічні властивості стріли. Варто зауважити, що на кавказьких матеріалах простежується веретеноподібна форма древків стріл: ближче до наконечника та п'ятки їхній діаметр зменшувався (Иерусалимская 2012, с. 279). На думку В. М. Камінського, діаметр древка біля наконечника визначався діаметром упору наконечника; це зменшувало опір повітря та збільшувало швидкість стріли (Каминский 1982, с. 50). Можна припустити, що надання древку тригранної форми ще більше покращувало взаємодію стріли з повітрям.

Характер пошкоджень деяких предметів теж свідчить на користь версії про певне стягування, яке здійснювалось із застосуванням сили. Так, у «фібули-кресала» з поховання 20 могильника Дюрсо (рис. 4: 12) середня частина голки вигнута назовні, в протилежний від спинки бік. Це пошкодження могло трапитися лише у випадку, коли широко відкритий притискний пристрій закривався із зусиллями, що перевищили міцність деталі та зігнули важіль, яким виступала голка (в подальшому через її кривизну губки притискного пристрою не прилягали одна до одної). Можливо, це пошкодження було викликано недостатньою міцністю голки. Натомість використання сталі підвищувало пружність, але одночасно й збільшувало крихкість деталі. Відразу два екземпляри (рис. 4: 33; 5: 29) демонструють злам короткої частини голки — неподалік від осі, що поєднувала дві частини механізму. Щонайменше один раз злам пройшов через отвір, зроблений у більшій частині виробу (рис. 4: 20); при цьому голка, звісно, загубилася. Двічі знайдено лише велику половину пристрою (рис. 4: 19, 41). Причинами такого пошкодження, скоріше за все, було руйнування з'єднувального штифта: чи то внаслідок застосування зavelикої сили при обтисканні, чи то внаслідок втоми металу через боковий люфт при відкриванні-закриванні застібки (в разі зламу голки по отвору в більшій частині залишився би штифт, якого наразі немає).

Інший обов'язковий елемент, наявний у всіх виробках, — кутоподібно вигнута спинка у вигляді низької трапеції. Саме цю частину як кресало деякі дослідники бачили основним елементом виробу. Не виключаючи можливості такого використання, слід зауважити, що іскру міг дати будь-який сталевий виріб (як вже зазначалося, в деяких пластинчатих кресалах дослідники бачать уламки шабельних клинків,

виготовлених із максимально якісної сталі); важливіше було мати кремін, який траплявся не у всіх регіонах Хозарського каганату. Серед 26 комплексів із «фібулами-кресалами» кремені знайдені лише в трьох: одному кремаційному та двох інгумаційних. Разом із тим у матеріалах Червоногусарівського інгумаційного могильника серед 177 поховань кремені знайдено у двох (№№ 101, 148) — окремо від «фібул-кресал» (Аксёнов 2017, с. 52).

Можна припустити, що низька трапеція (іноді — дещо асиметрична) виступала як шаблон для підрізання пір'я при виготовленні оперення стріл. При цьому обрізати пера залежно від потреби можна було по внутрішньому контуру спинки, по зовнішньому, а також (у разі наявності лінійного орнаменту вздовж спинки) — по середині. Голка при такій операції могла виступати як вісь для прикладання пера або навіть як стрижень, на який це перо насаджувалося. Різні розміри трапецій не суперечать такому припущенню: так, невелике підвищення в бік застібки (яке можна побачити на більшості предметів) на практиці відповідало невеликому розширенню оперення в бік п'ятки. Менша або більша довжина трапеції теж відповідає реаліям обрізання пер. Археологічно зафіксована на Кавказі довжина оперення становила від 10 до 15 см (Каминский 1982, с. 50), за іншими даними — не менше 11–13 см (Иерусалимская 2012, с. 279). О. Ф. Медведев повідомляє, що, за даними арабського трактату XV ст., перси застосовували оперення довжиною 12–15 см, досвідчені лучники — 8–10 см, а для стрільби на велику відстань — 6–7 см (Медведев 1966, с. 51).

Якщо врахувати, що озброєння у салтівській час виготовлялося під конкретну людину, маємо погодитися з такою схемою: фізичні властивості людини (зріст, довжина та сила рук) впливали на оптимальну довжину стріли. Довжина й вага стріли вимагали більшого або меншого оперення, — отже, більшого або меншого шаблону у вигляді довшої або коротшої спинки «фібули-кресала». Це може пояснити різноманітність артефактів цієї категорії. На жаль, простежити кореляцію між зростом похованих індивідів та довжиною артефактів неможливо через незадовільну збереженість предметів з інгумаційних поховань і відсутність повних кістяків у кремаційних комплексах.

Разом із тим наявність шаблону могла створювати й певні незручності. У сагайдаку салтівського лучника були стріли різних типів:

тригранні, трилопатеві, пласкі; вони мали різні розмір і вагу, — відповідно, вимагали дрєвків різної товщини та ваги, а отже — різного за розміром оперення. Шаблон у цьому випадку обмежував свободу дій майстра або не відповідав вимогам до наконечника. Єдиний випадок одночасної знахідки двох «фібул-кресал» у комплексі XVI Сухогомольшанського могильника характеризується різною довжиною спинок (рис. 4: 18–19). Та сама проблема стосується і отвору в притискному пристрої: фіксація форми й розміру не могла відповідати асортименту наявних стріл, тож із дедалі більшим поширенням пласких наконечників трикутна форма отвору мала б поступатися на користь універсального круглого.

Незрозумілою залишається функція губок притискного пристрою. Можна лише констатувати, що існують вироби взагалі без них, із брускоподібними губками, а також із довгими трикутними. Семантика або функціональне призначення лускоподібного («хвилеподібного») орнаменту на спинці виробів також залишається нерозгаданою.

З огляду на переважну більшість знахідок (28 з 44, тобто 63,6 %) та кількість пам'яток, на яких ці знахідки були зроблені, можна припустити, що вигадливу форму «фібул-кресал» було винайдено в Подонців'ї і саме звідси вона поширилася на суміжні території під час військових походів чи внаслідок індивідуальних контактів як статусна, престижна річ. Мультитул лучника можна порівняти із сучасним швейцарським ножом: декілька функціональних інструментів поєднані та подані в естетичній формі. Престижність і функціональність цих мультитулів забезпечили їх поширення у віддалені райони (Побужжя, Крим, Надвожжя), а також сприяли виникненню наслідувань. Знахідки із Шайтан-Мердвень (рис. 5: 42) та Танкеєвського могильника (рис. 5: 6) схожі між собою — і дуже далекі за пропорціями від канонічних витягнутих зразків. Артефакт із поселення біля с. Руське в Криму (рис. 5: 30) більше нагадує фібулу, поєднану з кліщами, ніж поширені в Подонців'ї взірці.

Датування

Попри те, що знахідки «фібул-кресал» походили переважно з багатих комплексів, далеко не всі вони були надійно датовані дослідниками, можливо через те, що вузькому

датуванню більше піддаються елементи поясних гарнітур та прикраси («модні» речі), ніж предмети озброєння чи кінської зброї, характерні для розглянутих поховань. Разом з тим для деяких комплексів хронологічні межі були визначені: для чотирьох поховань із могильника Дюрсо (№ 42, 69, 146, 161) О. В. Дмитрієв наводить дату — IX ст., одне (№ 20) датує вужче: друга половина IX ст. Серед трьох комплексів Сухогомольшанського могильника два (поховання 286/комплекс XVI та п. 296) віднесені В. С. Аксьоновим та В. К. Міхеєвим до середини IX ст., один (поховання 151) — до першої половини IX ст. Останньою чвертю VIII — першою половиною IX ст. визначає В. С. Аксьонов дату поховання 535 Нетайлівського могильника. Монетні знахідки Бочковського могильника (Лаптев, Аксьонов 2017, с. 86, рис. 5) дозволяють говорити про першу половину IX ст. як найбільш імовірний час здійснення поховань на ньому. Серединою IX — початком X ст. датує поховання 1 та 2 могильника Мохнач-Т В. В. Колода. Таким чином, за винятком крайніх дат (остання чверть VIII ст., початок X ст.) серед дослідників є певний консенсус про поширення зазначених артефактів саме у IX ст. У матеріалах Сухогомольшанського могильника «фібули-кресала», на думку В. С. Аксьонова та В. К. Міхеєва, взагалі виступають хронологічним індикатором середини IX ст. (Аксьонов, Міхеєв 2006 с. 164).

Винайдення форми мультитула лучника, на нашу думку, відбулося у першій половині IX ст. та репрезентовано знахідками типу 1. На цих знахідках оформлення петлі на голкоприймачі було запозичено з аналогічного елемента фібул.

Таблиця 5. Розподіл кількості знахідок за регіонами й типами пам'яток

Table 5. Finds quantity distribution by regions and cites types

Регіон	Кількість		Тип поховання		
	Пам'яток	Знахідок	Інгумациї	Кремації	Невідомо
Нижнє Побужжя	1	1	-	-	1
Крим	3	4	-	-	4
Північний Кавказ	1	5	-	5	-
Подонців'я	11	28	12	14	2
Надвожжя	2	6	6	-	-
Усього:	18	44	18	19	7

Подальший розвиток концепції та пошук оптимальної форми представлений типом 2, у якому петля залишається в тій самій площині, але загинається вниз. Але значно більше — як територіально, так і кількісно — поширилися знахідки типу 3, який є похідним від перших двох типів. Розташування рухомого кільця у загальній площині виробу, вочевидь, виявилось вдалою новацією, оскільки збільшувало зручність носіння предмету підвішеним до пояса.

Разом із тим складність виготовлення, вади конструкції та відсутність гнучкості у застосуванні призвели до поступового занепаду концепції, що збіглося зі зникненням салтівського населення у Верхньому Подонці.

Загально визнаною є теза про те, що винаходи в галузі середньовічних озброєнь з'являлися у кочового населення, мобільність та войовничість якого сприяла швидкому поширенню новинок на велику територію. І якщо винайдення шабел чи стремен здійснило

революції в тактиці бою та змінило історію держав, деякі винаходи були значно менш ефективними, а тому тихо зійшли у небуття, де-не-де виринаючи під час археологічних досліджень та заводячи археологів в глухий кут питанням про їх функціональне призначення.

Подяки

Висловлюю щиро вдячність В. С. Аксьонову, А. М. Голубеву, В. В. Колоді, Г. Є. Свистуну за надання електронних версій рисунків — це дозволило уникнути сканування та позитивно позначилося на якості ілюстрацій, а також небайдужим друзям, які допомагали під час роботи над статтею.

Дата надходження: 28.11.2024

Дата прийняття до друку: 10.02.2025

Дата публікації: 28.06.2026

Аксьонов, В. С. 2002. Раскопки Верхнесалтовского IV катакомбного могильника и могильника Красная Горка салтовской культуры. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 83-85.

Аксьонов, В. С. 2009. Исследования раннесредневековых захоронений близ села Металловка в 2006 году (Нетайловский грунтовой могильник). В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья, 7. Хазарское время.* Донецк: ДонНУ, с. 231-258.

Аксьонов, В. С. 2017. *Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоня Гусаровка на Северском Донце.* Харьков: Рожко С. Г.

Аксьонов, В. С., Михеев, В. К. 2006. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII–X вв. *Хазарский альманах, 5.* Киев; Харьков (б. в.).

Аксьонов, В. С., Михеев, В. К. 2009. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья, 7. Хазарское время.* Донецк: ДонНУ, с. 387-406.

Аксьонов, В. С. 2020. Роботи на ранньосередньовічному Нетайлівському могильнику. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018.* Київ: ІА НАНУ, с. 196-198.

Белый, А. В. 2011. Две железные фибулы хазарского времени из Юго-Западного Крыма. В: Чорев, М. М. (ред.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма, III.* Севастополь; Тюмень. с. 35-43.

Белый, А. В. 2013. Две железные фибулы хазарского времени из Юго-Западного Крыма. В: Сорочан, С. Б. (ред.). *'Ромаїос': збірник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана.* Нартекс. *Vyzantina Ukrainensis, 2.* Харьков: Майдан, с. 418-425.

Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х. 1964. *Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник).* Москва: Наука.

Голубев, А. М. 2019. *Звіт про археологічні розвідки у Балаклійському, Зміївському та Чугуївському районах Харківської області у 2018 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2018/62.

Дмитриев, А. В. 1979. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. *Краткие сообщения института археологии АН СССР, 158,* с. 52-57.

Дмитриев, А. В. 1982. Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо. В: Амброз, А. К. (ред.). *Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков.* Москва: Наука, с. 69-107.

Иерусалимская, А. А. 2012. *Мощевая балка: необычный археологический памятник на Северокавказском шелковом пути.* Санкт-Петербург: ГЭ.

Казаков, Е. П. 1971. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника. В: Халиков, А. Х. (ред.). *Археология и этнография Татарии, I. Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья.* Казань: КИЯЛИ, с. 94-155.

Каминский, В. Н. 1982. О конструкции лука и стрел северокавказских аланов. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 170,* с. 48-51.

Колода, В. В. 2015. Новий могильник салтівської культури на Харківщині. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015,* Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК, с. 97-110.

Лаптев, О. О. 2021. *Звіт про археологічні дослідження Бочковського могильника салтівської культури (Вовчанський район Харківської області) у 2017 році.* Науковий архів ІА НАН України, 2017/166.

Лаптев, А. А., Аксьонов, В. С. 2017. Погребения с «оболом мертвых» на Бочковском могильнике салтово-маяцкой культуры (по материалам раскопок 2014 г.). В: Аксьонов, В. С. (ред.). *В. К. Михеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження.* Харків: ТОВ РА «РІС», с. 80-97.

Майко, В. В. 2010. Комплекс конского снаряжения и бытовых предметов с праборгарского поселения IX – первой половины X вв. в юго-восточном Крыму. *II. Древности 2010, 9,* с. 265-272.

Медведев, А. Ф. 1966. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII–XIV вв. *Археология СССР. Свод археологических источников, E1-36.* Москва: Наука.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата.* Харьков: ХГУ.

Михеев, В. К. 1988. *Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского университета за 1987 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1987/100.

Михеев, В. К. 1992. *Отчет о работах Средневековой экспедиции Харьковского госуниверситета в 1991 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1991/46.

Малышев, А. А. (ред.) 2021. *Могильник Дюрсо: Каталог. I. Некрополи Черноморья*, VI. Москва: ИА РАН, МАКС Пресс. <https://doi.org/10.29003/m3019.978-5-317-06804-2>

Новиченкова, М. 2020. Фибула-кресало хазарского времени из Ольвии. В: Смирнов, О. І. (ред.). *FORUM OLBICUM III: до 70-річчя з дня народження В. В. Крапівіної. Матеріали міжнародної археологічної конференції*. Миколаїв, Україна, 4–6 травня 2020 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», с. 154-157.

Плетнёва, С. А. 1967. *Отчет о работе Северо-Донецкого отряда за 1967 г.* Научно-отраслевой архив Института археологии РАН, ф. 1, р. 1, № 3633.

Плетнёва, С. А. 1973. *Отчет о работе Северо-Донецкого отряда в 1973 г.* Научно-отраслевой архив Института археологии РАН, ф. 1, р. 1, № 5130.

Плетнёва, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Свистун, Г. Е. 2009. *Отчет о проведении охранных археологических исследований на Чугуевском городище и Кочетокском могильнике в 2009 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2009/304.

Свистун, Г. Е. 2012. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация). В: Свистун, Г. Е. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: Збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства*, 2. Харків: Савчук О. О., с. 79-84.

Свистун, Г. Е., Квитковский, В. И. 2013. Кремации в прямоугольных ямах на Кочетокском могильнике. В: Свистун, Г. Е. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: Збірник наукових праць, присвячених проблемам салтово- та хазарознавства*, 3. Харків: Савчук О. О., с. 118-121.

Скирда, В., Іськов, І. 2022. Роботи середньовічної експедиції Харківського університету ім. В. Каразіна в 2019 році. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2020*. Київ: ІА НАНУ, с. 291-293.

Турова, Н. П. 2019. Случайная находка фибулы-кресала у перевала Шайтан-Мердвень («Чертовой Лестницы»). *История и археология Крыма*, 9, с. 114-118.

Khalikova, E. A., Kazakov, E. P. 1977. Le cimetière de Tankeevka. In: Erdélyi, I. (ed.). *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 21-222.

Oleksii O. Laptiev

MA specialized in Archaeology, ORCID: 0009-0005-3302-0459, ketanor@ukr.net

«FIRE-STEEL BROOCHES», «TONGS» OR «DUCKS»? AN ATTEMPT AT ATTRIBUTING A CATEGORY OF SALTIV ARTEFACTS

The article deals with a rare type of fibula-shaped artefacts of the Saltiv culture with an unclear purpose. During the period from 1957 to 2021, at least 44 similar objects were found within the territory from the lower region of the Buh River to the middle region of the Volga River, and from the upper region of the Donets River to the North Caucasus. *In situ*, fibulae were found exclusively in burials, in both cremations and inhumations (pits and catacombs), and are dated no earlier than the 9th century. The historiography of these finds and attempts to determine the functional purpose of the objects is discussed in the relevant research. The following three main concepts regarding the use of objects have spread in the literature: “fire-steels”, “brooches” and combined — “fire-steel brooches”. Based on the hanging ring design features, three types are distinguished. The first two types are usually found in cremation burials, while the third, which is the most common, does not correlate with a certain burial rite or territory and can be considered the latest.

The accompanying inventory indicates that burials with fire-steel brooches belonged to the social elite of Saltiv culture society who were mounted warriors armed with spears, sabers, bows, and arrows. In inhumation burials, fire-steel brooches are located in the belt or femur area, which challenges their interpretation as fibulae. In some cremation complexes, fire-steel brooches were found together with other traditional forms of fire-steel. The nature of the damage on some artefacts indicates some technological operations, especially crimping of a triangular profile with a side size from 6 to 11 mm. Based on the accompanying inventory analysis and the design features, it has been suggested that the objects were associated with arrow manufacturing. The pin could have been used to create a channel for the arrowhead in the shaft; the clasper could have crimped the end of the shaft when attaching the arrowhead and fix wraps after gluing; the trapezoidal body could act as a template for uniform trimming of the feather arrow fletching.

The complexity of their production, design defects and limited versatility led to the gradual decline of the objects, which coincided with the disappearance of the Saltiv culture population in the Donets River upper region.

Key words: Eastern Europe, early medieval, Saltiv culture, fire-steel brooches, arrow making.

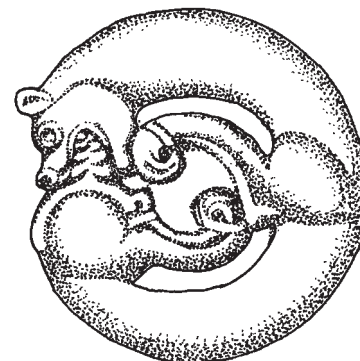
References

- Aksenov, V. S. 2002. Raskopki Verkhnesaltovskogo IV katakombnogo mogilnika i mogilnika Krasnaia Gorka saltovskoi kultury. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Archaeological Researches in Ukraine 2000–2001*. Kyiv: IA NANU, p. 83-85.
- Aksionov, V. S. 2009. Issledovaniia rannesrednevekovykh zakhoroneniі bliz sela Metallovka v 2006 godu (Netailovskii gruntovoi mogilnik). In: Evglevskii, A. V. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia, 7. Khazarское время*. Donetsk: DonNU, p. 231-258.
- Aksenov, V. S. 2017. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse*. Kharkiv: Rozhko S. G.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2006. *Naselenie Khazarского kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. Sukhogomolshanskii mogilnik VIII–X vv.* Khazarский almanakh, 5. Kyiv; Kharkiv: n. p.

- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2009. Pogrebeniia so slozhnosostavnymi lukami biritualnogo mogilnika Krasnaia Gorka saltovskoi kultury. In: Evglevskii, A. V. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia, 7. Khazarskoe vremia*. Donetsk: DonNU, p. 387-406.
- Aksionov, V. S. 2020. Roboty na rannioseredniovichnomu Netaiilivskomu mohylnyku. *Archaeological Researches in Ukraine 2018*. Kyiv: IA NANU, p. 196-198.
- Belyi, A. V. 2011. Dve zheleznye fibuly khazarskogo vremeni iz Iugo-Zapadnogo Kryma. In: Choref, M. M. (ed.). *Materialy po arkhologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, III. Sevastopol; Tiumen: n. p., p. 35-43.
- Belyi, A. V. 2013. Dve zheleznye fibuly khazarskogo vremeni iz Iugo-Zapadnogo Kryma. In: Sorochan, S. B. (ed.). *Πομαῖος: sbornik statei k 60-letiiu prof. S. B. Sorochana. Narteks. Byzantina Ukrainensis*, 2. Kharkiv: Maidan, p. 418-425.
- Gening, V. F., Khalikov, A. Kh. 1964. *Rannie bolgary na Volge (Bolshe-Tarkhanskii mogilnik)*. Moscow: Nauka.
- Holubiev, A. M. 2019. *Zvit pro arkhieolohichni rozvidky u Balakliiskomu, Zmiivskomu ta Chuhuivskomu raionakh Kharkivskoi oblasti u 2018 r.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2018/62.
- Dmitriev, A. V. 1979. Mogilnik epokhi pereseleniia narodov na reke Diurso. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhologii AN SSSR*, 158, p. 52-57.
- Dmitriev, A. V. 1982. Rannesrednevekovye fibuly iz mogilnika na r. Diurso. In: Ambroz, A. K. (ed.). *Drevnosti epokhi velikogo pereseleniia narodov V–VIII vekov*. Moscow: Nauka, p. 69-107.
- Ierusalimskaia, A. A. 2012. *Moshchevaia balka: neobychnyi arkhieologicheskii pamiatnik na Severokavkazskom shelkovom puti*. Saint-Petersburg: GE.
- Kazakov, E. P. 1971. Pogrebalnyi inventar Tankeevskogo mogilnika. In: Khalikov, A. Kh. (ed.). *Arkheologiia i etnografiia Tatarii. I. Voprosy etnogeneza tiurkoiazychnykh narodov Srednego Povolzhia*. Kazan: KIIALL, p. 94-155.
- Kaminskii, V. N. 1982. O konstruktсии luka i strel severokavkazskikh alanov. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhologii AN SSSR*, 170, p. 48-51.
- Koloda, V. V. 2015. Novyi mohylnyk saltivskoi kultury na Kharkivshchyni. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Dniprovia – 2015*. Kyiv: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 97-110.
- Laptiev, O. O. 2021. *Zvit pro arkhieolohichni doslidzhennia Bochkovskoho mohylnyka saltivskoi kultury (Vovchanskii raion Kharkivskoi oblasti) u 2017 rotsi*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, 2017/166.
- Laptev, A. A., Aksenov, V. S. 2017. Pogrebeniia s “obolom mertvykh” na Bochkovskom mogilnike saltovo-maiatskoi kultury (po materialam raskopok 2014 g.). V. K. Mikheiev. *Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: TOV RA “IRIS”, p. 80-97.
- Maiko, V. V. 2010. Kompleks konskogo snariazheniia i bytovykh predmetov s prabolgarskogo poseleniia IX – pervoi poloviny X vv. v iugo-vostochnom Krymu. II. *Drevnosti 2010*, 9, p. 265-272.
- Medvedev, A. F. 1966. *Ruchnoe metatelnoe oruzhie. Luk i strely, samostrel VIII–XIV vv.* Arkheologiia SSSR. Svod arkhieologicheskikh istochnikov, E1-36. Moscow: Nauka.
- Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazarskogo kaganata*. Kharkiv: KHGU.
- Mikheev, V. K. 1988. *Otchet ob arkhieologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo universiteta za 1987 g.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1987/100.
- Miheev V. K. 1992. *Otchet o rabotah Srednevekovoi ekspeditsii Harkovskogo gosuniversiteta v 1991 g.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1991/46.
- Malyshev, A. A. (ed.) 2021. *Mogilnik Diurso: Katalog. I. Nekropoli Chernomoria, VI*. Moscow: IA RAN, MAKS Press. <https://doi.org/10.29003/m3019.978-5-317-06804-2>
- Novichenkova, M. 2020. Fibula-kresalo khazarskogo vremeni iz Olvii. *FORUM OLBICUM III: do 70-richchia z dnia narodzhennia V. V. Krapivinoi. Materialy mizhnarodnoi arkhieolohichnoi konferentsii*. Mykolaiv, Ukraine, 4–6 May 2020. Mykolaiv: NDTs “Lukomorije”, p. 154-157.
- Pletneva, S. A. 1967. *Otchet o rabote Severo-Donetskogo otriada za 1967 g.* Nauchno-otraslevoi arkhiv Instituta arkhologii RAN, f. 1, r. 1, № 3633.
- Pletneva, S. A. 1973. *Otchet o rabote Severo-Donetskogo otriada v 1973 g.* Nauchno-otraslevoi arkhiv Instituta arkhologii RAN, f. 1, r. 1, № 5130.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkhieologicheskii kompleks*. Moscow: Nauka.
- Svistun, G. E. 2009. *Otchet o provedenii okhrannykh arkhieologicheskikh issledovani na Chuguevskom gorodishche i Kochetokskom mogilnike v 2009 godu*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2009/304.
- Svistun, G. E. 2012. Novyi krematsionnyi mogilnik na territorii Chuguevo-Babchanskogo lesnichestva (predvaritelnaia informatsiia). In: Svystun, H. Ye. (ed.). *Saltovo-maiatska arkhieolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia. Zbirnyk nauk. prats, prysviachenykh problemam ta perspektyvam saltovoznavstva*, 2. Kharkiv: Savchuk O. O., p. 79-84.
- Svistun, G. E., Kvitkovskii, V. I. 2013. Krematsii v priamougolnykh iamakh na Kochetokskom mogilnike. In: Svystun, H. Ye. (ed.). *Saltovo-maiatska arkhieolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia. Zbirnyk nauk. prats, prysviachenyi problemam saltovo- ta khozaroznavstva*, 3. Kharkiv: Savchuk O. O., p. 118-121.
- Skyrda, V., Iskov, I. 2022. Roboty seredniovichnoi ekspeditsii Kharkivskoho universytetu im. V. Karazina v 2019 rotsi. *Archaeological Researches in Ukraine 2020*. Kyiv: IA NANU, p. 291-293.
- Turova, N. P. 2019. Sluchainaia nakhodka fibuly-kresala u perevala Shaitan-Merdven (“Chertovoi Lestnitsy”). *Istoriia i arkhieologiia Kryma*, 9. p. 114-118.
- Khalikova, E. A., Kazakov, E. P. 1977. Le cimetièrre de Tankeevka. In: Erdélyi, I. (ed.). *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. Budapest: Akadémiai Kiadó, p. 21-222.

A. TEMÜR, S. KANCA

A GROUP OF ARCHAIC PERIOD TERRACOTTA FIGURINES IN THE SAMSUN MUSEUM

This study focuses on a group of terracotta figurines discovered during a rescue excavation conducted in 2009 at Çakalca-Karadoğan Mound, located in Atakum District of Samsun (ancient name Amisos), situated on the southern coast of the Black Sea in northern Turkey. A total of 11 figurines found in a votive pit have been analysed and dated through typological and iconographic evaluations.

Key words: Southern Black Sea region, Amisos (Samsun), Çakalca-Karadoğan Mound, archaic period, terracotta figurine.

The Black Sea region, with its natural defense system provided by its topography and geographical location, its rich subterranean and surface resources, and the sea that hosts many species, has been home to numerous populations throughout the ages. Historically, it has also been at the heart of major power struggles. The true significance of the Black Sea region, which extends back to the prehistoric periods of human history, began to emerge with the arrival of Greek colonists. In early periods, the Greeks referred to the Black Sea as “Pontos,” meaning “sea” (see: Allen 1947, p. 86-88; Arslan 2006, p. 75-87). This term, which first appears in the works of Homer, was used alongside “Axeinos” meaning “hostile, unwelcoming sea,” to denote the dangerous and turbulent character of the sea due to its misty conditions and the scarcity of islands and safe harbours (Tarhan 1972, p. 35; Arslan 2006, p. 80). Over time, as the Greeks constructed more durable

ships and reached the rich raw material resources of the Black Sea, they began to use the term “Pontos Euxeinos,” meaning “hospitable sea,” in place of “Axeinos” (Tarhan 1972, p. 36; Işık 2001, p. 2; Arslan 2006, p. 82). The names used by the Greeks for the Black Sea eventually became widespread and favoured by other peoples as well. It is quite challenging to provide a definitive answer regarding when the Greeks commenced their colonisation activities in the Black Sea (Tssetskhladze 1992; 2008). One of the primary reasons for this difficulty is the conflicting information in ancient sources and the insufficiency of excavations in the region (Atasoy 1997, p. 2). Nonetheless, the general view is that they began their colonisation endeavours around the 11th to 9th centuries BC (White 1961, p. 443), primarily colonising the Aegean and Mediterranean coasts, and later the Marmara and Black Sea coasts (Işık 2001, p. 5). It is known that the first Greek colonisation movements in the Black Sea were carried out by the Milesians, who sustained colonisation activities between 750 and 550 BC and established approximately 90 colonies in the region (Işık 2001, p. 6; Tssetskhladze 2005, p. 10).

The first cities established by Miletos, which expanded the trade area in the Pontus Region, include Amisos, Sinope, and Trapezus. Çakalca-Karadoğan Mound, where the figurines examined in this study were found, is located in Amisos, in present-day Samsun province, which the Milesians reached in 564 BC for colonisation purposes (Tssetskhladze 2010, p. 80).

Çakalca Karadoğan Mound Excavation

During the construction of the tram line in 2009 in the Kurupelit area of the Atakum district, Samsun province, several archaeological artefacts were discovered, which led to a rescue excavation conducted by the Samsun Museum Directorate. Excavation work was carried out in 12 trenches

© TEMÜR Akın, 2026 – PhD, Associate Professor, the Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, the Department of Archaeology, Turkey, ORCID: 0000-0001-9777-5256, akintemur@yahoo.com

© KANCA Selahattin, 2026 – Deputy Director, the Samsun Archaeological Museum, Turkey, ORCID: 0000-0001-7742-6884, selahattin2055@gmail.com

© The Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.en>

within an area of 10 m². In the region where remains of rubble stone walls and traces of fire were observed, alongside terracotta figurines, numerous pieces of black varnished Attic ceramics dating to the Archaic and Classical periods, as well as ceramic pieces decorated using black- and red-figure techniques, were found lying densely in the excavation area (see: Şirin, Kolağasıoğlu 2016; Şirin 2020).

Since the rescue excavations lasted four months and could not be fully completed, the functions of the spaces that emerged could not be definitively identified. However, based on the random disposal of terracotta figurines and ceramic fragments from different periods, it was concluded that the area where the terracotta and ceramics were found was a dedicatory pit. It is known that when sacred areas are filled with votive figurines, the older ones are sometimes buried in pits to make room for new ones and occasionally broken to prevent their reuse (Higgins 1963, p. 9; Tavukçu 1999, p. 36-37). Excavations in Crete, Tarsus, Rhodes, Attica, Boeotia, Sparta, Argos, Corinth, Perachora, Euboea, Sicily, and South Italy have revealed large heaps of terracotta figurines (Richter 1984, p. 192).

Although figurines buried in pits provide valuable information about the characteristics of the period in which they were made, dating them is problematic due to their absence from a specific cultural layer. When considering that the artefacts discovered in the Çakalca Karadoğan Mound excavation point to a period ranging from the mid-6th century BC to the 2nd century BC, the difficulty in dating becomes apparent.

Figurine Types and Iconographies

During the excavation work conducted at the mound, fragments of heads, bodies, and bases belonging to terracotta figurines were found. However, the typological identification of these fragments was quite challenging. Therefore, only intact figurines have been included into the current study (Appendix 1). The figurines discovered during the excavation can be categorised into three groups: seated goddesses, korai, and draped kouros figurines.

Since similar examples have not been encountered in the city of Amisos or its surroundings, dating proposals have primarily been made in light of examples from Eastern Ionian centres, including Miletos. Like in Amisos, terracotta figurines have also been found in surrounding cities such as Sinop and Kastamonu; however, most of these figurines have reached museums via purchase and belong

to the Hellenistic Kingdom of Pontus. Over a thousand terracotta figurines from Amisos are currently displayed at the Istanbul Archaeological Museum (for Hellenistic period Amisos terracottas, see: Summerer 1999). Although the figurines — understood to be products of terracotta workshops in Amisos — provide evidence of Hellenistic sculptural activity in the region, dating them is challenging due to their origins from illegal excavations. However, it is possible to reach a conclusion through typological evaluation. The fact that the terracotta figurines found at Çakalca Karadoğan — the subject of this article — are documented excavation finds is quite valuable from this perspective.

Figurines of Goddesses Sitting on Thrones

The earliest examples of female figurines sitting on thrones are found in the art of Egypt and Mesopotamia. These figurines are considered a variation of the Eastern queen type adapted to terracotta (Tavukçu 1999, p. 49). Numerous examples of this type exist in sculptural art, and the earliest examples can be traced back to sculptures produced in the Daedalic style. In the Archaic period, it is possible to trace the development of this type in sculptural art from early to late periods.

The seated goddess statues from the Crete Prinias Temple, dated to around 630–620 BC, are among the earliest examples of this group (Demargne 1965, S. 352, Abb. 456; Fuchs 1969, S. 247, Abb. 269; Hampe, Simon 1980, Abb. 433–431; Fuchs, Floren 1987, S. 134, Taf. 6: 4; Stewart 1990, p. 107, fig. 29; Pedley 1993, p. 132–133, fig. 5.16; Boardman 2001, p. 16, fig. 32–33; Bol 2002, S. 93, Abb. 166: a–c). Similarly, the stylistically closest examples can be found in the Branchid figures placed on either side of the sacred road of the Didyma Apollo Temple, dated to around 560–550 BC (Löwy 1911, Abb. 8; Langlotz 1927, S. 105, Taf. 58a; Akurgal 1961, S. 221–224, Abb. 187–192; Charbonneaux, Martin, Villard 1969, S. 138, Abb. 169; Richter 1969, p. 5, res. 60, 69; Richter 1970, fig. 67, 278; Papaioannou 1977, Abb. 265; Boysal 1979, p. 53–56, res. 195–199; Stewart 1990, fig. 104–107; Boardman 2001, p. 76, fig. 94–95; Bol 2002, S. 154, Abb. 231–233). It is known that the copies of the seated female type seen in Didyma also became widespread in Miletus around the mid-century (Blümel 1964, S. 55, Abb. 55–59; Tuchelt 1970, S. 217; Papaioannou 1977, Abb. 267).

The production of these terracotta figurines was influenced by the larger sculptural works representing seated goddesses (Tuchelt 1970,

S. 217). These figurines are known to have been used both as offerings in sacred spaces and temples, and in household cults and funerary practices. Specifically, those made as offerings were dedicated to the sacred areas of various deities (Назаров 2001, с. 163). Among the figurines discussed in the article, six belong to this group. These figurines have been classified into two types according to their headdress: those wearing a polos and those wearing a veil.

Figurines Wearing Polos (cat. nos. 1–4).

These types of figurines, which are of Anatolian origin, became increasingly common in the mid-6th century BC and continued to exist until the mid-5th century BC (Higgins 1986, p. 94; Назаров 2001, с. 162). It is accepted that the earliest examples of this type can be traced back to the Archaic period (Mendel 1908, p. 128; Charbonneaux 1936, p. 8; Mellink 1983, taf. 59, fig. 12).

The identification of the goddess figurines wearing a polos (a tall headpiece) by the excavation team as representations of Kybele is an important interpretation. However, it is stated that this identification lacks definitive evidence. Kybele is an ancient Anatolian mother goddess associated with fertility and nature, commonly depicted with a polos headdress. Nevertheless, more archaeological and historical evidence is needed to conclusively determine the identity of these figurines. Such interpretations should be supported by careful examinations in their context and especially by comparisons with other art pieces from the period. Considering that the seated goddess figurines are associated with various cults, such as those of Dionysus, Demeter, Artemis, and Aphrodite, a cautious approach is necessary to reach a definitive conclusion regarding the identity of the goddess figurines without any distinct characteristics (Shevchenko 2021, p. 184). There is no reliable criterion to define the seated goddess figurines in the Greek pantheon (Назаров 2001, с. 162).

Among the terracotta figurines discovered at the Çakalca-Karadoğan Mound excavation, four belong to this group (fig. 1–4). In these figurines, the round and plump faces, an archaic smile, seated posture on a throne, hands resting on the knees, position of feet on the base, distinct garment folds in front of the knees, prominent breasts, and features of the eyes, nose, and mouth exhibit similarities with the polos-wearing goddess figurines found at Tyritake (Денисова 1981, с. 125, т-2), Borysthene (Shevchenko 2021, p. 180, fig. 4–5) and Histria

(Alexandrescu-Vianu 2000, p. 201, fig. 3), dated to the second half of the 6th century BC. The polos-wearing figurine head unearthed at Berezan (Кобылина 1970, табл. 8: 3; Соловьев 2005, рис. 188), dated to the 6th century BC, exhibits similarities including the polos worn on the head, round facial structure, thick lip craftsmanship, an archaic smile, hands positioned on the knees, and the stance of the feet on the base.

Several other figurines in museum collection also share these features. They include pieces from the Çanakkale Archaeological Museum (Kaplan 2009, p. 206, cat. no. 4), the Metropolitan Museum (Christine 1935, p. 178, fig. 1), Erythrai (Bayburtluoğlu 1977, cat. no. 5), the British Museum (Winter 1903, S. 43.5; Chesterman 1974, p. 35, fig. 21), the Archaeological Museum of Istanbul (Hekimoğlu 2010, p. 20–21, cat. nos. 5–7), Kestner Museum (Liepmann 1975, S. 42, T. 13), Samos (Tsakos, Vigiaki-Sofianou 2012, p. 184–185), Rhodes (Higgins 1970, fig. 64–74), Reggio (Langlotz 1963, S. 61, Abb. 22; Charbonneaux, Martin, Villard 1969, S. 141, Abb. 172), Palermo (Langlotz 1963, S. 65, Abb. 34), and Lindos (Blinkenberg 1931, p. 513–515, pl. 96). These figurines share notable similarities, such as wearing a polos, having a round facial structure, being seated on a throne, wearing chiton and himation garments, the placement of hands on the knees and foot on a base, and exhibiting an archaic smile. Polos-wearing seated goddesses can be found across a wide geographical area, from Rhodes to Sicily. This type, attributed to the Eastern Greek centres, is regarded as a repetition of Branchid figures in terms of posture (Bayburtluoğlu 1977, p. 16). As a result of comparative studies, the polos-wearing goddess figurines found at Çakalca Karadoğan Mound can be dated to the second half of the 6th century BC, in light of similar examples.

Veiled Figurines (cat. nos. 5–6). Two figurines found at the Çakalca Karadoğan Mound belong to this type (fig. 5–6). When we examine the goddess figurines seated on thrones and wearing a veil, we see that they exhibit a similar structure to those wearing a polos such as: chiton and himation garments, their posture on the throne, the positioning of hands resting on their knees, their round facial structures, archaic smiles, the shape of their eyes and eyebrows, the structure of their noses and chins, and the fullness of their lips. Some researchers associate these types of figurines with Demeter and Kore (Русяева 1979, с. 35–39), while others relate them to the cult of Kybele (Şirin, Kolağasıoğlu 2016). One should be

Fig. 1. Figurine of a goddess sitting on a throne, photo. Samsun Museum Archive

Fig. 2. Figurine of a goddess sitting on a throne, photo. Samsun Museum Archive

cautious in linking the figurines of a seated goddess that lack any distinctive features to a specific goddess cult. After all, a figurine of a goddess with her hands resting on her knees and bearing no identifying marks may have been designed for use in various cultes (Шевченко 2021, с. 56). The seated

female figurines wearing a veil from the Çakalca Karadoğan Mound bear similarities to figurines in several other collections, including those from Nadlymanske (Кобылина 1970, табл. 7: 1), Туритакe (Денисова 1981, с. 125, т-3; Шевченко 2014, с. 537-359, рис. 1–2), Verezan (Соловьев

Fig. 3. Figurine of a goddess sitting on a throne, photo. Samsun Museum Archive

Fig. 4. Figurine of a goddess sitting on a throne, photo. Samsun Museum Archive

2005, рис. 187), Histria (Alexandrescu-Vianu 2000, p. 204, fig. 10–11), Olbia (Русяева 1979, с. 41; 2005, с. 322), the British Museum (Winter 1903, S. 43.4), the Kocaeli Archaeological Museum (Coşkun 2016, p. 17, res. 9), Berlin (Winter 1903, S. 43.2), Samos (Boardman 2001, p. 78), Lindos (Blinkenberg 1931,

p. 513-517, pl. 96–97), Klaros (Gürbüzer 2012, p. 243, cat. nos. 47–48), Kos (Himmelmann 1987, S. 175, Taf. 1: a–b), the Çanakkale Archaeological Museum (Kaplan 2009, p. 37-38, cat. nos. 6–7) and the Istanbul Archaeology Museum (Hekimoğlu 2010, cat. nos. 9–11).

Fig. 5. Figurine of a goddess sitting on a throne, photo. Samsun Museum Archive

Fig. 6. Figurine of a goddess sitting on a throne, photo. Samsun Museum Archive

Kore Figurines (cat. nos. 7–8)

The term “*kore*,” meaning “young girl,” refers to kore figurines that serve a similar function to kouros statues, although very few are known to have been used as grave markers. Typically, they are dedicated statue offerings placed in sacred areas of goddesses such as Artemis, Hera, Athena, or Demeter (Boardman 2001, p. 30). It is not clear whether these sculptures represent specific goddesses; however, it is evident that they adorned sacred spaces as symbols of the goddesses. Kore sculptures also exemplify noble women of society, who played significant roles, as showcased through their elaborate clothing. While very few are life-sized, most are about half the height of a human. The feet of the kore are often placed on oval, square, or rectangular bases; in early examples, the feet are aligned, while later ones show one foot slightly advanced, allowing for a display of garment folds and bodily contours. One arm holds the fabric folds while the free hand often holds an object like fruit or a bird.

Regarding clothing, they predominantly wear the chiton, which, in early examples, features wave-like drapery over the shoulders and breasts, while the folds extending downwards reach the feet in a cylindrical, straight line (Boardman 2001, res. 89, 92). It can sometimes be observed that kore statues dressed in chitons wear himations. The himation, made of a rectangular piece of fabric, usually emerges from under the left arm, crosses over the right arm, wraps around the body, and hangs down in zigzagging curves from the right arm. One group of the garment's folds emerges from under the left arm and gathers in the middle of the torso (Boardman 2001, p. 74-75).

When we examine the hairstyles of kore statues, we see a shift from the most common “wig” hairstyle of the Daedalic and Archaic periods to curls draping over the chest, accompanied by a “bead string” hairstyle at the back of the head. The “Nikandre” and “Auxerre” statues, dated to the mid-7th century BC, are considered the earliest kore statues (Löwy 1911, Abb. 1; Ahrem 1914, S. 46, Abb. 41; Zervos 1937, pl. 84–85; Lullies 1956, S. 36-37, Abb. 6; Buschor 1958, S. 19; Demargne 1965, S. 354, Abb. 463–464; Richter 1968, fig. 25–27, 78–79, pl. XXII: a; Fuchs 1969, S. 155, 157, Abb. 151, 153; Richter 1969, p. 44, res. 57–58; Richter 1970, fig. 276–277; Boardman et al. 1976, S. 90, Abb. 68; Papaioannou 1977, Abb. 201; Boysal 1979, p. 23-24, res. 80–81; Hampe, Simon 1980, Abb. 431, 438; Fuchs, Floren 1987, S. 155-156, Taf. 8.1–8.2; Stewart

1990, p. 107-108, fig. 27–28, 34–35; Pedley 1993, p. 139, 142, fig. 5.27–5.29; Borbein 1995, S. 252; Boardman 2001, p. 16, 30, res. 28, 71; Bol 2002, p. 84, abb. 160: a–c, 170:a–f; Hölscher 2002, p. 184, abb. 46; Gürbüzler 2019, p. 302-303, fig. 1, 3).

These statues, like the early kouros statues, have a rigid posture similar to “*xoana*” statues. The placement of one hand on the chest, as seen in the Auxerre statue, recalls poses frequently observed in Archaic-period terracotta figurines. Moving to the mid-6th century BC, one of the prominent examples is the “Cheramyas Hera” found at Samos (Ahrem 1914, S. 46, Abb. 42; Langlotz 1927, S. 104, Taf. 57; Lullies 1956, S. 43, Abb. 32–33; Akurgal 1961, S. 237, Abb. 201; Richter 1968, fig. 183–187; Charbonneaux, Martin, Villard 1969, Abb. 163; Fuchs 1969, S. 161, Abb. 159–160; Richter 1969, p. 50, res. 67; Boardman et al. 1976, p. 105, Abb. 104; Papaioannou 1977, Abb. 262; Boysal 1979, p. 28, res. 90–91; Fuchs, Floren 1987, S. 131, Taf. 6: 5; Stewart 1990, fig. 93–96; Pedley 1993, p. 176, fig. 6.48; Borbein 1995, p. 252; Boardman 2001, p. 75, 77, res. 87; Bol 2002, S. 158, Abb. 224: a–d; Hölscher 2002, p. 184, abb. 47). Standing 1.92 m tall, the statue has a broken head and chest section, including the left arm. The statue dressed in a chiton and himation, has a column-like, cylindrical body structure, and although parallel pleated folds are present, zigzagging curves have not yet been developed.

Kore statues of Samos (Blümel 1964, S. 42, Abb. 94–98; Richter 1968, fig. 186–189; Boysal 1979, p. 28, res. 92–93; Bol 2002, S. 158, Abb. 227: a–b), Miletus (Akurgal 1961, S. 237, Abb. 203; Blümel 1964, Abb. 120–132; Richter 1968, fig. 190–193; Papaioannou 1977, Abb. 264; Boysal 1979, p. 28, res. 94; Boardman 2001, p. 77, res. 89; Scholl, Platz-Horster 2007, S. 36, Abb. 13), and the Acropolis (Richter 1968, fig. 194–200; Boysal 1979, p. 29, res. 95; Boardman 2001, res. 98; Bol 2002, S. 189, Abb. 268: a–c) display similar features. In all three examples, figurines dressed in a himation over a chiton have the left hand holding a bird and placed on the chest. The Miletus Kore is distinguished by its zigzagging folds that fall downward from the left side of the himation, indicating a production date in the 550s BC. Since the heads of all four examples are missing, the head of the Acropolis Kore no. 677 from the same period gives us an idea about the facial and hair structure (Langlotz 1927, S. 122, Taf. 71; Zervos 1937, pl. 197–199; Lullies 1956, S. 42, Abb. 27; Akurgal 1961, S. 215, Abb. 181–183; Richter 1968, fig. 198–

Fig. 7. Kore figurine, photo. Samsun Museum Archive

200; Fuchs 1969, S. 163, Abb. 162; Boardman et al. 1976, S. 105, Abb. 106; Papaioannou 1977, Abb. 285; Boysal 1979, p. 29, res. 86; Fuchs, Floren 1987, S. 157, Taf. 9.6; Stewart 1990, fig. 114–116; Boardman 2001, p. 79, res. 99; Bol 2002, S. 189, Abb. 267: a–c). The kore statue has divided, wavy, superficial curls on the forehead. The hair extends in this manner from the top of the head and beneath the diadem, a braided pattern descends to the shoulders. Occasionally, this braid is fashioned in the shape of a bead. By the mid-6th century, this braided hairstyle transformed into wavy hair. When we examine the face structure, we see large eyelids and almond-shaped pupils. The nose is also quite large, and there is a slightly uplifted "Archaic smile" on the lips. The face has prominent cheekbones and a round chin. The ear is proportionally large and protrudes relative to the head. After the mid-6th century BC, chitons and himations show more intricate folds, hair braids appear looser, eyes and ears adopt more natural proportions, and lips exhibit a slight smile.

These stylistic features observed on marble kore statues are also reflected in terracotta figurines. However, they are not as detailed as the larger sculptural works because of the material they are made of. Two figurines found at the Çakalca Karadoğan Mound are classified within this group (fig. 7–8). These figurines have the right arm bent at the elbow and closely attached to the body at the chest while holding a bird. The left hand is stretched holding the garment. The hair is prominently arranged in curls over the chest. Figurines holding objects like birds

or pomegranates are mostly interpreted as Aphrodite (Alexandrescu-Vianu 2013, p. 30). Many of these kore statues holding birds were found in Ionia during the Archaic period (Boysal 1979, p. 38–39).

Aside from the objects they hold in their hands, another common feature of these figurines is that one hand holds an object on the breast in front, while the other hand gathers the garment at the side of the body (Kaplan, 2009, p. 48). Similar features can be seen in figurines found in Rhodes (Winter 1903, S. 41.1; Richter 1968, p. 88, fig. 462–465; Rohde 1969, S. 14, Taf. 6a, 7; Higgins 1970, fig. 49, 57, 58, 59; Boysal 1979, p. 39, res. 155), Athens (Winter 1903, S. 41.3), the Çanakkale Archaeological Museum (Winter 1903, S. 54.3; Kaplan, 2009, p. 50, cat. no. 25), the Palermo Museum (Winter 1903, S. 41.2), Berlin (Winter 1903, S. 42.3), Histria (Alexandrescu-Vianu 2000, p. 202, fig. 6–7; Alexandrescu-Vianu 2013, p. 30, fig. 12), Berezan (Соловьев 2005, рис. 184), Kassel (Sinn 1977, cat. nos. 24, 26), Samos (Tsakos, Viglaki-Sofianou 2012, p. 183), and Lindos (Blinkenberg 1931, p. 519–520, 524–525, pl. 97, 99). In contrast, some figurines have an attachment at the neck for a vase indicating that they were used as perfume bottles.

Taking into account the curls falling over the chest, the holding of a bird with one hand, the placement of the other hand holding the garment at the side of the body, the stance on a pedestal, the toes visible from under the garment, and the richness of the folds, it would be appropriate to date the bird-holding kore found at the Çakalca Karadoğan Mound to the second half of the 6th century BC.

Draped Kouros Figurines (cat. nos. 9–11)

Another group of figures found alongside kore statues in the Archaic period consists of kouros statues. Generally defined in Greek as youthful men, kouros statues are predominantly nude (Boysal 1979, p. 12). There is much debate regarding what these statues represent and what their function is. As many sculptures of the Archaic period, they could have served both as votive offerings and as grave markers. However, it is known that there is no close correspondence in gender or age between the deity to whom the offering is made and the person presenting it when it comes to kouros statues used in this way. Although they are frequently seen in regions associated with Apollo, they are also found in the temples of other deities. Regardless, it is evident that they represent the pinnacle of youthful male depiction and, considering their production costs, reflect the tastes of the upper class (Stewart 1990, p. 110).

Fig. 8. Kore figurine, photo. Samsun Samsun Museum Archive

Fig. 9. Draped kouros figurine, photo. Samsun Museum Archive

Fig. 10. Draped kouros figurine, photo. Samsun Museum Archive

When we look at their typology, we observe that early kouros statues feature a frontal, muscular torso structure, while over time, sculptors tried to convey movement by depicting the figure with one leg stepping forward (Stewart 1990, p. 109-110, fig. 43-57; Boardman 2001, res. 104-107). The kouros statues from New York (dated to the late 7th century BC) are among the earliest examples of such works (Lullies 1956, S. 17, Abb. 11-13; Buschor 1958, S. 23; Richter 1960, fig. 25-30; Charbonneau, Martin, Villard 1969, S. 22, Abb. 20; Richter 1970, fig. 20; Boardman et al. 1976, S. 94, Abb. 79; Boysal 1979, p. 13, res. 21; Hampe, Simon 1980, Abb. 454-456; Stewart 1990, fig. 49-54; Pedley 1993, p. 166, fig. 6.33; Boardman 2001, p. 28, res. 63; Bol 2002, S. 122, Abb. 190: a-e; Hölscher 2002, p. 184, abb. 43), Sunion (Richter 1960, fig. 33-39; Charbonneau, Martin, Villard 1969, S. 24, Abb. 21; Boysal 1979, p. 13, res. 22; Richter 1970, fig. 18; Boardman et al. 1976, S. 90, Abb. 80; Stewart 1990, fig. 44-45; Pedley 1993, p. 166, fig. 6.34; Boardman 2001,

p. 29, res. 64; Bol 2002, S. 122, Abb. 193: a-e) and Dipylon (Zervos 1937, pl. 113-115; Richter 1960, fig. 50-53; Charbonneau, Martin, Villard 1969, S. 19, Abb. 18-19; Richter 1970, fig. 144; Boardman et al. 1976, S. 95, Abb. 80; Papaioannou 1977, Abb. 253; Boysal 1979, p. 13, res. 23-25; Hampe, Simon 1980, Abb. 460; Stewart 1990, fig. 47-48; Boardman 2001, p. 28, res. 62; Bol 2002, S. 122, Abb. 191: a-c). While these works exhibit the general characteristics of early kouros, their representation of body limbs lacks naturalism.

By the middle of the 6th century, there had been considerable progress in the transition from schematic to a more natural representation, with the anatomical features of muscles being more accurately portrayed and the movements of arms and legs adding dynamism to the pose. Alongside these changes in the depiction of body anatomy, artists also modified facial features and hairstyle replacing the stylised bead-like strands with more natural forms, and shaping features like mouth, ear, and nose, according to realistic proportions.

While such development is observed in nude kouroi, the draped kouroi that emerged in Ionia during the 6th century BC show different features (Gürbüz 2019, p. 305-306). Draped kouros statues are represented by more than 35 examples from the Aegean Sea and islands (Barletta 1987, p. 233-234, fig. 3). The origins of this type are thought to have spread from the Miletus/Samos region (Barletta 1987, p. 307; Gürbüz 2019, S. 307). These kouroi, who are predominantly depicted wearing chitons and himations, include the Paris Kouros, dating to the mid-6th century BC (Boysal 1979, p. 20, res. 73; Boardman 2001, p. 102, res. 174; Gürbüz 2019, fig. 8, 307). The hands, placed alongside the body in a fist, echo the frontal structure seen in early kouroi, while the curvaceous, feminine body contours and round face resemble kore figures. Another example of a draped kouros known as “Kap Phoneas” is found at Samos (Langlotz 1927, S. 105, Taf. 57a; Akurgal 1961, S. 229, Abb. 193–194; Charbonneaux, Martin, Villard 1969, S. 251, Abb. 290; Boysal 1979, p. 20, res. 71–72; Borbein 1995, S. 254; Boardman 2001, p. 76, res. 84; Bol 2002, S. 201-202, Abb. 280: a–b; Gürbüz 2019, p. 306, fig. 6). This statue, dated to circa 550–540 BC, resembles kore figures that hold birds with the right hand while gathering their drapery with the other. Its plump body, thick neck, round facial structure, and clothing are reminiscent of the Branchids (Boardman 2001, p. 76). Langlotz compares the Samos Kouros, due to its feminine features, to the Branchids standing up from their thrones and defines it as an Eastern Ionian type (Langlotz 1927, S. 105-106; Bol 2002, S. 201).

The other statue that closely resembles the Samos example is the Pitane Kouros (Akurgal 1961, S. 229, Abb. 195–197; Boysal 1979, p. 20, res. 70). This statue, with a feminine upper body and disproportionately thin legs, shows the curling folds of the himation that cascade from the left shoulder, though it is very worn. In comparison to the Samos Kouros, the neck appears slightly thinner, and the body is not as full, suggesting a slightly later date, around 540–530 BC.

Another draped kouros statue found at Myus continues this tradition (Blümel 1964, S. 64, Abb. 217–219). The hairstyle, composed of locks cascading onto the neck, the chiton with sleeves extending to the elbows, and the himation with curves extending to the sides and back while forming zigzag patterns at the front, together create a sense of movement similar to that of Samos Kouros. The difference is that the Myus Kouros exhibits a much more tense and solid posture. Additionally, the

Fig. 11. Draped kouros figurine, photo. Samsun Museum Archive

unusual movement observed in the Samos Kouros, where the garment droops down on the side of the body, is absent in the Myus example. In Myus, the hands are also placed in fists at the sides of the body, reminiscent of early kouroi. For these reasons, it has been dated to around 530 BC.

Inspired by the large-sized draped kouros statues that emerged in Eastern Ionian centres like Samos and Miletos, terracotta draped kouros figurines were also produced. Three figurines discovered at the Çakalca Karadoğan Mound have been categorised in this group (fig. 9–11). Among them, the most striking is undoubtedly the example in cat. no. 9. The hair, combed back from the forehead into large, horizontal curls extending down to the waist; the facial features including an archaic smile, almond-shaped eyes, and full lips; and the garment folds at the back characterized by zigzag patterns, show that the figurine embodies all the stylistic characteristics of the Archaic period. The closest comparable example, with hair extending into horizontal curls to the mid-back and ending in a straight line, is housed at the Metropolitan Museum (Christine 1935, p. 178-179, fig. 2–3). However, the surface folds of the garment suggest that the Çakalca Karadoğan example dates to an earlier period.

The Carthaia example, dated to the mid-6th century BC (Bournias 2015, p. 24, fig. 3), also has a similar wig hairstyle. The hair divides at the forehead and falls behind the ears, covering the

shoulders and back in horizontal strips. In addition to this similarity, the figurine exhibits features such as almond-shaped eyes, a wide nose, thin closed lips, full cheeks, and a thick neck, as well as a chiton that extends diagonally from the left shoulder to the right arm and a himation with zigzag folds reaching the feet, all of which present comparable characteristics.

Similar features are also observed in the figurines in cat. nos. 10 and 11. The clustered hair on the forehead, a full face, a broad nose, and a slight archaic smile, the facial structure, as well as the arms hanging at the sides, the hands holding the garment, the folds created by the chiton and himation, exposed feet beneath the garment, and full body contours, collectively point to a strong similarity with Kassel examples (Sinn 1977, cat. no. 50), the British Museum (Higgins 1970, p. 30, cat. no. 151), the Kestner Museum (Liepman 1975, S. 43, T. 14), Pantikapaion-Phanagoreia (Кобылина 1961, табл. IV, рис. 4), the Basel Museum (Cahn, Cahn 1998, Abb. 10), and Rhodes (Rohde 1969, S. 14, Taf. 6b). In light of these features, it would be appropriate to date each figurine to the mid-6th century BC.

Conclusion

In this study, terracotta figurines discovered during rescue excavations conducted by the Samsun Museum Directorate in 2009 at the Çakalca Karadoğan Mound, located in the Atakum District of Samsun (known as Amisos in ancient times), were examined. These figurines, found in an area thought to be a votive pit, are categorized into three groups: figurines of goddesses figurines seated on thrones, kore figurines, and draped kouros figurines. The studies indicate that the density, diversity, and quality of the terracotta figurines found at Çakalca Karadoğan Mound suggest that Amisos, a colonial city, was long settled by Greeks from Eastern Greece. Although there are significant functional and technical differences between these figurines and the larger sculptural works of the

period, a typological assessment shows that they exhibit parallel development and interaction. From this perspective, terracotta figurines possess their own dynamics in terms of type, iconography, and function, which play a crucial role in understanding the ancient people and their lives. The data obtained suggest that this interaction continued to intensify during the Archaic period, particularly in the 6th century. When exploring which areas were pioneering in this interaction, it becomes evident that the seated goddess, kore, and draped kouros types were influenced by large-scale statues that emerged in Eastern Ionian centres such as Samos and Miletos, leading to their production in numerous quantities and centres. The figurines found at Çakalca Karadoğan Mound, a colony of Miletus, are indeed a continuation of this same tradition.

Terracotta figurines are primarily made of clay, although mica and fine sands were sometimes added to increase strength. Due to the lack of clay analysis for the terracotta figurines found in the Çakalca Karadoğan Mound excavations, it is not possible to determine whether these terracottas originated from a single production centre or multiple centres.

When evaluating the production techniques of the terracotta figurines discovered at Çakalca Karadoğan Mound, it is evident that they demonstrate a high quality of craftsmanship. Researchers studying the terracottas of Hellenistic-period Amisos suggest that the figurines may have been produced in workshops by local artisans. Given that the ancient city of Amisos is situated beneath modern-day Samsun and that excavations have been limited, determining the exact production site of these figurines is currently not feasible. However, the continuous practice of terracotta production from the Archaic period through the Hellenistic period strongly supports the existence of local workshops. This enduring tradition of terracotta production serves as significant evidence of local craftsmanship and the thriving cultural practices associated with it.

Appendix 1. Catalogue of terracotta figurines in the Samsun Museum

---

1 (fig. 1). Museum inv. no: 2009-92(A). Figurine of a goddess sitting on a throne. Dimensions: height 18.6 cm, width 7.6 cm, base width 8 cm. Clay colour: 7.5 YR 6/4 (light brown), Paint: 2.5 YR 5/4 (reddish brown).

Description: made using the mould technique and well-fired. The left eye and left side of the face are missing. Cracks are present on the neck, body, and base. The figure has red paint traces, and lime and residue remnants can be seen on its surface.

It is positioned sitting on a throne with a roughly smoothed backrest, with hands placed on her knees. The head features a cylindrical, tall polos. The back of the polos was polished using the scraping method; a covering drapes over the shoulders. A round, distinct face with an archaic smile and a fleshy lip structure is observed beneath the polos. The figure wears a chiton and himation, and the breasts are not very pronounced. The fingers are also vaguely shaped. Clothing folds extend from the knees to the feet placed on a square base. The figure has two steam holes: one circular on the right arm and the other elliptical on the base.

Similar examples: Winter 1903, S. 43.5; Blinkenberg 1931, p. 513-515, pl. 96; Christine 1935, p. 178, fig. 1; Langlotz 1963, S. 61, 65, Abb. 22, 34; Charbonneaux, Martin, Villard 1969, S. 141, Abb. 172; Higgins 1970, fig. 64-74; Кобылина, 1970, табл. 8: 3; Chesterman 1974, p. 35, fig. 21; Liepmann 1975, S. 42, T. 13; Bayburtluoğlu 1977, cat. no. 5; Денисова 1981, с. 125, Т-2; Kaplan 2009, p. 206, cat. no. 4; Hekimoğlu 2010, p. 20-21, cat. nos. 5-7; Tsakos, Viglaki-Sofianou 2012, p. 184-185.

2 (fig. 2). Museum inv. no.: 2009-93(A). Figurine of a goddess sitting on a throne. Dimensions: height 14.6 cm, width 5.1 cm, base width 7.2 cm. Clay colour: 7.5 YR 6/4 (light brown), Paint: 10 YR 8/1 (white), 2.5 YR 5/4 (reddish brown).

Description: made using the mould technique and well-fired. The solid figure has traces of white and red paint. It is positioned sitting on a throne with hands on her knees and a cylindrical, tall polos on its head. The face is round and distinct, with less pronounced eyes; the nose is quite large. The lips show a slight smile and are fleshy. The breasts are defined in a figure dressed in a chiton and himation. The clothing folds extend from the knees to the feet placed on a square base. The figure has two circular steam holes: one on the back and the other below the base.

Similar examples: Winter 1903, S. 43.5; Blinkenberg 1931, p. 513-515, pl. 96; Christine 1935, p. 178, fig. 1; Langlotz 1963, S. 61, 65, Abb. 22, 34; Charbonneaux, Martin, Villard 1969, S. 141, Abb. 172; Higgins 1970, fig. 64-74; Кобылина 1970, табл. 8: 3; Chesterman 1974, p. 35, fig. 21; Liepmann 1975, S. 42, T. 13; Bayburtluoğlu 1977, cat. no. 5; Денисова 1981, с. 125, Т-2; Kaplan 2009, p. 206, cat. no. 4; Hekimoğlu 2010, p. 20-21, cat. nos. 5-7; Tsakos, Viglaki-Sofianou 2012, p. 184-185.

3 (fig. 3). Museum inv. no.: 2009-106(A). Figurine of a goddess sitting on a throne. Dimensions: height 19.3 cm, width 6.7 cm, base

width 8.3 cm. Clay colour: 7.5 YR 5/4 (brown), Paint: 2.5 YR 5/4 (reddish brown).

Description: made using the mould technique and well-fired. There are missing pieces in the left eye, neck, body, and back of the throne due to assembly. Traces of red paint can be seen in places. The figure is positioned sitting on a throne with hands on her knees and features a cylindrical, tall polos. The hands exhibit more detailed workmanship. The breasts are more pronounced than in other examples. The folds of clothing extend to the feet positioned on the square base, with distinct folds over the knees. The base part with the steam hole has missing pieces.

Similar Examples: Winter 1903, S. 43.5; Blinkenberg 1931, p. 513-515, pl. 96; Christine 1935, p. 178, fig. 1; Langlotz 1963, S. 61, 65, Abb. 22, 34; Charbonneaux, Martin, Villard 1969, S. 141, Abb. 172; Higgins 1970, fig. 64-74; Кобылина 1970, табл. 8: 3; Chesterman 1974, p. 35, fig. 21; Liepmann 1975, S. 42, T. 13; Bayburtluoğlu 1977, cat. no. 5; Денисова 1981, с. 125, Т-2; Kaplan 2009, 206, cat. no. 4; Hekimoğlu 2010, p. 20-21, cat. nos. 5-7; Tsakos, Viglaki-Sofianou 2012, p. 184-185.

4 (fig. 4). Museum inv. no.: 2009-121(A). Figurine of a goddess sitting on a throne. Dimensions: height 16.5 cm, width 5.7 cm, base width 7.5 cm. Clay colour: 7.5 YR 5/4 (brown), Paint: 7.5 YR 6/4 (light brown).

Description: made using the mould technique and well-fired. There are missing pieces in the base and around the body. The left hand is broken. The surface shows lime stains and damage in places. Like other examples, the figure is positioned sitting on a throne with hands on knees and has a cylindrical, tall polos on her head. The face is very damaged, so details are not visible. The breasts are slightly pronounced, and finger details are not finely modelled. The clothing folds can be seen extending from the knees to the feet positioned on the base. It is unclear if there was a steam hole due to missing parts in the base. Similar Examples: Winter 1903, S. 43.5; Blinkenberg 1931, p. 513-515, pl. 96; Christine 1935, p. 178, fig. 1; Langlotz 1963, S. 61, 65, Abb. 22, 34; Charbonneaux, Martin, Villard 1969, S. 141, Abb. 172; Higgins 1970, fig. 64-74; Кобылина 1970, табл. 8: 3; Chesterman 1974, p. 35, fig. 21; Liepmann 1975, S. 42, T. 13; Bayburtluoğlu 1977, cat. no. 5; Денисова 1981, с. 125, Т-2; Kaplan 2009, p. 206, cat. no. 4; Hekimoğlu 2010, p. 20-21, cat. nos. 5-7; Tsakos, Viglaki-Sofianou 2012, p. 184-185.

5 (fig. 5). Museum inv. no: 2009-95(A). Figurine of a goddess sitting on a throne. Dimensions: height 13.4 cm, width 5.7 cm, base width 6.9 cm. Clay colour: 7.5 YR 6/4 (light brown), Paint: 7.5 YR 6/4 (light brown).

Description: made using the mould technique and well-fired. It has been discovered as a single piece. In places, lime and burn marks can be seen on the surface. The figure is positioned sitting on a throne, with hands on her knees. It is dressed in a chiton and himation, and the veil covers the entire body, extending to the ankles. Unlike polos-wearing figurines, this one has a covering on the shoulders. The face is plump and round, with a large nose and lips, and distinguished eyelids. The breasts are slightly pronounced, and finger details are observable. Parallel scraping lines on the veil create a draping effect on the clothing, while the roughly modelled clothing folds extend from the knees to the feet positioned on the base. The figure does not have a steam hole.

Similar examples: Winter 1903, S. 43.2, 43.4; Blinkenberg 1931, p. 513-517, pl. 96-97; Кобылина 1970, табл. 7: 1; Денисова 1981, с. 125, Т-3; Himmelmann 1987, S. 175, Taf. 1: a-b; Boardman 2001, p. 78; Kaplan 2009, p. 37-38, cat. nos. 6-7; Hekimoğlu 2010, cat. nos. 9-11; Gürbüz 2012, p. 243, cat. nos. 47-48; Coşkun 2016, p. 17, res. 9.

6 (fig. 6). Museum inv. no: 2009-94(A). Figurine of a goddess sitting on a throne. Dimensions: height 11 cm, width 4.6 cm, base width 5.5 cm. Clay colour: 7.5 YR 6/4 (light brown), Paint: 7.5 YR 6/4 (light brown).

Description: made using the mould technique and well-fired. The figure shows damage and lime traces on its face and body. It is depicted sitting on a throne while wearing a chiton and himation, with the covering extending to the ankles. The face is plump and round, characterised by an archaic smile; the nose and lips are large, the eyelids are unpronounced. The breasts are faintly visible and details of the fingers are not apparent. The clothing folds extend from the knees to the feet positioned on the base and are quite roughly modelled. The figure does not exhibit a steam hole.

Similar examples: Winter 1903, s. 43.2, 43.4; Blinkenberg 1931, p. 513-517, pl. 96-97; Кобылина 1970, табл. 7: 1; Денисова 1981, с. 125, Т-3; Himmelmann 1987, S. 175, Taf. 1: a-b; Boardman 2001, p. 78; Kaplan 2009, p. 37-38, cat. nos. 6-7; Hekimoğlu 2010, cat. nos. 9-11; Gürbüz 2012, p. 243, cat. nos. 47-48; Coşkun 2016, p. 17, res. 9.

7 (fig. 7). Museum inv. no: Study Sample. Kore figurine. Dimensions: height 15 cm, width 5 cm. Clay colour: 7.5 YR 6/4 (light brown), Paint: 2.5 YR 5/4 (reddish brown).

Description: made using the mould technique and well-fired, the upper part of the figure is missing. The figurine holds a bird against her chest with one arm while holding its garment with the other. Notably, large curls of hair slide down to the chest. The figure stands on a rectangular base, slightly leaning forward with the left foot, although this movement is not reflected in the body.

Similar examples: Winter 1903, S. 41.1-41.3, 54.3; Blinkenberg 1931, p. 519-520, 524-525, pl. 97, 99; Richter 1968, p. 88, fig. 462-465; Rohde 1969, p. 14, taf. 6a, 7; Higgins 1970, fig. 49, 57-59; Sinn 1977, cat. nos. 24, 26; Boysal 1979, p. 39, res. 155; Kaplan 2009, p. 50, cat. no. 25; Tsakos, Vigiaki-Sofianou 2012, p. 183; Gürbüz 2019, p. 304, fig. 5.

8 (fig. 8). Museum inv. no: 2009-123(A). Kore figurine. Dimensions: height 14.4 cm, width 5.1 cm. Clay colour: 7.5 YR 6/4 (light brown), Paint: 2.5 YR 5/4 (reddish brown).

Description: made using the mould technique and well-fired; the arm, back, foot, and base sections are missing. The figure holds a bird pressed against its chest with its right arm, which is bent at the elbow. Braided hair extends to the chest at the front and down to the waist at the back. Despite wear, thick eyebrows, almond-shaped eyes, a large nose, and an archaic smile on the lips are visible. Similar Examples: Winter 1903, S. 41.1-41.3, 54.3; Blinkenberg 1931, p. 519-520, 524-525, pl. 97, 99; Richter 1968, p. 88, fig. 462-465; Rohde 1969, S. 14, Taf. 6a, 7; Higgins 1970, fig. 49, 57-59; Sinn 1977, cat. nos. 24, 26; Boysal 1979, p. 39, res. 155; Kaplan 2009, p. 50, cat. no. 25; Tsakos, Vigiaki-Sofianou 2012, p. 183; Gürbüz 2019, p. 304, fig. 5.

9 (fig. 9). Museum inv. no: 2009-105(A). Draped kouros figurine. Dimensions: height 25 cm, width 9.1 cm. Clay color: 7.5 YR 6/4 (light brown), Paint: 2.5 YR 5/4 (reddish brown).

Description: made using the mould technique and well-fired. The lower part of the figure is missing at the front, while the back section is also missing below the hips. Traces of red paint can be observed in the facial area and the clothing descending from the hip. The head exhibits detailed workmanship, with wavy lines swept backward on the forehead and horizontal curls on the back. The face features an archaic smile, almond-shaped eyes, detailed eyelids, a large nose, and slightly

smiling lips. The clothing folds hang zigzagging down from the left shoulder across the left hip.

Similar Examples: Christine 1935, p. 178-179, fig. 2–3; Кобылина 1961, табл. IV, рис. 4; Rohde 1969, S. 14, Taf. 6b; Higgins 1970, p. 30, cat. no. 151; Liepmann 1975, S. 43, T. 14; Sinn 1977, cat. no. 50; Cahn, Cahn 1998, Abb. 10; Bournias 2015, p. 24, fig. 3.

10 (fig. 10). Museum inv. no: 2009-120(A). Draped kouros figurine. Dimensions: height 18.9 cm, width 5.5 cm, base width 5.7 cm. Clay colour: 7.5 YR 6/4 (light brown), Paint: 7.5 YR 5/4 (brown).

Description: made using the mould technique and well-fired, the figure has missing parts in the neck and upper body. The head appears considerably larger than the body. Hair is collected at the forehead, and the back features horizontal curls extending down to the waist. Despite damage, the figurine's thick eyebrows, large eyes, and archaic smile can be observed. The arms cling closely to the body while holding the garment and a slight forward placement of the left foot create a dynamic effect. The folds of the himation woven through the hands form zigzag patterns toward the hem, while the deep folds of the chiton extend down to the feet placed on the base.

Денисова, В. И. 1981. *Коропластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы)*. Ленинград: Наука.

Кобылина, М. М. 1961. *Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории*. Москва: Наука.

Кобылина, М. М. 1970. *Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Москва: Наука, Г1–11, с. 6-22.

Назаров, В. В. 2001. Святилище Афродиты в Борисфене. *Вестник древней истории*, 1, с. 154-165.

Русяева, А. С. 1979. *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Киев: Наукова думка.

Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: Стилос.

Соловьев, С. Л. 2005. *Борисфен-Березань: начало античной эпохи в Северном Причерноморье: к 120-летию археологических раскопок на острове Березань*. Санкт-Петербург: Гос. Эрмитаж.

Шевченко, Т. Н. 2014. Коллекция ранних терракот из раскопок Тиритаки в 2005–2010 гг. В.: Зинько, В. Н. (ред.). *Тиритака. Раскоп XXVI. II. Археологические комплексы VI–V вв. до н.э.* Симферополь; Керчь (б. в.), с. 537-550.

Шевченко, Т. М. 2021. Богині на троні з Бористена, Борисфеніка II: пам'яті В. В. Крутілова (Археологічні дослідження острова Березань у контексті європейської історії). В: Смирнов, О. І. (ред.). *Матеріали Міжнародної Наукової Конференції, Миколаїв, Україна, 5–6 травня 2021 р.* Миколаїв (б. в.), с. 54-57.

Ahrem, M. 1914. *Das Weib in der Antiken Kunst*. Jena: Eugen Diederichs Verlag.

Akurgal, E. 1961. *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin: Walter de Gruyter.

Alexandrescu-Vianu, M. 2000. Cronologia și tipologia teracotelor arhaice descoperite la Histria. *Potica*, 33–34, p. 199-210.

Similar examples: Christine 1935, p. 178-179, fig. 2–3; Кобылина 1961, табл. IV, рис. 4; Rohde 1969, S. 14, Taf. 6b; Higgins 1970, p. 30, cat. no. 151; Liepmann 1975, S. 43, T. 14; Sinn 1977, cat. no. 50; Cahn, Cahn 1998, Abb. 10; Bournias 2015, p. 24, fig. 3.

(fig. 11). Museum inv. no: 2009-108(A). Draped kouros figurine. Dimensions: height 11.5 cm, width 4.9 cm. Clay colour: 7.5 YR 6/4 (light brown), Paint: 2.5 YR 5/4 (reddish brown).

Description: made using the mould technique and well-fired, the figure has a missing lower part and back. Surface erosion is evident. The arms cling closely to the body like in the previous example. Hair is gathered at the forehead and extends in horizontal curls down to the waist. Despite damage, the round face features thick eyebrows, large eyes, a large nose, and an archaic smile. Similar Examples: Christine 1935, p. 178-179, fig. 2–3; Кобылина 1961, табл. IV, рис. 4; Rohde 1969, S. 14, Taf. 6b; Higgins 1970, p. 30, cat. no. 151; Liepmann 1975, p. 43, t. 14; Sinn 1977, cat. no. 50; Cahn, Cahn 1998, abb. 10; Bournias 2015, p. 24, fig. 3.

Received: 11.09.2025.

Accepted for publication: 06.10.2025.

Published: 28.06.2026

Alexandrescu-Vianu, M. 2013. Considérations sur le culte D'aphrodite a histria. In: Avram, A., Birzescu, I. (eds.). *Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne à la mémoire de Petre Alexandrescu. II Mar Nero VIII, 2010–2011*. Roma: Edizioni Quasar di Severino Tognon s.r.l., p. 23-38.

Allen, W. S. 1947. The Name of the Black Sea in Greek. *The Classical Quarterly*, 41, 3/4, p. 86-88.

Arslan, M. 2006. Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler. *OLBA*, XIV, p. 75-91.

Atasoy, S. 1997. *Amisos, Karadeniz Kıyısında Bir Kent*. Samsun: Koç Yayınları.

Barletta, B. A. 1987. The Draped Kouros Type and the Workshop of the Syracuse Youth. *American Journal of Archaeology*, 91 (2), p. 233-246.

Bayburtluoğlu, C. 1977. *Erythrai II Pişmiş Toprak Eserler*. Ankara: TTK Basımevi.

Blinkenberg, C. 1931. *Lindos. Fouilles de l'Acropole 1902–1914*. I. Les Petits Objets. Berlin: De Gruyter.

Blümel, C. 1964. *Die archaisch griechischen Skulpturen der staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin: Akademie Verlag.

Boardman, J., Dörig, J., Fuchs, W., Hirmer, M. 1976. *Die Griechische Kunst*. München: Hirmer Verlag.

Boardman, J. 2001. *Yunan Heykeli, Arkaik Dönem*. İstanbul: Homer Kitabevi.

Bol, P. C. 2002. *Die Geschichte der Antiken Bildhauerkunst*. I. Frühgriechische. Mainz: Ph. v. Zabern.

Borbein, A. H. 1995. *Das alte Griechenland. Kunst und Geschichte der Hellenen*. München: C. Bertelsmann Verlag.

Bournias, L. C. 2015. A New Ionian Kouros Terracotta Figurine from the Temple of "Athena" at Karthaia (Keos Island). In: Muller, A., Lafiti, E., Huysecom, S. (eds.). *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine*,

- 2: *Iconographie et contextes*. Paris: Presses Universitaires du Septentrion, p. 23-30.
- Boysal, Y. 1979. *Arkaik Devir Heykeltraşlığı*. Ankara: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Buschor, E. 1958. *Die Plastik der Griechen*. München: R Piper & Co Verlag.
- Cahn, H. A., Cahn, D. 1998. *Griechische und etruskische Kunstwerke archaischer Zeit, 600–480 v. Chr.* Basel: Amerbach Verlag.
- Charbonneaux, J., Martin, R., Villard, F. 1969. *Das Archaische Griechenland 620–480 v. Chr.* München: C. H. Beck Verlag.
- Charbonneaux, J. 1936. *Les terres cuites grecques*. Paris: A. Zwemmer.
- Chesterman, J. 1974. *Classical Terracotta Figures*. London: Ward Lock Ltd.
- Christine, A. 1935. Three Archaic Greek Statuettes. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 30, 9, p. 178-179.
- Coşkun, S. 2016. *Kocaeli Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi'nde Sergilenen Terrakotta Figürinler*. Master Thesis. Atatürk University.
- Demargne, P. P. 1965. *Die Geburt der Griechischen Kunst. Die Kunst im ägäischen Raum von vorgeschichtlicher Zeit bis zum Anfang des 6. vorchristlichen Jahrhunderts*. München: C. H. Beck Verlag.
- Fuchs, W. 1969. *Die Skulptur der Griechen*. München: Hirmer Verlag.
- Fuchs, W., Floren, J. 1987. *Die griechische Plastik. Band I. Die geometrische und archaische Plastik*. München: C. H. Beck Verlag.
- Gürbüzler, E. D. 2012. *Klaros Kazılarında Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültler Açısından Değerlendirilmeleri*. Ph.D. Thesis. Ege University.
- Gürbüzler, E. D. 2019. *Pişmiş Toprak Figürinler ve Antsal Heykeller: Bağimsız Mı Takipçi Mi? Cedrus*, VII, p. 299-331.
- Hampe, R., Simon, E. 1980. *Tausend Jahre Frühgriechische Kunst, 1600-600 v. Chr.* München: Hirmer Verlag.
- Hekimoğlu, H. A. 2010. *İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki Pitane Toprak Figürinleri*. Master Thesis. Muğla University.
- Higgins, R. A. 1963. *Greek Terracotta Figures*. London: Trustees of the British Museum.
- Higgins, R. A. 1970. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum*. London: The Trustees of the British Museum.
- Higgins, R. 1986. *Tanagra and the Figurines*. London: Trefoil Books.
- Himmelmann, N. 1987. Ostgriechische Thronfiguren. *Akurgal'a Armağan, Anadolu*, XXI, 1978–1980, S. 175-81.
- Hölscher, T. 2002. *Klassische Archäologie: Grundwissen*. Darmstadt: Wissenschaftl. Buchges.
- Işık, A. 2001. *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*. Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.
- Kaplan, D. 2009. *Çanak-kale Arkeoloji Müzesi Frank Calvert Koleksiyonu Terrakotta Figürinleri*. Ph.D. Thesis. Ankara University.
- Langlotz, E. 1927. *Fruehgriechische Bildhauerschulen*. Nürnberg: Ernst Fromann & Sohn.
- Langlotz, E. 1963. *Die Kunst der Westgriechen in Sizilien und Unteritalien*. München: Hirmer Verlag.
- Liepmann, U. 1975. *Griechische Terrakotten Bronzen Skulpturen*. Hannover: Des Kestner Museums.
- Löwy, E. 1911. *Die Griechische Plastik*. Leipzig: Klinkhardt und Biermann Verlag.
- Lullies, R. 1956. *Griechische Plastik. Von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus*. München: Hirmer Verlag.
- Mellink, M. J. 1983. Archaeology in Asia Minor. *AJA*, 87, p. 427-442.
- Mendel, G. 1908. *Musees Imperiaux Ottomans, Catalogue des figurines grecques de terre cuite*. Constantinople: Typ. et lithographie A. Ihsan
- Papaioannou, K. 1977. *Griechische Kunst*. Freiburg: Herder Verlag.
- Pedley, J. G. 1993. *Greek Art and Archaeology*. London: Prentice Hall PTR.
- Richter, G. M. A. 1960. *Kouroi: Archaic Greek Youths: a Study of the Development of the Kouros Type in Greek Sculpture*. London: The Phaidon Press.
- Richter, G. M. A. 1968. *Korai: Archaic Greek Maidens, a Study of the Development of the Kore Type in Greek Sculpture*. London: The Phaidon Press.
- Richter, G. M. A. 1969. *Yunan Sanatı*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Richter, G. M. A. 1970. *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*. New Haven and London: Yale University Press.
- Richter, G. M. A. 1984. *Yunan Sanatı*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Rohde, E. 1969. *Griechische Terrakotten*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Scholl, A., Platz-Horster, G. 2007. *Die Antikensammlung: Altes Museum / Pergamonmuseum*. Berlin: Philipp von Zabern in Herder.
- Sinn, U. 1977. *Antike Terrakotten. Vollständiger Katalog*. Kassel: Staatliche Kunstsammlungen.
- Shevchenko, T. M. 2021. Terracotta Figurines of Goddesses on Thrones from Borysthene. *EMINAK*, 3 (35), p. 179-200.
- Stewart, A. 1990. *Greek Sculpture: An Exploration*, I. New Haven; London: Yale University Press.
- Summerer, L. 1999. *Hellenistische Terrakotten aus Amisos. Ein Beitrag zur kunstgeschichte des Pontos gebietes*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Şirin, O. A., Kolağasıoğlu, M. 2016. *Çakalca-Karadoğan Höyüğü: Arkaik Dönemde Amisos ve Kybele*. Samsun: Kültü, Sanat ve Yayınları.
- Şirin, O. A. 2020. *Çakalca-Karadoğan Höyüğü Kurtarma Kazısı: Amisos'ta Miletos Kolonizasyonuna Dair Buluntular*. *AMISOS*, 5/9, p. 513-551
- Tarhan, M. T. 1972. *Eskiçağ'da Kimmer Problemi*. Ph.D. Thesis. İstanbul University.
- Tavukçu, A. Y. 1999. *Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri*. Ph.D. Thesis. Atatürk University.
- Tsakos, K., Vigiaki-Sofianou, M. 2012. *Samos: The Archaeological Museums*. Athen: John S. Latsis Public Benefit Foundation.
- Tsetsckhladze, G. R. 1992. Greek Colonization of the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). *Dialogues d'histoire ancienne*, 18, 2, p. 223-258.
- Tsetsckhladze, G. R. 2005. *Karadeniz'in Tarih ve Arkeolojisi Üzerine*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Tsetsckhladze, G. R. 2008. *Greek Colonisation an Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, 2. Boston: Brill.
- Tsetsckhladze, G. R. 2010. Hellen Kolonizasyonu Karadeniz. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 18, p. 76-83.
- Tuchelt, K. 1970. *Die archaischen Skulpturen von Didyma, Beiträge zur frühgriechischen Plastik in Kleinasien*. IstForsch, 27. Berlin: Gebr. Mann.
- White, M. E. 1961. Greek Colonization. *The Journal of Economic History*, 21, 4, p. 443-454.
- Winter, F. 1903. *Die antiken Terrakotten im Auftrag des Archäologischen Instituts des Deutschen Reichs, herausgegeben von Reinhard Kekulé von Stradonitz*. Band III. Die Typen der figürlichen Terrakotten. Berlin; Stuttgart: Verlag von W. Spemann.
- Zervos, C. 1937. *L'art en Grece des temps préhistoriques au début du XVIIIe siècle: Troisième Edition*. Paris: Éditions Cahiers d'art.

Акін Темур¹, Селахаттін Канча²

¹ PhD, доцент, Університет Ондокуза Майса, факультет гуманітарних та соціальних наук, кафедра археології, Туреччина, ORCID: 0000-0001-9777-5256, akintemur@yahoo.com

² Заступник директора, Самсунський музей, Туреччина, ORCID: 0000-0001-7742-6884, elahattin2055@gmail.com

ГРУПА ТЕРАКОТОВИХ ФІГУРОК АРХАЇЧНОГО ПЕРІОДУ В МУЗЕЇ САМСУНА

Це дослідження зосереджено на групі теракотових фігурок, виявлених під час рятувальних розкопок, проведених у 2009 році на кургані Чакалджа-Карадоган, розташованому в районі Атакум міста Самсун (давня назва Амісос), що знаходиться на південному узбережжі Чорного моря в північній Туреччині. Загалом 11 фігурок, знайдених у вотивній ямі, були проаналізовані та датовані за допомогою типологічного та іконографічного аналізу.

Встановлено, що ці фігурки демонструють паралелі розвитку з великими скульптурними творами того періоду, що ця взаємодія посилювалася та продовжувалася протягом архаїчного періоду, особливо в VI ст. до н. е. Незважаючи на значні технічні відмінності між скульптурою і теракотовими фігурками, використання обох типів як вотивних пожертв, їх хронологія і типологічна схожість підкреслюють ступінь цієї взаємодії. З огляду на те, що монументальні скульптури були важливими артефактами, які демонстрували статус у релігійному та соціальному житті людей в античності, отримані дані свідчать, що теракотові фігурки відігравали подібну роль. Їх аналіз показує, що типи богині сидячи, кори та одягненого курсоа, знайдені в цій групі, аналогічні монументальним скульптурам, створеним у східноіонійських центрах, таких як Самос та Мілет, що свідчить про поширення цих стилів із вказаних центрів і що фігурки з Аміса, зокрема з кургану Чакалджа-Карадоган, продовжують цю традицію.

Теракотові фігурки, знайдені на кургані Чакалджа-Карадоган, служать важливим ресурсом, що відображає як художній розвиток того періоду, так і культурні взаємодії того часу. Розуміння місця цих фігурок у художньому та релігійному житті Аміса сприяє ширшому розумінню соціально-культурної динаміки того періоду, виходячи за межі їх ідентичності як сучасних археологічних артефактів.

К л ю ч о в і с л о в а: Чорне море, Амісос (Самсун), курган Чакалджа-Карадоган, архаїчний період, теракотові фігурки.

References

- Denisova, V. I. 1981. *Koroplastika Bospora (po materialam Tiritaki, Mirmekiia, Ilurata i selskoi usadby)*. Leningrad: Nauka.
- Kobylyina, M. M. 1961. *Terrakotovye statuetki Pantikapeia i Phanagorii*. Moscow: Nauka.
- Kobylyina, M. M. 1970. Terrakotovye statuetki Severnogo Prichernomoria. *SAI*, G1–11, p. 6–22.
- Nazarov, V. V. 2001. The Sanctuary of Aphrodite in Berezan. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 154–165.
- Rusiaeva, A. S. 1979. *Zemledelcheskie kulty Olvii dogetsogo perioda*. Kyiv: Naukova dumka.
- Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuu epokhu*. Kyiv: Stilos.
- Solovev, S. L. 2005. *Borysthenes-Berezan: The 120th Anniversary of Archaeological Investigations of the Ancient Settlement on Berezan Island*. St. Petersburg: Hermitage.
- Shevchenko, T. N. 2014. Kolleksiia rannikh terrakot iz raskopok Tiritaki v 2005–2010 gg. In: Zinko, V. N. (ed.). *Tiritaka. Raskop XXVI. II. Arkheologicheskie kompleksi VI–V vv. do n. e. Simferopol; Kerch (n. p.)*, p. 537–550.
- Shevchenko, T. M. 2021. Bohyni na troni z Borystena, Borysfenika II: pamiaty V. V. Krutilova (arkheolohichni doslidzhennia ostrova Berezan u konteksti yevropeiskoi istorii). In: Smyrnov, O. I. (ed.). *Materialy Mizhnarodnoi Naukovoї Konferentsii, Mykolaiv, Ukraina, 5–6 May 2021*. Mykolaiv (n. p.), p. 54–57.
- Ahrem, M. 1914. *Das Weib in der Antiken Kunst*. Jena: Eugen Diederichs Verlag.
- Akurgal, E. 1961. *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Alexandrescu-Vianu, M. 2000. Cronologia și tipologia teracotelor arhaice descoperite la Histria. *Potica*, 33–34, p. 199–210.
- Alexandrescu-Vianu, M. 2013. Considérations Sur le culte D'aphrodite à histria. In: Avram, A., Birzescu, I. (eds.). *Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne à la mémoire de Petre Alexandrescu. Il Mar Nero VIII, 2010–2011*. Roma: Edizioni Quasar di Severino Tognon s.r.l., p. 23–38.
- Allen, W. S. 1947. The Name of the Black Sea in Greek. *The Classical Quarterly*, 41, 3/4, p. 86–88.
- Arslan, M. 2006. Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler. *OLBA*, XIV, p. 75–91.
- Atasoy, S. 1997. *Amisos, Karadeniz Kıyısında Bir Kent*. Samsun: Koç Yayınları.
- Barletta, B. A. 1987. The Draped Kouros Type and the Workshop of the Syracuse Youth. *American Journal of Archaeology*, 91 (2), p. 233–246.
- Bayburtluoğlu, C. 1977. *Erythrai II Pişmiş Toprak Eserler*. Ankara: TTK Basımevi.
- Blinkenberg, C. 1931. *Lindos. Fouilles de l'Acropole 1902–1914*. I. Les Petits Objets. Berlin: De Gruyter.
- Blümel, C. 1964. *Die archaisch griechischen Skulpturen der staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin: Akademie Verlag.
- Boardman, J., Dörig, J., Fuchs, W., Hirmer, M. 1976. *Die Griechische Kunst*. München: Hirmer Verlag.
- Boardman, J. 2001. *Yunan Heykeli, Arkaik Dönem*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Bol, P. C. 2002. *Die Geschichte der Antiken Bildhauerkunst*. I. Frühgriechische. Mainz: Ph. v. Zabern.
- Borbein, A. H. 1995. *Das alte Griechenland. Kunst und Geschichte der Hellenen*. München: C. Bertelsmann Verlag.
- Bournias, L. C. 2015. A New Ionian Kouros Terracotta Figurine from the Temple of "Athena" at Karthaia (Keos Island).

- In: Muller, A., Lafli, E., Huysecom, S. (eds.). *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine, 2: Iconographie et contextes*. Paris: Presses Universitaires du Septentrion, p. 23-30.
- Boysal, Y. 1979. *Arkaik Devir Heykeltraşlığı*. Ankara: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Buschor, E. 1958. *Die Plastik der Griechen*. München: R Piper & Co Verlag.
- Cahn, H. A., Cahn, D. 1998. *Griechische und etruskische Kunstwerke archaischer Zeit, 600–480 v. Chr.* Basel: Amerbach Verlag.
- Charbonneaux, J., Martin, R., Villard, F. 1969. *Das Archaische Griechenland 620–480 v. Chr.* München: C. H. Beck Verlag.
- Charbonneaux, J. 1936. *Les Terres Cuites Grecques*. Paris: A. Zwemmer.
- Chesterman, J. 1974. *Classical Terracotta Figures*. London: Ward Lock Ltd.
- Christine, A. 1935. Three Archaic Greek Statuettes. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 30, 9, p. 178-179.
- Coşkun, S. 2016. *Kocaeli Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi'nde Sergilenen Terrakotta Figürinler*. Master Thesis. Atatürk University.
- Demargne, P. P. 1965. *Die Geburt der Griechischen Kunst. Die Kunst im ägäischen Raum von vorgeschichtlicher Zeit bis zum Anfang des 6. vorchristlichen Jahrhunderts*. München: C. H. Beck Verlag.
- Fuchs, W. 1969. *Die Skulptur der Griechen*. München: Hirmer Verlag.
- Fuchs, W., Floren, J. 1987. *Die griechische Plastik. Band I. Die geometrische und archaische Plastik*. München: C. H. Beck Verlag.
- Gürbüz, E. D. 2012. *Klaros Kazılarında Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültür Açısından Değerlendirilmeleri*. Ph.D. Thesis. Ege University.
- Gürbüz, E. D. 2019. Pişmiş Toprak Figürinler ve Anıtsal Heykeller: Bağımsız Mı Takipçi Mi? *Cedrus*, VII, p. 299-331.
- Hampe, R., Simon, E. 1980. *Tausend Jahre Frühgriechische Kunst, 1600–600 v. Chr.* München: Hirmer Verlag.
- Hekimoğlu, H. A. 2010. *İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki Pitane Toprak Figürinleri*. Master Thesis. Muğla University
- Higgins, R. A. 1963. *Greek Terracotta Figures*. London: Trustees of the British Museum.
- Higgins, R. A. 1970. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum*. London: The Trustees of the British Museum.
- Higgins, R. 1986. *Tanagra and the Figurines*. London: Trefoil Books.
- Himmelman, N. 1987. Ostgriechische Thronfiguren. *Akurgal'a Armağan, Anadolu*, XXI, 1978–1980, p. 175-81.
- Hölscher, T. 2002. *Klassische Archäologie: Grundwissen*. Darmstadt: Wissenschaftl. Buchges.
- Işık, A. 2001. *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*. Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.
- Kaplan, D. 2009. *Çanakkale Arkeoloji Müzesi Frank Calvert Koleksiyonu Terrakotta Figürinleri*. Ph.D. Thesis. Ankara University.
- Langlotz, E. 1927. *Fruehgriechische Bildhauerschulen*. Nürnberg: Ernst Fromann & Sohn.
- Langlotz, E. 1963. *Die Kunst der Westgriechen in Sizilien und Unteritalien*. München: Hirmer Verlag.
- Liepmann, U. 1975. *Griechische Terrakotten Bronzen Skulpturen*. Hannover: Des Kestner Museums.
- Löwy, E. 1911. *Die Griechische Plastik*. Leipzig: Klinkhardt und Biermann Verlag.
- Lullies, R. 1956. *Griechische Plastik. Von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus*. München: Hirmer Verlag.
- Mellink, M. J. 1983. Archaeology in Asia Minor. *American Journal of Archaeology*, 87, p. 427-442.
- Mendel, G. 1908. *Musees Imperiaux Ottomans, Catalogue des figurines grecques de terre cuite*. Constantinople: Typ. et lithographie A. Ihsan
- Papaioannou, K. 1977. *Griechische Kunst*. Freiburg: Herder Verlag.
- Pedley, J. G. 1993. *Greek Art and Archaeology*. London: Prentice Hall PTR.
- Richter, G. M. A. 1960. *Kouroi: Archaic Greek Youths: a Study of the Development of the Kouros Type in Greek Sculpture*. London: The Phaidon Press.
- Richter, G. M. A. 1968. *Korai: Archaic Greek Maidens, a Study of the Development of the Kore Type in Greek Sculpture*. London: The Phaidon Press.
- Richter, G. M. A. 1969. *Yunan Sanatı*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Richter, G. M. A. 1970. *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*. New Haven and London: Yale University Press.
- Richter, G. M. A. 1984. *Yunan Sanatı*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Rohde, E. 1969. *Griechische Terrakotten*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Scholl, A., Platz-Horster, G. 2007. *Die Antikensammlung: Altes Museum / Pergamonmuseum*. Berlin: Philipp von Zabern in Herder.
- Sinn, U. 1977. *Antike Terrakotten. Volständiger Katalog*. Kassel: Staatliche Kunstsammlungen.
- Shevchenko, T. M. 2021. Terracotta Figurines of Goddesses on Thrones from Borysthene. *EMINAK*, 3 (35), p. 179-200.
- Stewart, A. 1990. *Greek Sculpture: An Exploration*, I. New Haven; London: Yale University Press.
- Summerer, L. 1999. *Hellenistische Terrakotten aus Amisos. Ein Beitrag zur kunstgeschichte des Pontos gebietes*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Şirin, O. A., Kolağasıoğlu, M. 2016. *Çakalca-Karadoğan Höyüğü: Arkaik Dönemde Amisos ve Kybele*. Samsun: Kültü, Sam-tab Yayınları.
- Şirin, O. A. 2020. Çakalca-Karadoğan Höyüğü Kurtarma Kazısı: Amisos'ta Miletos Kolonizasyonuna Dair Buluntular. *AMİSOS*, 5/9, p. 513-551
- Tarhan, M. T. 1972. *Eskiçağ'da Kimmer Problemi*. Ph.D. Thesis. İstanbul University.
- Tavukçu, A. Y. 1999. *Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri*. Ph.D. Thesis. Atatürk University.

- Tsakos, K., Vigiaki-Sofianou, M. 2012. *Samos: The Archaeological Museums*. Athen: John S. Latsis Public Benefit Foundation.
- Tsetschladze, G. R. 1992. Greek Colonization of the Eastern Black Sea Littoral (Colchis). *Dialogues d'histoire ancienne*, 18, 2, p. 223-258.
- Tsetschladze, G. R. 2005. *Karadeniz'in Tarih ve Arkeolojisi Üzerine*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Tsetschladze, G. R. 2008. *Greek Colonisation an Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, 2. Boston: Brill.
- Tsetschladze, G. R. 2010. Hellen Kolonizasyonu Karadeniz. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 18, p. 76-83.
- Tuchelt, K. 1970. *Die archaischen Skulpturen von Didyma, Beiträge zur frühgriechischen Plastik in Kleinasien*. IstForsch, 27. Berlin: Gebr. Mann.
- White, M. E. 1961. Greek Colonization. *The Journal of Economic History*, 21, 4, p. 443-454.
- Winter, F. 1903. *Die antiken Terrakotten im Auftrag des Archäologischen Instituts des Deutschen Reichs, herausgegeben von Reinhard Kekulé von Stradonitz*. Band III1. Die Typen der figürlichen Terrakotten. Berlin; Stuttgart: Verlag von W. Spemann.
- Zervos, C. 1937. *L'art en Grece des temps préhistoriques au début du XVIIIe siècle: Troisième édition*. Paris: Éditions Cahiers d'art.

О. В. СИМОНЕНКО

ЧЕРВОНОЛАКОВА СТОЛОВА АМФОРА ІЗ САРМАТСЬКОГО ПОХОВАННЯ НА ЧЕРКАЩИНІ

У статті проаналізовано знахідку 1956 р. червонолакової столової амфори в сарматському похованні у с. Нетеребка Черкаської обл., незаслужено забутої дослідниками. Описано обставини знахідки, її подальша наукова доля, наведено паралелі із синхронних пізньоскіфських поховань України, обґрунтовано датування її походження.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Крим, сармати, пізні скіфи, червонолаковий посуд, хронологія.

Червонолакова кераміка пізньоелліністичного та римського часу — звичайна знахідка в сарматських похованнях. Це один із найбільш надійних хронологічних індикаторів, оскільки датування цієї категорії артефактів обґрунтоване в кількох базових працях (Robinson 1959; Hayes 1985; 2008; найбільш повну добірку літератури див. Журавлев 2010, с. 180-196). Визначення центрів виробництва певних типів червонолакового посуду та аналогії з античних пам'яток дозволяють із певним ступенем імовірності реконструювати торговельні зв'язки сарматів Північного Причорномор'я з греко-римським світом. Уважний аналіз артефактів висвітлює і такі суто прикладні питання, як тривалість використання цієї категорії імпорту у варварів, перевага певних типів посуду в їхньому середовищі, розподіл виробів різних центрів у різних ареалах сарматської культури тощо.

Попри наявність репрезентативної вибірки матеріалу (понад 100 цілих та фрагментованих посудин), у вітчизняній науці досі немає друкованої праці із загальним аналізом червонолакового посуду із сарматських могил

Північного Причорномор'я, і вся інформація про нього вичерпується, крім звітів про розкопки, кількома публікаціями та неповним каталогом знахідок (Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, S. 54-85; Симоненко 2013, с. 223-329). Всебічне дослідження червонолакового посуду із сарматських могил зараз триває, і кожна нова знахідка варта уваги. У статті розглянуто майже невідому широкому загалу посудину рідкісного типу — столова амфора.

Опис матеріалу

Посудину було знайдено під час розвідок Д. Т. Березовця по р. Росі (рис. 1: 1, 2). Знахідка описана у звіті так¹: «Біля цукрового заводу в с. Набутове, по дорозі на Сахнівку, на північній околиці с. Нетеребки понад самою дорогою, проти садиби колгоспника Рака Сергія Ілліча, на лівому корінному березі р. Рось 12 травня 1956 р. під час копання глини на глибині 0,8 м від сучасної поверхні було виявлено кістяк, що лежав черепом на південний захід. Біля кістяка (біля черепа) стояв глиняний дуже тонкостінний глек на кільцевій ніжці з високою шийкою і двома ручками. Вся посудина вкрита поганим червоним лаком, що зійшов у багатьох місцях. Відкривачі глечик розбили й викинули. Нам вдалося зібрати майже всі уламки, крім ручок» (Березовец 1956, с. 8).

Вдруге (і востаннє) посудину згадав В. В. Кропоткін у своєму звіті: «701. Нетеребки², 1956 г. При розвідках Д. Т. Березовця в кургані у впускному сарматському похованні, зруйнованому під час земляних робіт, знайдено тонкостінний дворучний глек із роздутим тулубом на кільцевому піддоні, з високим горлом і плоскими відігнутими вінцями, лак світло-коричневого кольору, плямистий, поганої якості (рис. 40, 7). Розміри: висота 35 см, діаметр горла 6,7 см, діаметр піддона 9 см. Збер.:

© СИМОНЕНКО Олександр Володимирович, 2026 — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, відділ археології раннього залізного віку, ORCID: 0000-0001-6878-556X, simonal@ukr.net

© Інститут археології НАН України, 2026

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ Тут і далі переклад з російської належить автору.

² Так в оригіналі у В. В. Кропоткіна. Ця помилка, на жаль, була поширена в Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, S. 57, no. 15; Симоненко 2013, с. 270.

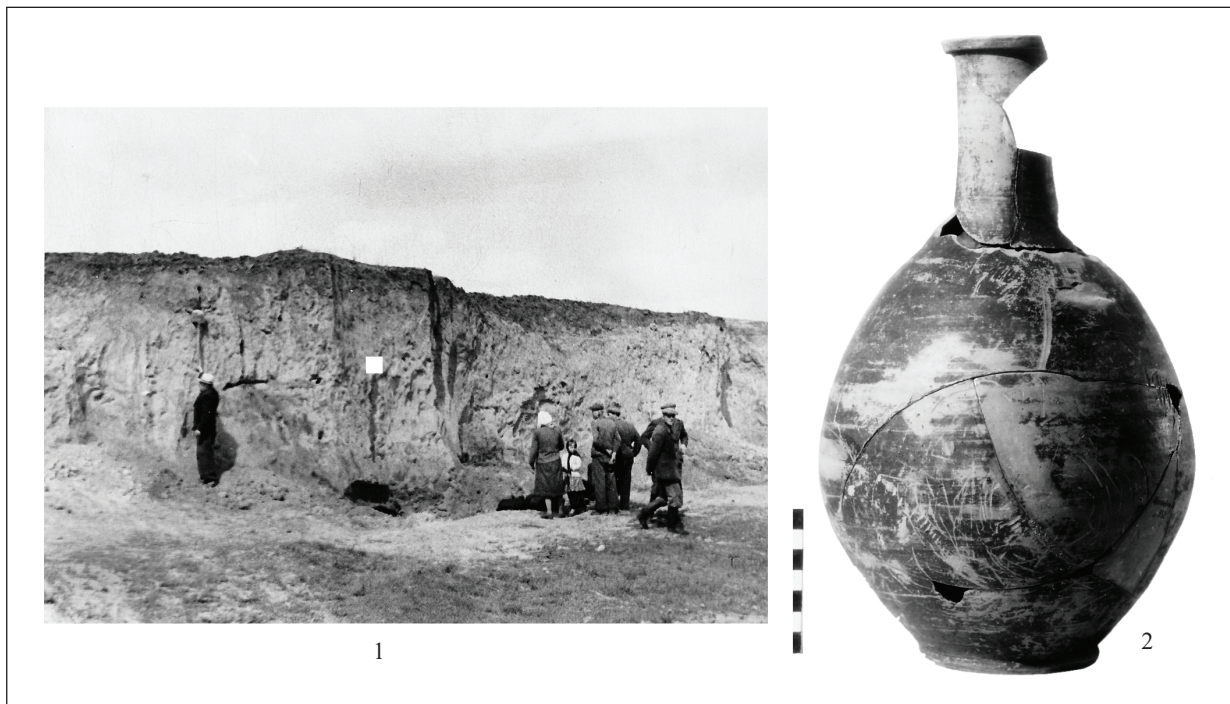

Рис. 1. Знахідка в Нетеребці (за: Березовець 1956): 1 — місце розташування сарматського поховання; 2 — посудина з поховання

Fig. 1. Finding from Neterebka (after: Berezovets 1956): 1 — location of the Sarmatian grave; 2 — a vessel from the grave

фонди ІА АН УРСР, інв. № 352. Літ.: матеріал не виданий, повідомлення Д. Т. Березовця» (Кропоткін 1970, с. 80, рис. 40: 7).

Посудину тривалий час не могли відшукати у фондах (вона виявилася не там, де мала зберігатися), тому в каталозі римських імпортів із сарматських поховань Північного Причорномор'я її було описано з неточностями на основі даних В. В. Кропоткіна (Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, S. 57, no. 15; Симоненко 2013, с. 270).

Коли нарешті було знайдено артефакт і звіт Д. Т. Березовця, виникла можливість і необхідність відреставрувати посудину, подати її сучасний опис і проаналізувати.

Дворучним глеком не зовсім коректно названо червонолакову гончарну столову амфору (рис. 2: 1). Вінця відігнуті, сплюснені, зовні зрізані навкоси і підкреслені знизу різцем. Шийка висока, циліндрична, дещо розширена донизу. Тулуб овальний, на кільцевому піддоні. Лак темно-помаранчевий, вкриває всю посудину і піддон зовні та горло зсередини, місцями стерся від тривалого використання посудини. На плічках та шийці видно рештки коренів двох ручок. Діаметр вінець 6,7 см, діаметр піддона 9 см, висота посудини 35 см.

Зберігається в наукових фондах Інституту археології НАН України, кол. 337, інв. № 352.

Візуальний аналіз посудини показав деякі цікаві деталі. Насамперед, рештки коренів ручок на тулубі значно потерті (рис. 2: 2, 3), що вказує на використання амфори упродовж певного часу вже без них. Не дивно, що Д. Т. Березовець не зміг відшукати ручок — їх, скоріше за все, в могилі й не було, і дані про них були додані до опису «за логікою».

В. В. Кропоткін мав рацію, визначивши місце знахідки як зруйноване курганне поховання. Найімовірніше, невисокий насип із плином часу зник, і в 1956 р. це місце вже не сприймалося як курган. Але, судячи зі знайдених поблизу двох поховань епохи бронзи, амфора перебувала у впускному сарматському похованні.

Впускна могила до насипу більш раннього кургану — найпоширеніший тип сарматської поховальної пам'ятки в Північному Причорномор'ї протягом II ст. до н.е. — середини II ст. н.е. У другій половині I ст. н.е. і до початку II ст. на Лівобережжі (Оріль-Самарське межиріччя, Надпоріжжя, Приазов'я) водночас із домінантним масивом впускних поховань з орієнтацією в північному півколі існував культурно-хронологічний горизонт «східної хвилі» — могили мігрантів із Поволжя,

Рис. 2. Червонолакова столова амфора з поховання в Нетеребці (фото автора): 1 — сучасний вигляд; 2, 3 — рештки нижнього кореня ручок

Fig. 2. Red-slip table amphora from the burial in Neterebka (photo by the author): 1 — current state; 2, 3 — remains of handle attachments

де переважали основні поховання з орієнтацією в південному півколі (Симоненко 2004, с. 157).

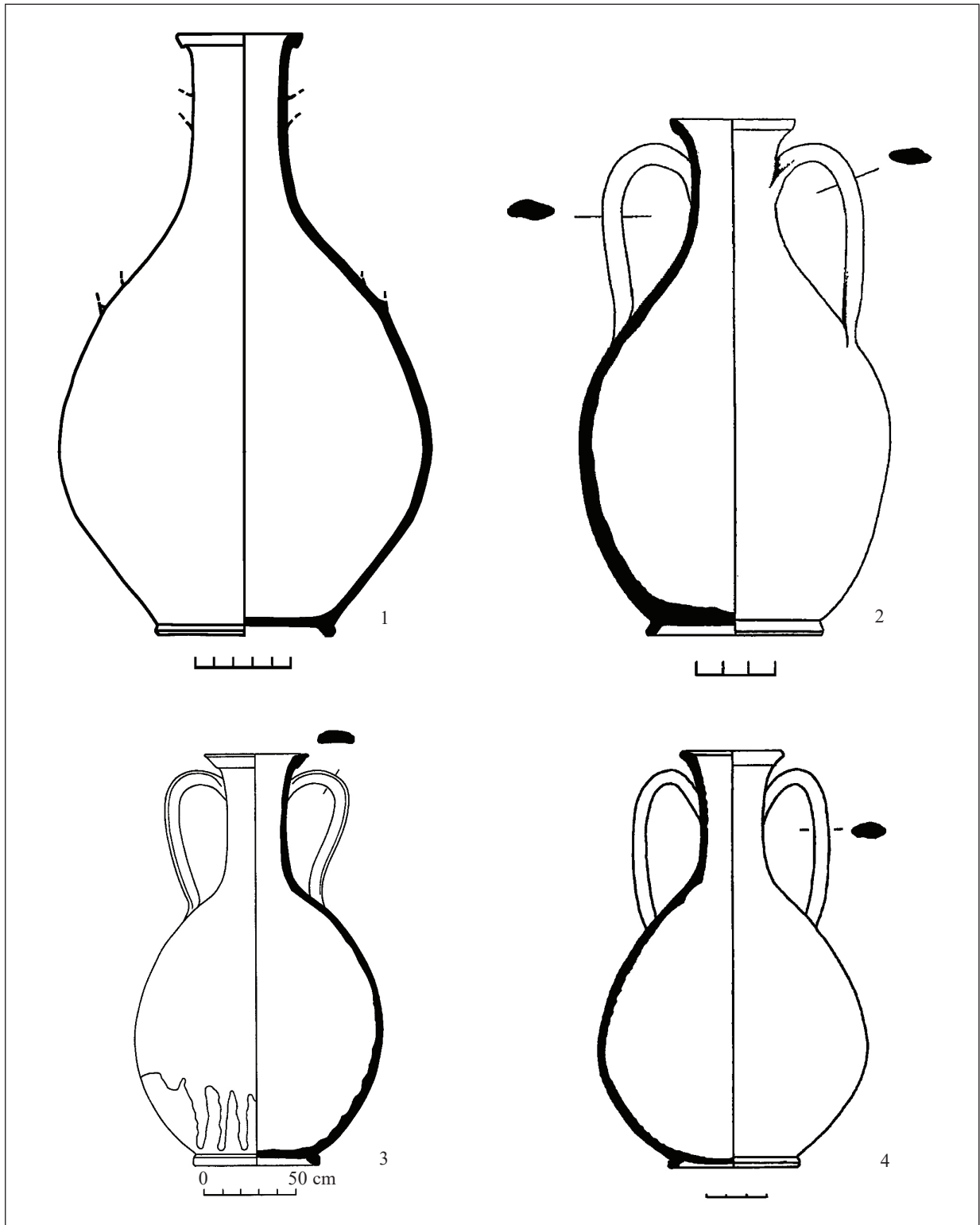
Могила в Нетеребці опинилася в ареалі домінування впускних поховань. Нехарактерна для них орієнтація в південному півколі, хоч і зрідка, але трапляється в цьому масиві (Симоненко 2004, с. 142). Не виключено, що впускні поховання з орієнтацією в південному півколі залишили язиги (Симоненко 1994, с. 37-38).

У сарматських могилах Північного Причорномор'я червонолаковий посуд досить різноманітний. Найчастіше тут чашки, миски й тарілки, глеки різних типів (серед них лагіноси й пеліки), келихи, поодинокі великі тарілі, канфари, туалетні флакони, є навіть гуттуси. Але столова амфора трапилася вперше.

За своїми характеристиками (форма вінець, тулуба, розміри) амфора з Нетеребки є зразком виробів групи Pontic sigillata, форма 1.1 (Журавлев 2010, с. 70, табл. 36, кат. №№ 267–275). Такі посудини були популярні у родичів та південних сусідів сарматів — пізніх скіфів Криму. У могильниках Бельбек IV (могили 6, 8, 62, 68,

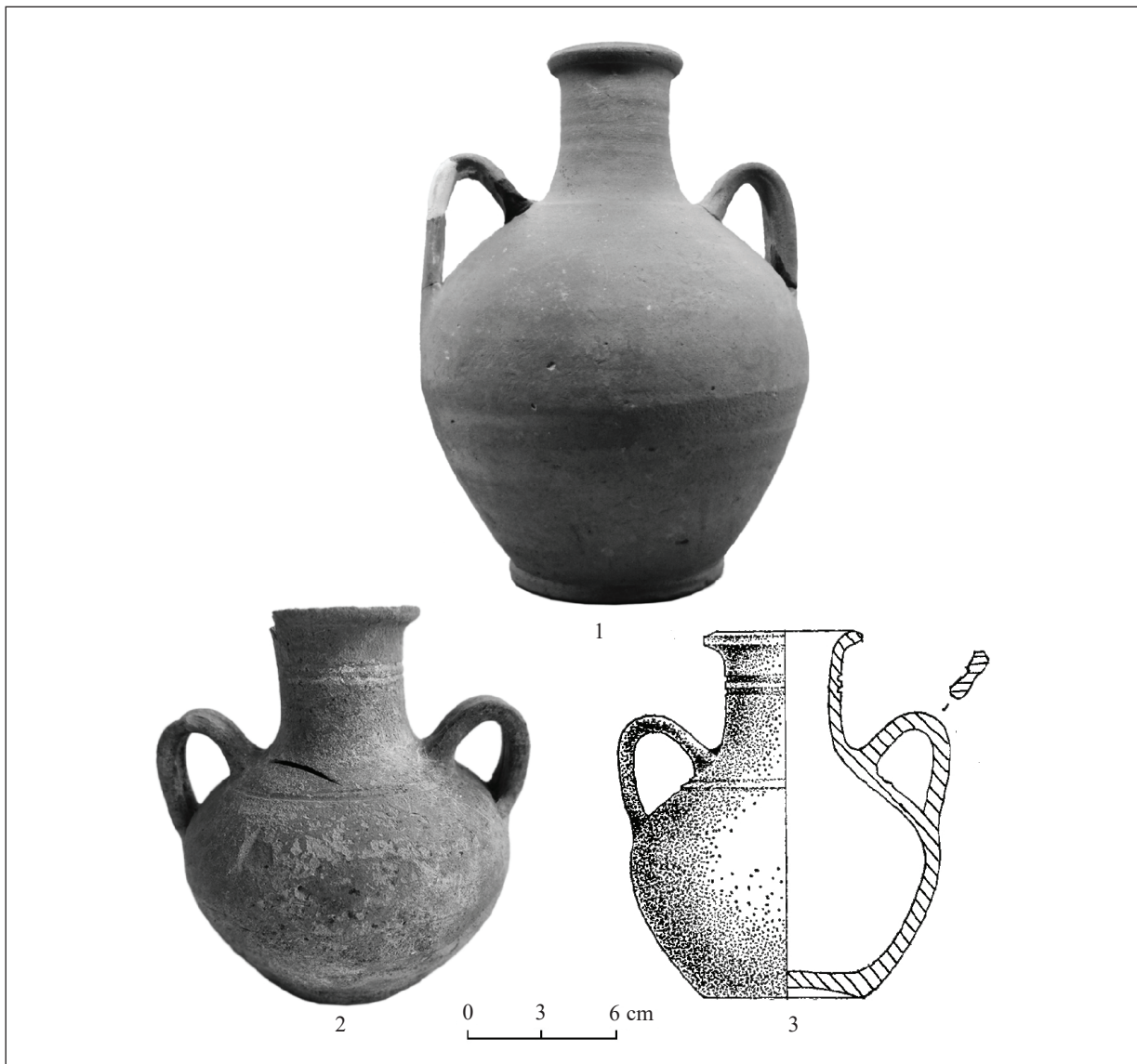
145), Завітне (могила 305), Усть-Альминському (могила 763) знайдені червонолакові столові амфори, дуже близькі за формою і розмірами до посудини з Нетеребки. Висота амфор форми Журавлев 1.1 від 20 до 27,6 см (Журавлев 2010, с. 70-71), отже, посудина з Нетеребки дещо вища за наведені аналоги (рис. 3: 1–4). Контури тулуба варіюють від овального до яйцеподібного, але плоскі навскісні вінця у сполученні з таким тулубом притаманні саме формі 1.1 (Журавлев 2010, с. 232, табл. 36: 269). Ці посудини з'являються в могилах пізніх скіфів Криму в другій половині I ст. н.е. (Журавлев 2010, с. 73). Пізніші червонолакові столові амфори (форми 2–4 II ст. н.е.) виявлені в могильниках Бельбек IV (Журавлев 2010, табл. 37, 38), Нейзац (Нессель 2022, с. 118), Завітне (Зайцев та ін. 2007, рис. 9: 37; 19: 19; 21: 1; 23: 4).

Уже було зазначено, що в сарматських пам'ятках Північного Причорномор'я червонолакові столові амфори невідомі; зразок із Нетеребки поки що поодинокий. Немає таких посудин і в пізніх скіфів Нижнього

Рис. 3. Червонолакові столові амфори: 1 — Нетеребка (мал. Д. В. Каравайка); 2 — Бельбек IV, могила 62, за: Гущина, Журавлев 2016, 3 — Усть-Альминский могильник, склеп 763, поховання 1, за: Пуздровский, Труфанов 2017; 4 — Завітне, могила 305, за: Зайцев та ін. 2007

Fig. 3. Red-slip table amphorae: 1 — Neterebka (drawing by D. V. Karavaiko); 2 — Belbek IV, grave no. 62, after: Гущина, Журавлев 2016; 3 — Ust-Alma burial ground, crypt no. 763, burial no. 1, after: Пуздровский, Труфанов 2017; 4 — Zavitne, grave no. 305, after: Зайцев et al. 2007

Рис. 4. Столові амфори іншого типу із сарматських поховань: 1 — Новопилипівка, курган 2; 2, 3 — Золоте, могила 8 (1, 2 — фото автора; 3 — за Корпусова 1983)

Fig. 4. Table amphorae of another type from Sarmatian graves: 1 — Novopylypivka, barrow no. 2; 2, 3 — Zolote burial ground, grave no. 8 (1, 2 — photos by the author; 3 — after: Korpusova 1983)

Дніпра (Симоненко 2023, с. 87-112). Проте серед неопублікованих матеріалів розкопок М. Я. Рудинського 1951 р. в Молочанському могильнику (Новопилипівка, курган 2) є цікава посудина, яка через свої розміри теж може бути визнана столовою амфорою.

Це — червоноглиняна гончарна посудина, вінця якої сплюснені, манжетоподібні, з підрізом знизу. Шийка циліндрична, коротка, її основа підкреслена заглибленою лінією. Тулуб яйцеподібний, піддон широкий, кільцевий, із закраїною. На плічках — дві стрічкові високі петельчасті ручки. Поверхня вкрита жовтогарячим ангобом, має ротаційні сліди. Діаметр вінець 6 см, під-

дона 9 см, максимальна ширина тулуба 16 см, висота 22,5 см, ширина ручки 2,5 см (рис. 4: 1). Комплекс датується лучковою підв'язною фібулою 2 варіанта II серії за В. В. Кропотовим другою половиною I — початком II ст. н.е. (Кропотов 2010, с. 131).

Посудина з Новопилипівки доволі рідкісного типу. Схожа за формою червонолакова столова амфора меншого розміру, але з ручками подібної конструкції (рис. 4: 2, 3) походить із могильника Золоте (Корпусова 1983, рис. 10, 15; табл. XVI: 10). В. Н. Корпусова вважає цю посудину боспорською продукцією і датує I–II ст. н.е. (Корпусова 1983, с. 39, 99).

Резюмуючи, слід визнати, що, на відміну від чашок і тарілок, столові амфори були для сарматів рідкістю, бо таких посудин немає і на східних сарматських теренах. Мабуть, у кочовому побуті вони не були практичними і не користувалися попитом. Або ж, навпаки, — були рідкісними і тому дорогими і не всім доступними. Обставини

використання сарматами античного посуду практично не досліджені і є цікавим напрямом майбутнього наукового пошуку.

Дата надходження: 08.10.2024

Дата прийняття до друку: 22.10.2024

Дата публікації: 28.06.2026

Березовец, Д. Т. 1956. *Отчет о разведке по р. Роси 1956 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1956/126.

Гущина, И. И., Журавлев, Д. В. 2016. *Некрополь римского времени Бельбек IV в Юго-Западном Крыму.* Москва: Исторический музей.

Журавлев, Д. В. 2010. Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма I–III вв. н. э. (по материалам позднескифских некрополей Бельбекской долины). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum* 9. Симферополь (б. в.).

Зайцев, Ю. П., Волошинов, А. А., Кюнелт, Э., Масякин, В. В., Мордвинцева, В. И., Фирсов, К. Б., Флесс, Ф. 2007. Позднескифский некрополь Заветное (Алма-Кермен) 1–3 вв. н.э. в Юго-Западном Крыму. Раскопки 2004 г. В: Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Древняя Таврика. Посвящается 80-летию Т. Н. Высотской.* Симферополь: Универсум, с. 249–292.

Корпусова, В. Н. 1983. *Некрополь Золотое (К этнокультурной истории европейского Боспора).* Киев: Наукова думка.

Кропоткин, В. В. 1970. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. – V в. н. э.). *Археология СССР. Свод археологических источников.* Д1–27. Москва: Наука.

Кропотов, В. В. 2010. *Фибулы сарматской эпохи.* Киев: АДЕФ-Україна.

Нессель, В. А. 2022. Краснолаковая керамика первых веков н. э. в составе погребального инвентаря могильника Нейзац. В: Храпунов, И. Н. (отв. ред.). *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. – IV в. н. э.), VIII.* Севастополь: Альбатрос, с. 109–146.

Пуздровский, А. Е., Труфанов, А. А. 2017. *Полевые исследования Усть-Альминского некрополя в 2000–2003 гг.* Симферополь: ИП Зуева Т. В.

Симоненко, О. В. 1994. Ранньосарматський період в Північному Причорномор'ї. *Археологія*, 1, с. 32–48.

Симоненко, А. В. 2004. Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья. В: Раев, Б. А. (ред.). *Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии. Доклады к 5 международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории».* Краснодар (б. и.), с. 134–173.

Симоненко, А. В. 2013. *Римский и провинциальный импорт у сарматов Северного Причерноморья. Типология и хронология.* Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing.

Симоненко, О. В. 2023. Червонолаковий посуд пізньоскіфських некрополів Низового Дніпра. *Археологія і давня історія України*, 2 (47), с. 87–112. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.06>

Hayes, J. W. 1985. Sigillate orientali. Ceramica fine Romana nel Bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e prima impero). In: Giovanni, G. P. (ed.). *Atlante delle forme ceramiche II. Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale.* Roma: Enciclopedia Italiana, p. 1–96.

Hayes, J. W. 2008. *Roman Pottery: Fine-Ware Imports.* The Athenian Agora, vol. 32, Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Robinson, H. S. 1959. *Pottery of the Roman Period. Chronology.* The Athenian Agora, V. Princeton.

Simonenko, A. V., Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. 2008. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban.* Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Oleksandr V. Symonenko

DSc., Leading Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences, Early Iron Age Archaeology Department, ORCID: 0000-0001-6878-556X, simonal@ukr.net

A RED-SLIP AMPHORA FROM SARMATIAN GRAVE IN CHERKASY REGION

Despite the presence of a representative sample of material (more than 100 whole and fragmented vessels), there is still no published work in Ukrainian science with a general analysis of red-slip ware from Sarmatian graves in the Northern Black Sea region. Such research is currently underway, and each new find is worthy of attention. The paper deals with a forgotten vessel of a rare type — the table amphora.

The vessel was found in 1956 during D. T. Berezovets's survey along the Ros River near the Neterebka village of Korsun-Shevchenkivskiy Raion, Cherkasy Oblast, in the Sarmatian grave within a destroyed barrow. The vessel was stored at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (collection no. 337, inv. no. 352) and mentioned only twice in the corpora of Roman finds by V. V. Kropotkin and O. V. Symonenko.

This is a red-slip table amphora of the Pontic sigillata group, Zhuravlev shape 1.1. This is the only such vessel found in a Sarmatian grave, but they are well represented among the neighbours and relatives of the Sarmatians: the Late Scythians of Crimea (the Ust-Alma, Zavitne, Belbek IV, and Neizats burial grounds). This shape is dated to the second half of the 1st — early 2nd centuries AD.

In the Sarmatian graves of the Northern Pontic region the red-slip ware is quite diverse. The most common forms are cups, bowls, and plates, jugs of various types (including lagynoi and pelikae), mugs, dishes, kantharoi, toilet bottles, and even a guttus. However, this is the first time a table amphora was discovered.

Thus, it should be recognised that, unlike cups and plates, table amphorae were rare in the Sarmatian milieu, since such vessels were never found in the eastern Sarmatian territories either. Apparently, they were not practical and were not in demand in nomadic life. Or, on the contrary, they were rare and therefore expensive and not available to everyone. The circumstances of the Sarmatians' use of Ancient Greek tableware have not been studied and represent an interesting area of research.

Key words: Northern Pontic region, Crimea, Late Scythians, chronology, red-slip ware, Sarmatians.

References

- Berezovets, D. T. 1956. *Otchet o razvedke po r. Rosi 1956 g.* Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1956/12b.
- Gushchina, I. I., Zhuravlev, D. V. 2016. *Nekropol rimskogo vremeni Belbek IV v Iugo-Zapadnom Krymu.* Moscow: Istoricheskii muzei.
- Zhuravlev, D. V. 2010. *Krasnolakovaia keramika Iugo-Zapadnogo Kryma I–III vv. n.e. (po materialam pozdneskifskikh nekropolei Belbekskoi doliny).* Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Supplementum 9. Simferopol.
- Zaitsev, Iu. P., Voloshinov, A. A., Kiunelt, E., Masiakin, V. V., Mordvintseva, V. I., Firsov, K. B., Fless, F. 2007. *Pozdneskifskii nekropol Zavetnoe (Alma-Kermen) 1–3 vv. n.e. v Iugo-Zapadnom Krymu.* Raskopki 2004 g. In: Zaitsev, Iu. P., Mordvintseva, V. I. (eds.). *Drevniaia Tavrika. Posviashchaetsia 80-letiiu T. N. Vysotskoi.* Simferopol, p. 249–292.
- Korpusova, V. N. 1983. *Nekropol Zolotoe (K etnokulturnoi istorii evropeiskogo Bospora).* Kyiv: Naukova dumka.
- Kropotkin, V. V. 1970. *Rimskie importnye izdeliia v Vostochnoi Evrope (II v. do n. e. – V v. n. e.).* Arkheologiiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov. D1–27. Moscow: Nauka.
- Kropotov, V. V. 2010. *Fibuly sarmatskoi epokhi.* Kyiv: ADEF-Ukraina.
- Nessel, V. A. 2022. *Krasnolakovaia keramika pervykh vekov n. e. v sostave pogrebalnogo inventaria mogilnika Neizats.* In: Khrapunov, I. N. (ed.). *Krym v sarmatskuiu epokhu (II v. do n. e. – IV v. n. e.), VIII.* Sevastopol: Albatros, p. 109–146.
- Puzdrovskii, A. E., Trufanov, A. A. 2017. *Polevye issledovaniia Ust-Almynskogo nekropolia v 2000–2003 gg.* Simferopol: IP Zueva T. V
- Symonenko O.V. 1994. The Early Sarmatian Period in the North Pontic Area. *Arheologia*, 1, p. 32–48.
- Simonenko, A. V. 2004. *Khronologiiia i periodizatsiia sarmatskikh pamiatnikov Severnogo Prichernomoria.* In: Raev, B. A. (ed.). *Sarmatskie kultury Evrazii: problemy regionalnoi khronologii. Doklady k 5 mezhdunarodnoi konferentsii “Problemy sarmatskoi arkheologii i istorii”.* Krasnodar (n. p.), p. 134–173.
- Simonenko, A. V. 2013. *Rimskii i provintsialnyi import u sarmatov Severnogo Prichernomoria. Tipologiiia i khronologiiia.* Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing.
- Symonenko, O. V. 2023. Red Slip Ware from the Late Scythian Necropolises of the Lower Dnipro Basin. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (47), p. 87–112. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.06>
- Hayes, J. W. 1985. *Sigillate orientali. Ceramica fine Romana nel Bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e prima impero).* In: Giovannini, G. P. (ed.). *Atlante delle forme ceramiche II. Enciclopedia del' arte antica, classica e orientale.* Roma, p. 1–96.
- Hayes, J. W. 2008. *Roman Pottery: Fine-Ware Imports.* The Athenian Agora, XXXII. Princeton.
- Robinson, H. S. 1959. *Pottery of the Roman Period. Chronology.* The Athenian Agora, V. Princeton.
- Simonenko, A. V., Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. 2008. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban.* Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

V. O. KRYZHANOVSKIY**NON-FERROUS METALWORKING
IN KYIVAN PODIL (10th — FIRST HALF OF THE 13th CENTURY)**

The article focuses on the archaeological features and artefacts associated with the processing of non-ferrous metals discovered in the Podil district of Kyiv, highlighting the development of this craft during the period of Kyivan Rus. Specialised structures are presented, including bronze-casting workshops, jewellery workshops, metalworking workshops, domestic workshops, and cultural layers related to such activities. The identification and classification of these structures were made possible through the analysis of specialised artefacts, including metals intended for trade, semi-finished products, casting vessels, casting moulds, tools, and production waste. As a result, craft centres were discovered, indicating that non-ferrous metalworking was a widespread craft in one of the largest medieval cities of Rus.

Key words: Kyivan Rus, Kyivan Podil, non-ferrous metals, bronze-casting and jewellery workshops, metalworking workshops, raw materials and production wastes, crucibles and smelting ladles, casting moulds and tools.

The Kyivan Podil (also known as Podol, Podolie, or Lower City) (fig. 1) is the lower part of the city. It is an urban area located along the right bank of the Dni-pro River in the coastal lowlands (Сагайдак 1991, с. 3). The annals repeatedly mention it as one of Kyiv's oldest districts. Along with the “Upper City,” it played a significant role in the city's socio-economic and political life (Тараненко 2017, с. 7, 9-11). In the days of Kyivan Rus, Podil resembled a trading city. It was a relatively independent settlement (Тараненко 2017, с. 28) that occupied an area of about 180 hectares with dense development. Various production centres emerged there, including those specialising in processing non-ferrous metals (Сагайдак 2010, с. 402, 425; Тараненко 2017, с. 110-114).

© KRYZHANOVSKIY Viacheslav Olehovych, 2026 — Junior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, the Department of Kyiv Archaeology, ORCID: 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskiy@iananu.org.ua

© The Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.en>

At different times, the territory of the Kyivan Podil was researched by such scholars as P. P. Tolochko, F. O. Androshchuk, D. V. Bibikov, V. I. Bidzilia, T. A. Bobrovskiy, V. A. Bohusevych, K. M. Hupalo, A. B. Zankin, V. M. Zotsenko, I. V. Zotsenko, H. Yu. Ivakin, V. H. Ivakin, O. P. Kaliuk, M. A. Sahaidak, I. M. Samoiloivskiy, M. S. Serhieieva, S. P. Taranenko, and others. The most recent work on the study of Kyivan Rus monuments is S. P. Taranenko's monograph, *The Planning Structure of the Ancient Rus Podil of Kyiv: Formation and Development* (Тараненко 2017), which substantially expanded upon M. A. Sahaidak's earlier work, *Ancient Kyivan Podil: Problems of Topography, Stratigraphy, Chronology* (Сагайдак 1991). The latter listed and described production workshops related to the processing of non-ferrous metals known at the time. Since then, many similar features have been investigated in the Podil area, contributing to the further study of this craft tradition.

The core of this article is a catalogue of archaeological features and artefacts related to non-ferrous metalworking, including specialised finds from cultural layers and from features in which such items occurred intrusively. The primary objectives of this study are to provide the first comprehensive synthesis of archaeological evidence concerning non-ferrous metalworking in the Kyivan Podil and to propose a model for reconstructing the spatial organisation of this craft industry. The chronological scope of the study spans the period from the 10th to the first half of the 13th century.

For the first time, the contents of the sites and materials from the cultural layers have been collated, and all known features and artefacts have been systematically catalogued. In addition, criteria for distinguishing between bronze-casting, jewellery-making, blacksmithing, and locksmithing workshops are proposed, and four craft centres have been identified.

Materials and Methods

This article analyses 109 archaeological features, including materials from the cultural layers of the Kyivan Rus period, originating from 43 ex-

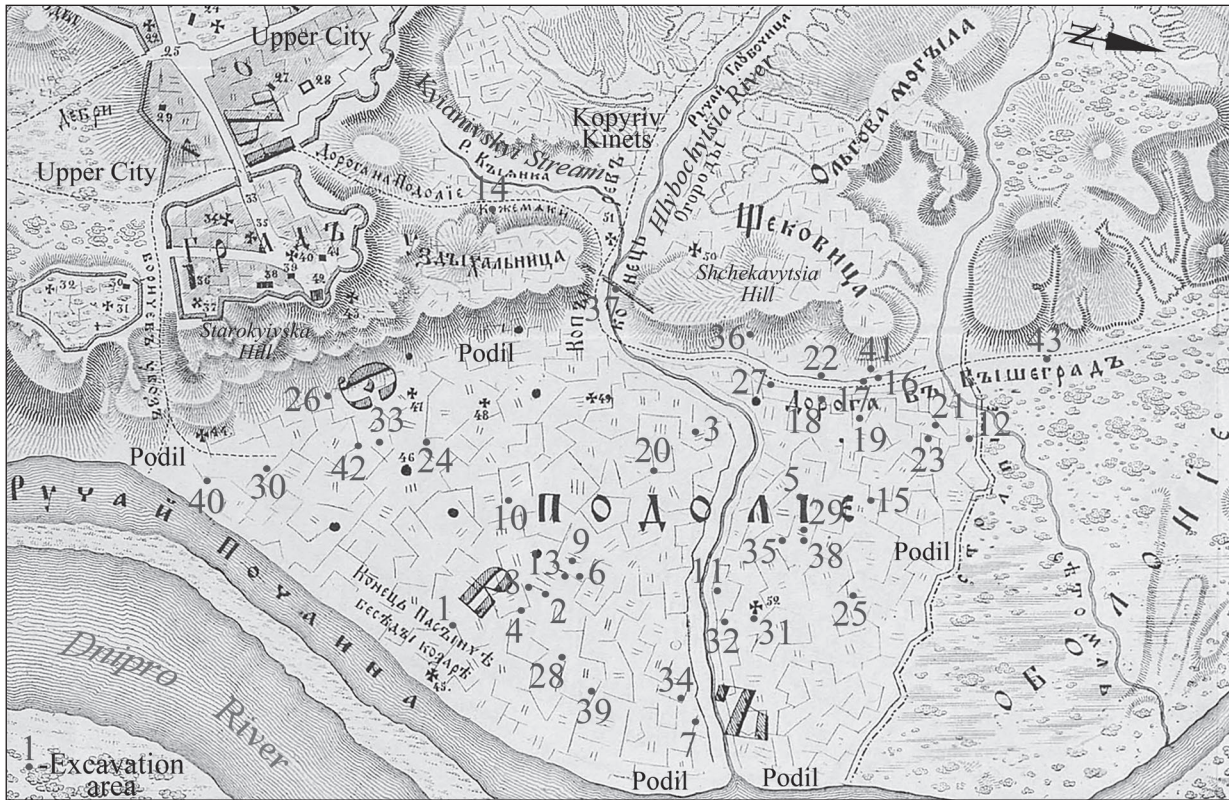

Fig. 1. Location of the Podil excavation areas on the reconstruction plan of Kyiv (from 988 to 1240), after: Zakrevskii 1868, p. 922, drawing annotations by the author

cavation sites in Kyiv’s Podil district (figs. 1–3, tables 1–2). The excavations are presented in chronological order, from the earliest to the most recent. The level of detail in the description of features and artefacts varies according to the quality of fieldwork and desk-based research. Some of these materials are published here for the first time.

The following criteria were used to classify different production features (structures). Workshops engaged in bronze-casting, specialising in foundry processes, are identifiable through characteristic finds, including metal raw materials and casting vessels such as crucibles, casting moulds, and copper alloy slag. Their production focused on copper-based alloys (leaded bronze, tin bronze, and brass) and on the manufacture of finished products derived from these materials. Jewellery workshops produced decorative ornaments, attire fittings, sacred items, and equestrian harness elements from non-ferrous and precious metals. The workshops used specialised tools, casting moulds and small-volume casting vessels (including crucibles, moulds, micro-tools, remnants of precious metals and stones). Blacksmith and locksmith workshops constituted distinct functional spaces that could be combined. Blacksmith workshops produced non-ferrous metal items through hot or cold forging,

while locksmith workshops were primarily used to repair existing objects. However, due to the similarity of the artefacts recovered from these sites, clear differentiation is often difficult. Therefore, the general term “metalworking workshops” is used. These workshops differ from other production spaces in their lack of casting moulds and vessels, limited quantities of metal raw materials, and evidence of semi-finished or broken items (including ferrous slag, blacksmith’s scale, and specialised ironworking tools). Founders and jewellers could operate domestic workshops within typical residential spaces. A production space integrated into a residential structure may be distinguished from occasional repair activity by the presence of several thermal engineering structures (one of which was used for cooking), together with a large number of vessels, moulds, tools, raw materials, and waste. Universal workshops accommodated various types of manufacturing, using shared facilities and thermal engineering structures. Owing to similar technological processes, the processing of non-ferrous metals could have been combined with iron or glassworking through the use of shared casting vessels or tools. Workshops or domestic workshops featured a variety of thermal engineering structures, ranging from production

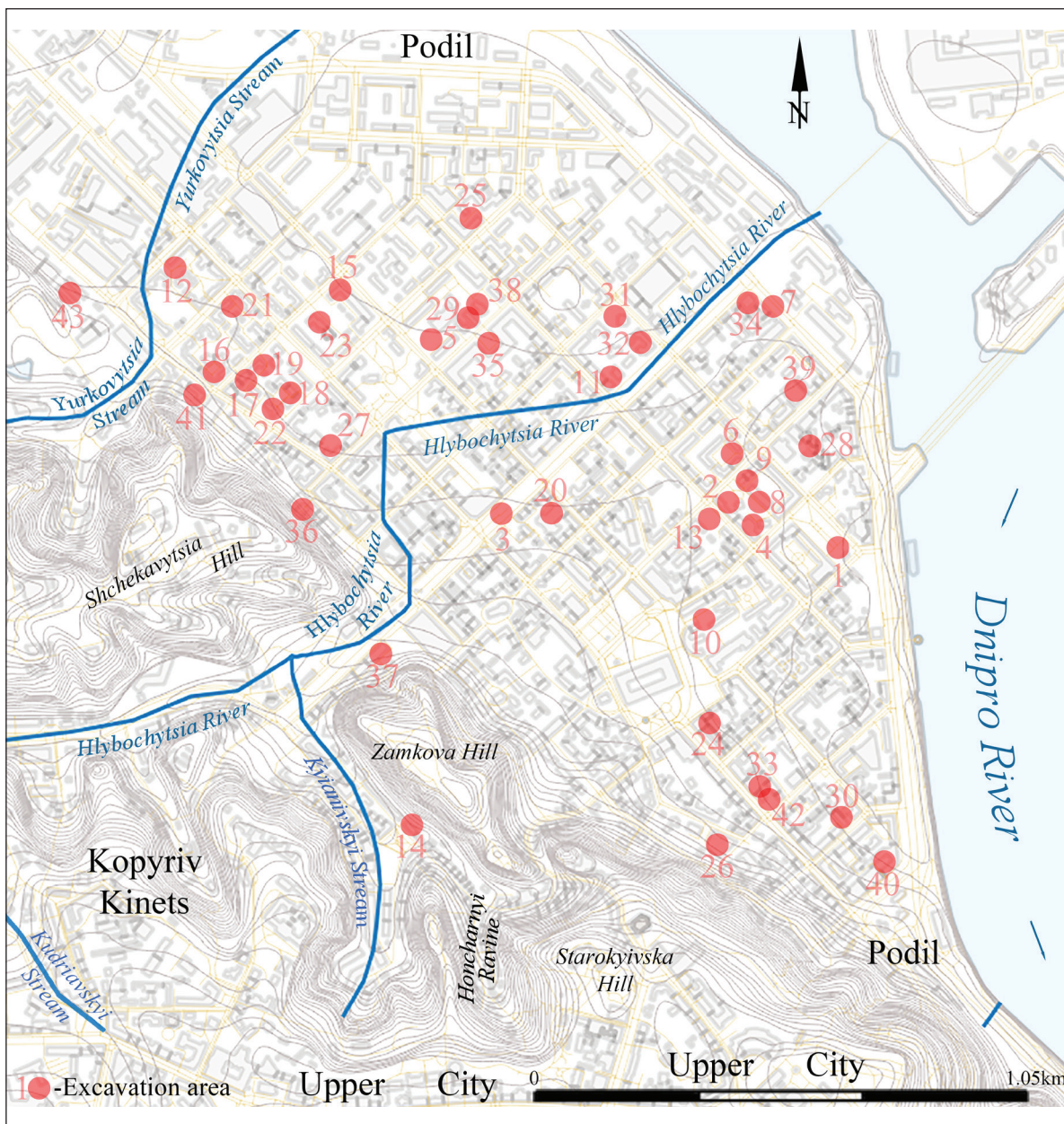

Fig. 2. Location of the Kyivan Podil excavation areas on a modern topographic map

kilns to ordinary cooking ovens and open hearths, all capable of reaching temperatures high enough to melt some metals. In the article, this general term is used because of the limited possibilities for interpreting such structures. Warehouses, pits, and cellars are regarded as workshop components used for storing raw materials, finished products, and production waste. Owing to preservation conditions affected by modern urban development, the planning and stratigraphic measurements of archaeological features may not accurately reflect their original dimensions.

Artefacts from the Kyivan Rus cultural layers were also analysed. These finds may indicate the possible presence of specialised non-ferrous metal

production within a given territory. However, their occurrence does not always provide clear evidence of such activity. Natural processes (such as landslides) and anthropogenic factors (including modern construction activities) may account for their displacement (fig. 3, table 1–2).

These features were distinguished from others according to the totality of their characteristics and classified by levels of interpretive certainty. High certainty refers to production structures containing thermal engineering installations together with casting vessels, moulds, tools, and production waste. Moderate certainty applied to production structures, which combined several categories of specialised artefacts. Low certainty refers to

Table 1. The excavation areas that contain features related to the processing of non-ferrous metals, including workshops, their components, and cultural layers

Excavation areas: numbers (years of research) and locations	Feature numbers					Total
	Bronze-casting workshops	Jewellery workshops	Metalworking workshops	Domestic workshops	Cultural layers	
1 (1955) Pochainynska St., 1					1	1
2 (1956) Voloska St., 20		2				1
3 (1975) Verkhni Val St., 30		3				1
4 (1981–1982, 1988) Voloska St., 16	8	6	5, 7	4		5
5 (1981–1982) Shchekavytska St., 25–27		10		9, 11	12, 13	5
6 (1983) Spaska St., 25–39			14			1
7 (1983) Naberezhno-Khreshchatytska St., 37–39					15*	1
8 (1985) Hryhoriia Skovorody St., 11					16*	1
9 (1985) Spaska St., 20	18, 19			17	20	4
10 (1987) Kontraktova Ploshcha Sq., 4	21, 22, 23, 24				25*	5
11 (1987) Nyzhnii Val St., 41			26**, 27**, 28		29*, 30, 31	6
12 (1988) Kostiantynivska St., 61		32			33	2
13 (1988–1989) Spaska St., 14		34, 35, 37		36		4
14 (1988–1989) Vozdvyzhenska St., 23–25	38					1
15 (1989) Mezhyhirska St., 43					39*, 40	2
16 (1989) Obolonska St., 1					41	1
17 (1989) Obolonska St., 4	43, 44, 46, 47, 49			42, 45	48*, 50, 51	10
18 (1990) Vvedenska St., 3A			52, 53			2
19 (1990) Obolonska St., 16/6	55, 56, 57, 58, 59		54		60, 61	8
20 (1991–1992) Mezhyhirska St., 11	62, 63				64	3
21 (1992) Yurkivska St., 12/59					65	1
22 (1992–1993) Kyrylivska St., 26/2A, B					66	1
23 (1993) Obolonska St., 12	67					1
24 (1996) Kontraktova Ploshcha Sq., 2		68				1
25 (1996) Voloska St., 58/29					69	1
26 (1997) Andriivska St., 1					70	1
27 (1998) Shchekavytska St., 7/10		71			72	2
28 (1998–1999) Spaska St., 30					73*	1
29 (2002) Shchekavytska St., 27–29	74					1
30 (2002) Ihorivska St., 7					75	1
31 (2003) Pochainynska St., 27/44	76				77	2
32 (2003–2004) Pochainynska St., 25/49		78			79	2
33 (2004) Sahaidachnoho St., 16–18					80	1
34 (2004) Verkhni Val St., 68					81	1
35 (2004) Shchekavytska St., 30/39					82	1
36 (2005) Yaroslavskiy Ln., 7/9				83		1
37 (2005–2006) Verkhni Val St., 8					84*	1
38 (2006) Shchekavytska St., 29	85, 86, 87, 88				89, 90	6

* — materials that accidentally entered the features from the cultural layers;

** — it could also be metallurgical workshops.

Excavation areas: numbers (years of research) and locations	Feature numbers					Total
	Bronze-casting workshops	Jewellery workshops	Metalworking workshops	Domestic workshops	Cultural layers	
39 (2007–2008, 2011) Spaska St., 35	91	92			93*, 94*, 95*, 96*, 97*, 98*, 99, 100, 101	11
40 (2007) Naberezhno-Khreshchatytska St., 1A					102	1
41 (2008) Kyrylivska St., 23–25					103*	1
42 (2011–2012) Petra Sahaidachnoho St., 16					104	1
43 (2016) Kyrylivska St., 37	105, 106, 107				108, 109	5
Total	31	12	9	8	49	109

Table 2. Artefacts related to non-ferrous metal processing

Excavation area numbers	Feature numbers	Dating (centuries)	Materials of processing of non-ferrous metals					Trimnings/ Spatters (Melts)/Slag
			Metals intended for trade	Semi-finished products	Casting vessels	Casting moulds	Tools	
1	1	10 th –13 th			6			
2	2	13 th						–/–/+*
3	3	10 th				3		
4	4	12 th –13 th				1	1	
	5	12 th –13 th						
	6	12 th –13 th		1		1		
	7	12 th –13 th		1	+			
5	8	12 th	+		30		+	
	9	12 th –13 th						
	10	12 th –13 th				5	1	+/–/–
	11	12 th –13 th			3			
	12	12 th			241	+		
6	13	12 th –13 th						+/–/–
	14	12 th –13 th						–/+/–
7	15	12 th			1			
8	16	11 th			1			
9	17	12 th	1		12			
	18	11 th			2			
	19	11 th						–/–/2
	20	11 th –12 th			2			
10	21	12 th			2			–/+/+
	22	11 th						–/–/+
	23	11 th			1			
	24	12 th			1			–/+/+
	25	11 th			1			
11	26	11 th	2**		2			–/+/+
	27	11 th			1			–/–/+
	28	11 th						–/–/+
	29	11 th –12 th			1			
	30	11 th			1			

* Here and after: certain artefacts were found here, but no specific quantitative data are available; ** copper ore.

Excavation area numbers	Feature numbers	Dating (centuries)	Materials of processing of non-ferrous metals					Trimblings/ Spatters (Melts)/Slag
			Metals intended for trade	Semi-finished products	Casting vessels	Casting moulds	Tools	
	31	12 th				1		
12	32 33	10 th -13 th 12 th	+		1			
13	34 35 36 37	11 th 11 th -12 th 11 th 11 th				1 1 1		-/-/+
14	38	12 th -13 th		1		1		
15	39 40	12 th -13 th 12 th -13 th			2 137			-/-/+
16	41	12 th -13 th				1		
17	42 43 44 45 46 47 48 49 50 51	12 th 12 th -13 th 12 th -13 th 12 th -13 th 12 th -13 th 12 th -13 th 12 th -13 th 12 th -13 th 12 th -13 th 11 th			2 2 4 1 1 5 3 1	1		-/-/2 -/+/ -/-/+
18	52 53	11 th -12 th 11 th -12 th			1 2			-/-/2
19	54 55 56 57 58 59 60 61	12 th -13 th 11 th -12 th 11 th -12 th 11 th -12 th 11 th 11 th 11 th -13 th 12 th -13 th		1	1 1 6 1 17		2	-/1/ -/-/+
20	62 63 64	12 th 12 th 12 th			1 2			-/-/+
21	65	13 th		1			1	
22	66	11 th -13 th			1			
23	67	12 th -13 th		26	206			-/+/-
24	68	12 th			1			
25	69	12 th		1				-/-/2
26	70	11 th			1	1		
27	71 72	11 th -12 th 12 th				1		-/+/-
28	73	12 th -13 th			1			
29	74	12 th		+				-/+/-

Excavation area numbers	Feature numbers	Dating (centuries)	Materials of processing of non-ferrous metals					Trimmings/ Spatters (Melts)/Slag
			Metals intended for trade	Semi-finished products	Casting vessels	Casting moulds	Tools	
30	75	12 th				1		
31	76	11 th -12 th			74	15		-/-/+
	77	12 th			10			
32	78	11 th						-/+/+
	79	12 th -13 th						-/-/33
33	80	11 th -13 th			+			
34	81	11 th -12 th				1		-/-/+
35	82	11 th -12 th				+		
36	83	12 th			2			
37	84	12 th -13 th			1		2	-/-/6
38	85	12 th		+				
	86	12 th						
	87	12 th			2			
	88	12 th			1	1		
	89	12 th			138			-/-/5
	90	11 th			3			-/-/1
39	91	12 th			+			-/+/43
	92	12 th	+	+	+			-/+/+
	93	11 th -13 th			3			-/-/3
	94	11 th -13 th						-/-/2
	95	11 th -13 th			1			
	96	11 th -13 th						-/-/2
	97	11 th -13 th						-/-/1
	98	11 th -13 th						-/-/1
	99	11 th -13 th			1			-/-/5
	100	11 th -13 th					1	-/-/1
	101	11 th -13 th			+			-/-/+
40	102	11 th			1			-/-/5
41	103	11 th -12 th			4			
42	104	12 th -13 th			17			
43	105	10 th -11 th						-/(1)/-
	106	11 th			1			
	107	11 th			1			
	108	12 th -13 th	4	1	9		3	-/(44)/18
	109	10 th -11 th		1	11		1	11/(11)/32
Total			9	35	990	38	11	11/1(56)/165

isolated artefacts indicating metalworking activity but lacking clear workshop infrastructure. Very low certainty (indirect evidence of metalworking) applies to finds from cultural layers or non-production structures that may suggest craft activity nearby.

The identification of workshops was made possible through the discovery of specialised artefacts within the fills of archaeological features.

These artefacts (table 2) included metal raw materials (ore and metals intended for trade), semi-finished products (blanks and unfinished items), tools (casting vessels, such as crucibles and smelting ladles, casting moulds, and production tools), and production waste (metal scraps, spatters, and slag). The documented quantities of various artefacts are provided where possible, although they might differ from the original amounts, since

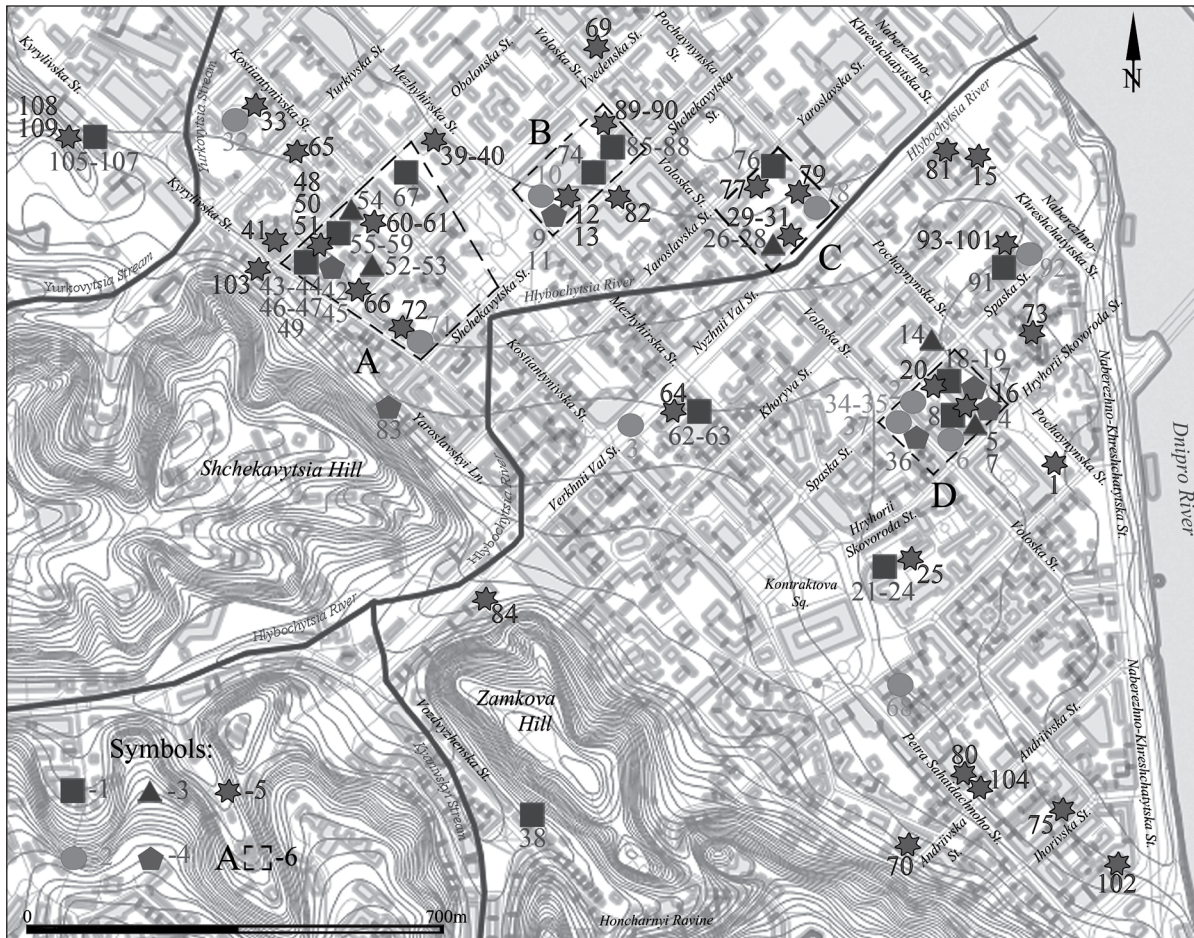

Fig. 3. Location of features and craft centres related to the processing of non-ferrous metals in the Kyivan Podil on a modern topographic map: 1 — bronze-casting workshops; 2 — jewellery workshops; 3 — metalworking workshops; 4 — domestic workshops; 5 — cultural layers; 6 — areas of the production centres

many scientific reports and documentation lack precise numerical data. In the absence of laboratory analyses of the non-ferrous metal artefacts described in the article, the metals were provisionally classified using paired name variants: “copper/bronze” and “tin/lead.” The paired term “crucible/smelting ladle” is used to refer to casting vessels, whose exact type could not be determined.

Artefacts similar to those found in Kyiv have also been discovered in other Rus cities and settlements.

The research methodology was based on typological, statistical, cartographic, and chronological methods. The dating of the archaeological features was based on the analysis of the ceramics found in the fills. The artefacts discussed in the article are currently preserved in the collections of the Archaeological Museum of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the National Museum of the History of Ukraine, and the Kyiv History Museum.

Results

The research resulted in the following list of specialised artefacts related to non-ferrous metalworking discovered in the fills of archaeological features and cultural layers of Kyivan Podil (10th — first half of the 13th century)

Area 1¹ (figs. 2–3, tables 1–2)

1.² Cultural layer contained crucibles with traces of melted copper/bronze inside (Самойловський 1955, с. 3).

Area 2 (figs. 2–3, tables 1–2)

2. Jewellery workshop contained clumps of oxidised copper/bronze, slag, and fragments of melted smalt or enamel (L = 2 m; H = 1.2 m) (Копилов 1956, с. 21; Толочко 1965, с. 17–18).

Area 3 (figs. 2–3, tables 1–2)

¹ Numbering of excavation areas where features and finds related to non-ferrous metalworking were located.

² Numbering of the archaeological features, including the Kyivan Rus cultural layers, related to non-ferrous metalworking.

3. Jewellery workshop contained casting moulds (fig. 5: 3–4, 7) and a fragment of a grinding bar, which was probably used for mould correction (Гупало, Ивакин, Сагайдак 1976, с. 2, 9–11; Гупало, Ивакин, Сагайдак 1979, с. 47–53, 48–51, рис. 7–10; Гупало 1981, с. 302–308; Орлов 1983, с. 31–34; Сагайдак 1991, с. 36–37, 92–94; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 43).

Area 4 (figs. 2–3, tables 1–2)

4. Domestic workshop contained a fragment of a casting mould (fig. 5: 2) and a feather-shaped drill (Сагайдак, Чернов 1982, с. 1–8, 15; Сагайдак 1991, с. 43–44, 46, рис. 25).

5. Metalworking workshop contained a thermal engineering structure.

6. Jewellery workshop contained a thermal engineering structure (dimensions (dim.) = 1,0 × 1.1 m): a bronze jewellery tweezer with a fixing ring and a significant number of copper/bronze products, mainly jewellery, as well as a pin intended for repair with a broken end that was covered with cloisonné enamel (Сагайдак, Чернов 1982, с. 6–11).

7. Metalworking workshop contained a thermal engineering structure (L = > 2 m): fragments of ceramics with traces of copper/bronze, and gold alloys on the walls, wholes and fragments of smelting ladles (fig. 4: 9–17), and a gold three-bead earring intended for repair, with one of the beads slightly flattened and the earring's eyehole bent (Сагайдак, Чернов 1982, с. 1–12).

8. Bronze casting workshop contained small weights, numerous fragments of crucibles, and pieces of copper/bronze (Сагайдак, Сергеева 1990; Сагайдак 1991, с. 45).

Area 5 (figs. 2–3, tables 1–2)

9. Domestic workshop (dim. ≈ 4 × 3 m).

10. Jewellery workshop contained a canopy, and a thermal engineering structure (diam. = 0.9 m); several spots of the small thermal engineering structures (diam. = 0.3–0.4 m): scraps of copper/bronze, melted copper/bronze small balls, casting moulds, scraps of slate (probably waste from the manufacture of casting moulds), and a fragment of scales (Ивакин, Степаненко 1982, с. 15–16; 1985, с. 101, рис. 25; Сагайдак 1991, с. 38, 125).

11. Domestic workshop contained a thermal engineering structure: numerous fragments of crucibles and smelting ladles, small ceramic fragments covered by copper/bronze slag, and slate fragments — waste from local casting mould manufacturing (Ивакин, Степаненко 1982, с. 7–11).

12. Cultural layer contained casting moulds and two small, fragmented, semi-deep dishes

covered by a slag crust on the inside and outside (Ивакин, Степаненко 1982, с. 16; 1985, с. 79, рис. 1).

13. Cultural layer contained scraps of copper/bronze, numerous fragments of crucibles and smelting ladles, and a sprue with gold droplets (Ивакин, Степаненко 1982, с. 2–7; 1985, с. 81, рис. 2).

Both 12 and 13 also contained small crucibles and smelting ladles, 12 of which were either mostly complete or fragmented (with handles), together with 26 detached handles; a miniature ceramic pot, probably used as a smelting ladle (covered with a slag crust on the inside and a glass-like mass on the outside, and half-filled with this material); and numerous small fragments of slagged ceramics (Ивакин, Степаненко 1982, с. 16, 26).

Area 6 (figs. 2–3, tables 1–2)

14. Metalworking workshop contained numerous highly oxidised copper/bronze items, together with splashes of copper/bronze, were concentrated nearby (Сагайдак 1984, с. 9–10).

Area 7 (figs. 2–3, tables 1–2)

15. Non-production structure (artefacts originated from the cultural layer) contained a fragment of a crucible covered on both sides with a continuous layer of glass-like mass (Сагайдак 2003, с. 2–3).

Area 8 (figs. 2–3, tables 1–2)

16. Non-production structure (artefacts originated from the cultural layer) contained a fragment of the bottom of the crucible covered with a pellicle of a porous, glass-like mass on the outside (Занкин, Сагайдак, Тимошук 1985, с. 44–46).

Area 9 (figs. 2–3, tables 1–2)

17. Domestic workshop (dim. = 3.4 × 3.4 m) contained a thermal engineering structure (dim. = 0.8 × 0.6 m): a copper/bronze ingot of a rod-shaped, flat-convex shape with uneven edges and a back, weighing 315 g, as well as fragments of crucible walls covered by copper/bronze slag.

18. Bronze casting workshop (dim. = 3.00 × 2.25 m; contained a thermal engineering structure measuring 0.86 × 0.51 m) contained a fragment of a crucible wall, covered on both sides with a thin layer of copper/bronze slag. A small fragment of a thick-walled crucible was found in the fill of a thermal engineering structure.

19. Boundaries and orientation of the bronze casting workshop almost coincided with the boundaries of the previous feature: contained fragments of copper/bronze slag.

20. Cultural layer contained fragments of crucibles (Зоценко и др. 1985, с. 7, 16, 25–30).

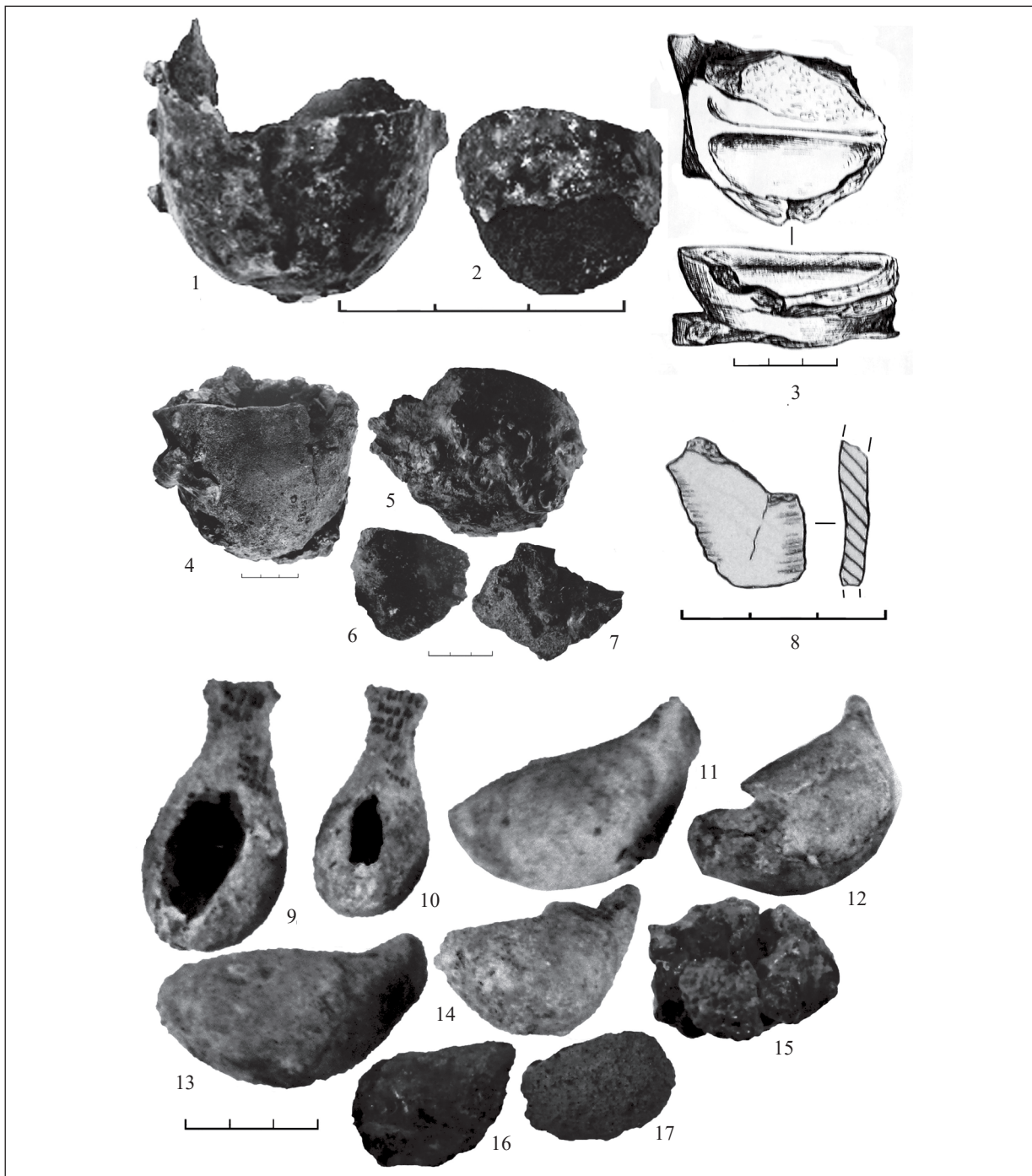

Fig. 4. Casting vessels: 1–2 — from feature 104, after: Сагайдак та ін. 2012а; 3 — from feature 68, after: Сагайдак, Сергеева 1996; 4–7 — from feature 49, after: Бидзиля, Тимошук, Фридман 1990; Fig. 5 Casting moulds: 1 — from feature 34, after: Сагайдак и др. 1988; 2 — from feature 4, after: Сагайдак, Чернов 1982; 3–4, 7 — from feature 3, after: Гупало, Івакін, Сагайдак 1979; 5 — from feature 81, after: Хамайко 2006; 6 — from feature 31, after: Зоценко, Брайчевська 1993 — from feature 84, after: Сагайдак, Черновол, Пєфтіць 2006; 9–17 — from feature 7, after: Сагайдак, Чернов 1982

Area 10 (figs. 2–3, tables 1–2)

21. Bronze casting workshop (wall L = 2.5 m and 1.25 m; contained a thermal engineering structure) contained a vertical rim of a slagged crucible with a drip of copper/bronze on the inner surface and a fragment of a slagged crucible wall. Numerous splashes of molten copper/bronze and pie-

ces of slagged clay with copper/bronze inclusions were found in the fill of the feature pit.

22. Bronze casting workshop (dim. = 2.90 × 1.37 m) contained fragments of clay coating covered by glass-like slag and numerous pieces of glass-like slag.

23. Bronze casting workshop (dim. = 2.15 × 1.00 m) contained a slagged crucible.

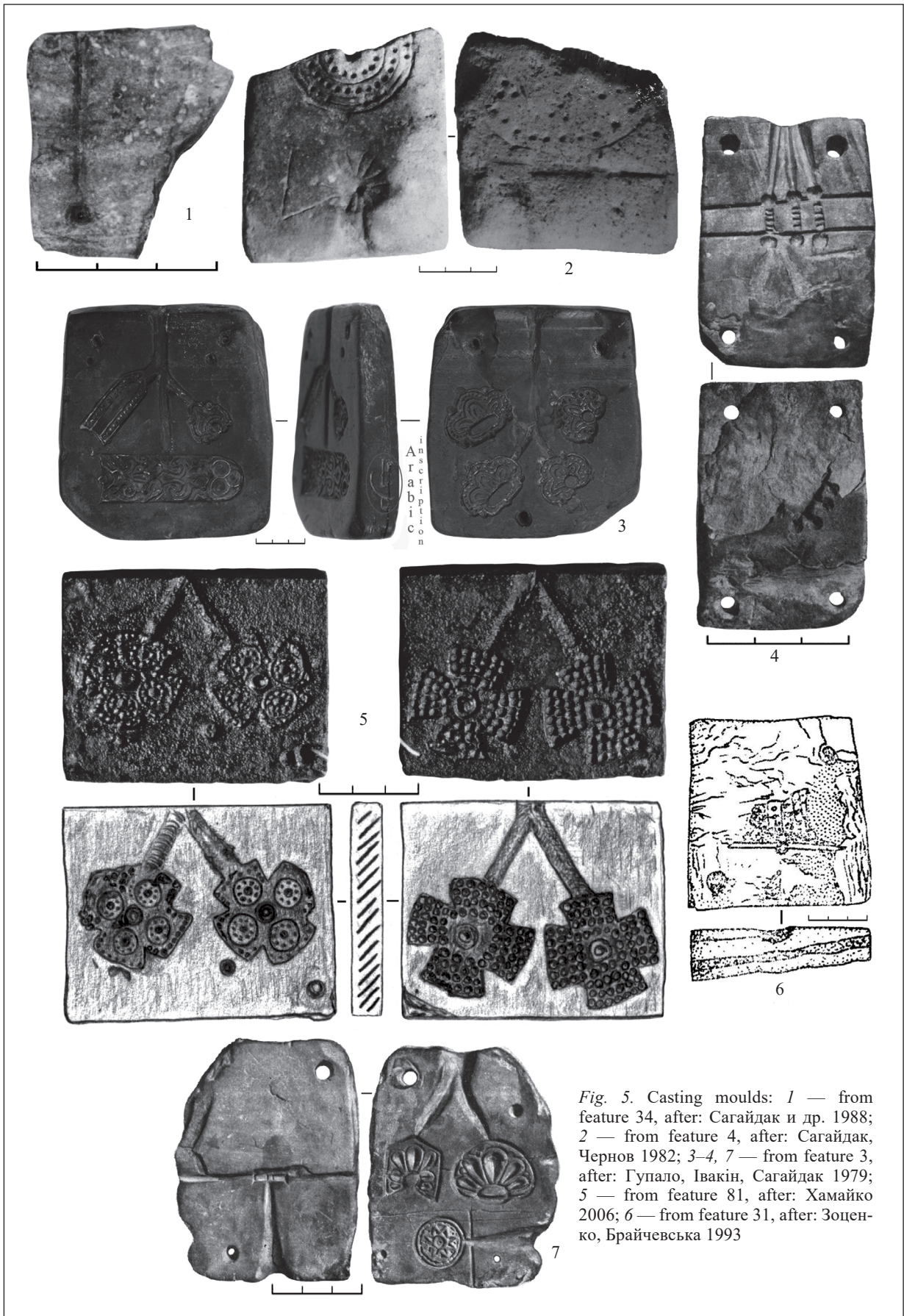

Fig. 5. Casting moulds: 1 — from feature 34, after: Сагайдак и др. 1988; 2 — from feature 4, after: Сагайдак, Чернов 1982; 3-4, 7 — from feature 3, after: Гупало, Івакін, Сагайдак 1979; 5 — from feature 81, after: Хамайко 2006; 6 — from feature 31, after: Зоценко, Брайчевська 1993

24. Bronze casting workshop (dim. = 2.5 × 1.6 m) contained splashes of copper and bronze, glass-like slag, fragments of clay coated with glass-like slag, traces of copper and bronze, and a thick-walled casting vessel with no traces of use; a discarded thermal engineering structure was also present.

25. Non-production structure (dim. = 2.00 × 0.75 m; artefacts originated from the cultural layer) contained a small, slagged fragment of a crucible (Сагайдак, Занкин, Тимошук 1988, с. 5-11, 13-14, 16-18, 22-23).

Area 11 (figs. 2–3, tables 1–2)

26. Metalworking workshop (with clay-coated walls, dim. = 4.35 × 4.00 × 4.37 m) contained a significant number of splashes of crucible bronze and copper, weighing about 10 g, and fragments of the slagged crucibles were found, as well as two thermal engineering structures used for metal casting (Зоценко, Брайчевська 1993, с. 49-53, рис. 5–6). The first thermal engineering structure (dim. = 1.40 × 0.74 × 0.38 m) contained small pieces of glass-like slag in its fill. Beneath, two pieces of chalcosine ore weighing 270 and 125 grams were found, both with traces of cutting on one side. There was a fragment of a crucible, slagged on the outside, but lacking a glass-like crust on top. On the inside, a heavy, dense slag-metal mass adhered to the crucible wall (Зоценко, Брайчевська 1993, с. 90-95, рис. 23). The second thermal engineering structure had a height of 0.4 m (Зоценко, Брайчевська 1993, с. 94, рис. 24). Numerous glass-like slags were found near these thermal engineering structures, some of which adhered to ceramic fragments.

27. Metalworking workshop (dim. = 4.40 × 2.00 × 1.75 m; contained a thermal engineering structure measuring 1.15 × 1.10 m, H = 0.35 m): a fragment of a crucible covered by a slag crust was found nearby (Зоценко, Брайчевська 1993, с. 55, рис. 9).

28. Metalworking workshop (dim. = 1.60 × 1.05 × 0.50 m, located in the open air and probably covered by a canopy) contained fragments of burnt clay with adhering copper and bronze oxides — probably the remains of its frame — together with a significant amount of glass-like slag were found around it (Зоценко, Брайчевська 1993, с. 55-56, 96).

29. Non-production structure (artefacts originated from the cultural layer) contained a small bowl with a flat bottom used as a crucible, its inner surface covered by crust, while the outer surface was coated by dense slag.

30. Cultural layer contained an almost complete crucible with an outer surface covered with a crust and a droplet-like patch of oxide copper/bronze on the bottom.

31. Cultural layer contained a casting mould (fig. 5: 6) (Зоценко, Брайчевская 1987; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 46-47, 97-98, рис. 3–4, 25: 5).

Area 12 (figs. 2–3, tables 1–2)

32. Jewellery workshop (diam. ≈ 1 m) contained copper/bronze fragments of wire blanks twisted into rings.

33. Cultural layer contained a small fragment of a slagged crucible wall (Андрощук, Бобровский, Зоценко 1988, с. 5-6, 13-14).

Area 13 (figs. 2–3, tables 1–2)

34. Jewellery workshop contained a casting mould (fig. 5: 1).

35. Jewellery workshop (dim. = 2.7 × 2.5 m) contained several pieces of copper/bronze slag (Сагайдак и др. 1988, с. 13-15; Сагайдак, Брайчевская, Михайлов 1990, с. 7-8).

36. Domestic workshop (dim. = 3.75 × 3 m) contained a fragment of a pyrophyllite casting mould (Сагайдак и др. 1988, с. 15-16; Сагайдак, Брайчевская, Михайлов 1990, с. 6-7, ф. 28).

37. Jewellery workshop (dim. = 2.12 × 1.63 m) contained a fragment of a crucible (Сагайдак, Брайчевская, Михайлов 1990, с. 10).

Area 14 (figs. 2–3, tables 1–2)

38. Bronze casting workshop (dim. = 4.5 × 3.5 m) contained a fragment of a stone casting mould and a significant number of copper/bronze alloy products, including a large fragment of a copper/bronze sheet from a large dish and several small fragments of metal sheets (unfinished products, products requiring repair, and metal scrap intended for remelting) (Івакін та ін. 1990, с. 1-2).

Area 15 (figs. 2–3, tables 1–2)

39. Non-production structure (dim. ≈ 3 × 3 m; artefacts originated from the cultural layer) contained two closed-type smelting ladles without openings for loading raw materials (Занкин, Полин, Калюк 1990, с. 29-30).

40. Cultural layer contained fragments of crucibles, including one complete crucible; small copper/bronze ingots; casting pellicle; and glass “threads,” which could have been used in jewellery production (Занкин, Полин, Калюк 1990, с. 36, 41-42).

Area 16 (figs. 2–3, tables 1–2)

41. Cultural layer contained a casting mould (Сагайдак, Сергеева, Тимошук, 1989, с. 18).

Area 17 (figs. 2–3, tables 1–2).

42. Domestic workshop (dim. = 3.5 × 3.5 m; contained a thermal engineering structure measuring 1.10 × 1.05 m, which had been rebuilt four

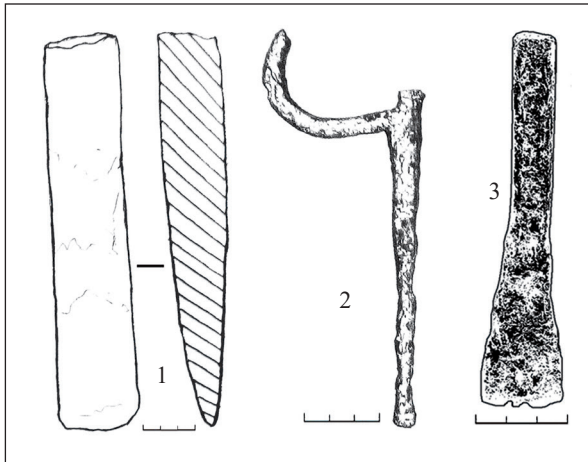

Fig. 6 Tools: 1–2 — from feature 84, after: Сагайдак, Черновол, Пєфтіць 2006; 3 — from feature 108, after: Івакін та ін. 2016

times, with a pit measuring 0.85×0.75 m located in front of it) contained fragments of thick-walled crucibles which were covered by glass-like slag on the outside, and a broken iron hand punch.

43. Bronze casting workshop (dim. = 2.35×2.00 m) contained fragments of crucibles covered by glass-like slag on the outside.

44. Bronze casting workshop (dim. = 1.85×1.15 m; contained a thermal engineering structure) contained fragments of crucible walls, the inner and outer sides of which were covered by glass-like slag, together with pieces of porous slag containing copper/bronze inclusions.

45. Domestic workshop (dim. = 3.5×2.00 m; contained a thermal engineering structure) contained a thin, trapezoidal-shaped plate of pyrophyllite with evenly ground faces, similar to a blank for a casting mould panel.

46. Bronze casting workshop contained a fragment of a thick-walled crucible wall covered by glass-like slag.

47. Bronze casting workshop contained a rectangular tin/lead plate bearing chopping marks, that could have been used as raw material for bronze production.

48. Non-production structure (dim. = $3.00 \times 2.50 \times 2.10 \times 1.25$ m; artefacts originated from the cultural layer) contained a round bottom of a thick-walled, wide-open, conical crucible (outside covered with glass-like slag).

49. Bronze casting workshop (dim. = 0.65×0.50 m, a massive glass-like mass occupied half of its working volume with inclusions of copper/bronze): from above, there was a crucible with adhered inclusions of oxidation copper/bronze, and its inner surface was clean (fig. 4: 4). Splashes

of copper and bronze covered the surrounding ground surface, as well as fragments of crucibles (fig. 4: 5–7) and small pieces of glass-like slag containing copper and bronze inclusions. Nearby, a fragment of marketable bronze was found: a short rod with chopped ends and a triangular cut-away weighing 60.2 g. Also, a twisted, thin copper/bronze plate that could have been a coin or a pendant blank was found. Several small lenticular pits filled with charcoal, pieces of slag, and copper/bronze were identified near the feature.

50. Cultural layer contained the base of a flat-bottomed crucible slagged on both sides; a crucible wall fragment with glass-like slag on the outside; and the massive bottom of the crucible also covered by the glass-like mass on the outside.

51. Cultural layer contained a fragment of the wall of a large crucible, the outer side of which is covered by glass-like slag (Бидзиля, Тимошук, Фридман 1990, с. 22–25, 27–30, 39–40, 42, 52, 62–66).

Area 18 (figs. 2–3, tables 1–2)

52. Metalworking workshop (dim. = 4.25×3.50 m; contained a thermal engineering structure and five pits) contained an iron nozzle, glass-like slag, and two pieces of glass-like slag with copper inclusions. Pieces of copper/bronze and glass-like slag were found in the fill of pit 3 (dim. = 1.63×0.75 m). A smelting ladle with a side hole was found in the fill of pit 5 (diam. = 0.4 m).

53. Metalworking workshop (dim. = 3.63×2.10 m) contained fragments of a crucible with a bumpy, slagged outer surface and a smelting ladle fragment (Калюк, Фридман 1990, с. 77–80, 88–89).

Area 19 (figs. 2–3, tables 1–2)

54. Metalworking workshop (dim. = 3.0×2.3 m; contained a thermal engineering structure) contained a rim of a crucible.

55. Bronze casting workshop (dim. = 3.3×3.2 m; contained the thermal engineering structure measuring 1.1×1.1 m) contained an iron chisel.

56. Bronze casting workshop (dim. = 4.2×2.3 m) contained a fragment of a crucible.

57. Bronze casting workshop (dim. = 2.5×1.2 m) contained a copper/bronze rod composed of a thread of balls (a blank or unfinished product), fragments of crucible walls, a fragment of the rear part of the crucible/smelting ladle with a side opening for loading metal, and a fragment of the crown of a crucible with a pouring spout.

58. Bronze casting workshop (dim. = 3.25×3.25 m) contained a small piece of a crucible wall, a drop of oxidized copper or bronze, and pieces of copper/bronze slag.

59. Bronze casting workshop (dim. = 2.2 × 0.7 m; contained a thermal engineering structure) contained a considerable quantity of copper/bronze slag.

60. Cultural layer contained casting moulds (dim. = 7.5 × 5.5 cm; th. = 3.5 cm; dim. = 7 × 6 cm; th. = 37–45 mm).

61. Cultural layer contained fragments of crucibles (Калюк, Фридман 1990, с. 29-31, 42, 46, 49-52, 55-56, 61-64).

Area 20 (figs. 2–3, tables 1–2)

62. Bronze casting workshop (dim. = 5 × 4.25 m) contained ceramic slag covered by glass-like slag and a fragment of burnt granite, which may have been part of the thermal engineering structure, with traces of copper/bronze oxidation on one of its faces.

63. Bronze casting workshop (dim. = 5.5 × 1.5 m) contained a fragment of a crucible wall covered with an oxidation crust resulting from non-ferrous metal melting.

64. Cultural layer contained a fragment of a crucible wall, the outer side of which was covered with a dense crust (also extending over one of the crucible's faces), and a part of the smelting ladle with a dense layer of copper/bronze oxides covering both its inner and outer surfaces (Башкатов, Зоценко, Тимошук 1992, с. 22, 32, 37-38, 45).

Area 21 (figs. 2–3, tables 1–2)

65. Cultural layer contained a copper/bronze matrix for embossing lily-shaped pendants, with poorly removed sprues on the branches (Занкин, Калюк 1992, с. 16-17; Калюк, Занкин 1993, с. 68).

Area 22 (figs. 2–3, tables 1–2)

66. Cultural layer contained a crucible bottom (Бидзиля, Занкин, Калюк 1993, с. 35).

Area 23 (figs. 2–3, tables 1–2)

67. Bronze casting workshop (remains of a canopy) contained five small thermal engineering structures located 0.80–1.25 m apart; one preserved the lower part (diam. = 0.15 m, wall th. ≈ 0.1 m). Blanks of small cloisonné enamel crosses were found within the feature. A total of 26 crosses were found, 17 of which had fused into a single mass due to strong oxidation. The blanks of the crosses were of two types: three-blade-ended and oval-ended. The surrounding surface was covered in drop-like splashes of copper/bronze, as well as numerous small fragments of crucibles/smelting ladles. Five whole specimens were found among these fragments. The discovery of a fragment of an unburned crucible may indicate local manufacturing (Сагайдак, Сергеева, Михайлов 1997; Сагайдак, Сергеева, Михайлов 2004, с. 15-16, 19-21).

Area 24 (figs. 2–3, tables 1–2)

68. Jewellery workshop (dim. = 2.3 × 2.0 m) contained a fragment of a crucible with partitions used in the production of cloisonné enamel products (fig. 4: 3), as well as several ceramic floor tiles covered with glass-like slag (Сагайдак, Сергеева 1996, с. 10-12).

Area 25 (figs. 2–3, tables 1–2)

69. Cultural layer contained a fragment of twisted copper or bronze wire and several small pieces of non-ferrous metal slag (Сагайдак, Сергеева 2002, с. 5).

Area 26 (figs. 2–3, tables 1–2)

70. Cultural layer contained a fragment of a crucible wall covered by glass-like slag on the outside and a casting mould (Сагайдак и др. 1997, с. 18-19).

Area 27 (figs. 2–3, tables 1–2)

71. Jewellery workshop (dim. = 1 × 1 m) contained numerous copper/bronze splashes.

72. Cultural layer contained a casting mould (Сагайдак, Башкатов, Михайлов 1998, с. 11, 19).

Area 28 (figs. 2–3, tables 1–2).

73. Non-production structure (artefacts originated from the cultural layer) contained a fragment of a crucible (Сагайдак, Сергеева 1999, с. 20, 30).

Area 29 (figs. 2–3, tables 1–2)

74. Bronze casting workshop (contained a thermal engineering structure with a two-level base showing traces of repair) contained numerous copper/bronze splashes, and fragments of copper/bronze items, possibly non-ferrous metal scrap (Сергеева, Шевченко 2007, с. 25-27).

Area 30 (figs. 2–3, tables 1–2)

75. Cultural layer contained a casting mould (Сагайдак, Сергеева, Горбаненко 2002; Сагайдак, Сергеева, Горбаненко 2003, с. 246-247, рис. 4: 3).

Area 31 (figs. 2–3, tables 1–2)

76. Bronze casting workshop (dim. = 2.5 × 2.0 m; contained a thermal engineering structure) contained fragments of crucibles, crucible walls covered with glass-like slag, fragments of glass-like masses, and stone casting moulds for casting ingots of metal intended for trade.

77. Cultural layer contained fragments of crucibles and ceramic vessel walls covered with glass-like slag (Сергеева, Тараненко, Журухина 2003; Сергеева, Тараненко, Журухина 2005).

Area 32 (figs. 2–3, tables 1–2)

78. Jewellery workshop (dim. = 0.12 × 0.07 m, H ≈ 0.50 m, wall th. = 0.07–0.10 m): traces of non-ferrous splashes and a significant amount of glass-like slag were found nearby.

79. Cultural layer contained pieces of copper/bronze, pieces of glass-like mass, pieces of glass-like slag, and a piece of smalt (Сагайдак, Башкатов, Хамайко 2004, с. 7).

Area 33 (figs. 2–3, tables 1–2)

80. Cultural layer contained numerous fragments of crucibles (Сагайдак, Башкатов 2004, с. 5–11).

Area 34 (figs. 2–3, tables 1–2)

81. Cultural layer contained numerous pieces of copper/bronze slag, a casting mould (fig. 5: 5) (Сагайдак, Хамайко 2005, с. 16–18; Хамайко 2006; 2010, рис. 1).

Area 35 (figs. 2–3, tables 1–2)

82. Cultural layer contained numerous crucibles, including complete forms (Тараненко 2017, с. 149, табл. 10).

Area 36 (figs. 2–3, tables 1–2)

83. Domestic workshop (dim. = 6.6–8.6 × 2.15 × 0.25 m; contained a thermal engineering structure measuring 2 × 1.25 m) contained fragments of crucibles (Сагайдак, Тараненко, Івакін 2005; 2006, с. 328).

Area 37 (figs. 2–3, tables 1–2)

84. Non-production structure (L ≈ 15.0 m, W = 1.5–2.0 m; artefacts originated from the cultural layer) contained pieces of glass-like slag, a fragment of iron scales (fig. 6: 2), an iron chisel (fig. 6: 1), and a fragment of a crucible (fig. 4: 8). These may represent redeposited material from the cultural layers of Zamkova Hill (Сагайдак, Черновол, Пефтіць 2006, с. 12–13, 16–17, 19, рис. 13: 1; 14: 3; 37: 1).

Area 38 (figs. 2–3, tables 1–2)

85. Bronze casting workshop (dim. = 1.18 × 0.65 m, laid out of raw bricks, and lowered into a pit measuring 1.55 × 0.83 m) contained some copper/bronze items represent scrap collected for remelting.

86. Bronze casting workshop (related to the thermal engineering structure nearby) contained charcoal.

87. Bronze casting workshop contained fragments of crucibles.

88. Bronze casting workshop (dim. = 1.25 × 0.80 m) contained a casting mould and a crucible fragment.

89. Cultural layer contained numerous fragments of crucibles and pieces of glass-like slag.

90. Cultural layer contained fragments of crucibles, and a piece of glass-like slag (Сереєва, Шевченко 2007а, с. 337–339; 2007б, с. 9–10, 14–15, 21).

Area 39 (figs. 2–3, tables 1–2)

91. Bronze casting workshop (dim. = 6.0 × 1.5 m) contained fragments of crucibles, copper/bronze splashes and slag, glass-like slag (Сагайдак, Хамайко, Вергун 2007, с. 14).

92. Jewellery workshop (dim. = 7 × 5 m) contained fragments of crucibles; a fragment of a crucible with gold droplets on the inner side of the rim; copper and bronze scrap; irregularly shaped flattened copper and bronze ingots; copper and bronze splashes; gold splashes (0.3–0.6 cm); bullion wire; fragments of charred fabric embroidered with it; pieces of copper and bronze slag; amber; and rock crystal showing traces of working (Сагайдак, Хамайко, Вергун 2009, с. 264–265, рис. 1–2; Сагайдак, Хамайко, Комар 2015, с. 28–29).

93. Non-production structure (artefacts originated from the cultural layer) contained fragments of a crucible and pieces of copper/bronze slag.

94. Non-production structure (artefacts originated from the cultural layer) contained pieces of copper/bronze slag.

95. Non-production structure (artefacts originated from the cultural layer) contained a fragment of a crucible.

96. Non-production structure (artefacts originated from the cultural layer) contained pieces of glass-like slag and a piece of tin/lead.

97. Non-production structure (artefacts originated from the cultural layer) contained a piece of copper/bronze slag.

98. Non-production structure (artefacts originated from the cultural layer) contained a piece of glass-like slag.

99. Cultural layer contained a fragment of a crucible, fragments of non-ferrous wire (one of yellow metal and the other of copper/bronze), pieces of tin/lead, a fragment of smalt, pieces of glass-like slag, and copper/bronze slag.

100. Cultural layer contained iron jeweller's tweezers and a piece of glass-like slag.

101. Cultural layer contained fragments of crucibles, copper/bronze slag (Сагайдак, Хамайко, Вергун 2007; Сагайдак та ін. 2012b, с. 267).

Area 40 (figs. 2–3, tables 1–2)

102. Cultural layer contained a fragment of a crucible and pieces of copper/bronze slag (Сагайдак та ін. 2007, с. 18).

Area 41 (figs. 2–3, tables 1–2)

103. Non-production structure (dim. = 4.5 × 4.5 m, contained a thermal engineering structure measuring 1.5 × 1.5 m; artefacts originated

from the cultural layer) contained fragments of crucibles (Сагайдак та ін. 2008, с. 20, 24).

Area 42 (figs. 2–3, tables 1–2)

104. Cultural layer contained fragments of crucibles (fig. 4: 1–2) (Сагайдак та ін. 2012а, с. 29–30).

Area 43 (figs. 2–3, tables 1–2)

105. Bronze casting workshop (W = 1.1 m) contained a lot of small copper/bronze melts on its surface.

106. Bronze casting workshop (L = 0.53 m, W = 0.88 m, H = 0.24 m) contained a crucible wall.

107. Bronze casting workshop (dim. = 1.9 × 0.4 m) contained a fragment of the crucible bottom.

108. Cultural layer contained an iron chisel (fig. 6: 3), metal casting tools (non-ferrous metal pushers), fragments of crucibles, a copper/bronze washer blank, a tin/lead ingot, pieces of sheet tin/lead, a tin/lead bundle, pieces of copper/bronze slag, pieces of glass-like slag, and copper/bronze melts and tin/lead melts.

109. Cultural layer contained fragments of crucibles, pieces of glass-like slag, copper/bronze melts, tin/lead melts, pieces of copper/bronze slag, a non-ferrous metal casting pusher, a workpiece for a copper/bronze ring, copper/bronze scrap, several small pieces of copper/bronze scrap, semi-finished products of twisted copper/bronze wire (Івакін та ін. 2016, с. 39, 43–44, 57; 2018).

Casting Moulds (Brief Descriptions of Selected Examples)

The casting moulds are among the most informative artefacts found in the above-described features, providing insights into the variety of products manufactured by medieval Kyiv craftsmen.

3³. Mould 1 (fig. 5: 3) — (pyrophyllite; dim. = 7.2 × 6.5 × 5.9 cm; th. = 1.4 cm and 0.9 cm) was intended for casting belt-set plaques. An Arabic inscription was found on one of the side faces. Mould 2 (fig. 5: 7) (pyrophyllite; dim. = 8.0 × 6.2 cm; th. = 0.4–0.8 cm) was intended for casting round, segment-shaped, and pentagonal plaques for a belt set on one side and wire for suspending kolts, etc., on the other side. Mould 3 (fig. 5: 4) — (slatestone; dim. = 5.5 × 3.5 cm; th. = 1.3 cm) preserves only one intact working side. The side bears impressions of three pads, three sprues, and channels for removing gases. The reverse side shows an image of a heart-shaped

plaque or pendant with dentiform ledges along the rim (Гупало, Івакін, Сагайдак 1979, с. 48–51, рис. 7–10; Орлов 1983, с. 31–34).

4. Mould (pyrophyllite; dim. = 27 × 21 mm; th. = 7–8 mm) was intended for casting rings (diam. = 18 mm) (fig. 5: 2). One side shows a longitudinal cleavage face, while the other preserves the working surfaces. One surface was flat for grinding, and the other was cone-shaped with a sprue (Сагайдак, Чернов 1982, с. 1–8, 15; Сагайдак 1991, с. 43–44).

10. Moulds (pyrophyllite). Two fragments were intended for casting shield rings with inserts in the centre and imitation granulation along the edges. Another fragment was intended for a hollow suspension (an unsuccessful attempt was made on its back to cut out a mould for casting a small icon) (Івакін, Степаненко 1985, с. 101, рис. 25).

31. Mould (pyrophyllite; dim. = 49 × 48 × 48 × 44 mm; th. = 11–15 mm). A panel of a two-sided mould (fig. 5: 6) intended for casting a trapezoid-shaped pendant (Зоценко, Брайчевська 1987; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 46–47, 97–98, рис. 3–4, 25: 5).

34. Mould (pyrophyllite; th. = 9 mm). A rectangular mould fragment with a ground front face and a roughly finished reverse (Сагайдак и др. 1988, с. 13–15; Сагайдак, Брайчевська, Михайлов 1990, с. 7–8).

41. Mould (clay). Intended for casting small bells with a slit-like opening (Сагайдак, Сергеева, Тимошук 1989, с. 18).

60. Mould 1 (plinth brick; dim. = 7.5 × 5.5 cm; th. = 3.5 cm) has a conical hole on one side (diam. = 28 mm; depth = 18 mm). The surface of the cone is decorated with eight radial lines interconnected by X-shaped crosses. Two of the lines include deep, rounded depressions (approx. 1.5 mm deep). Mould 2 (plinth brick; dim. = 7 × 6 cm; th. = 37–45 mm) has a conical recess (diam. = 22 mm; depth = 11). Eleven radial lines intersected by two radial circles are mortised into the recessed surface. No traces of heat exposure or soot were found. These moulds were probably intended for casting so-called weight seals (Калюк, Фридман 1990, с. 61–64).

70. Mould (clay; dim. = 53 × 51 mm; th. = 14 mm). Recesses in the form of a wire with a two-horned end and balls at the ends are carved on the working surface (Сагайдак и др. 1997, с. 18–19).

72. Mould (pyrophyllite; dim. = 24 × 14 mm). A double-panel mould intended for casting small crosses with a ball-shaped completion of rays (Сагайдак, Башкатов, Михайлов 1998, с. 11).

³ Numbering of the archaeological features, including the Kyivan Rus cultural layers, related to non-ferrous metalworking.

75. Mould (stone; dim. $\approx 4 \times 3$ cm). Oval-shaped mould intended for casting buttons or small jewellery items (Сагайдак, Сергеева, Горбаненко 2002; Сагайдак, Сергеева, Горбаненко 2003, с. 246-247, рис. 4: 3).

81. Mould (copper/bronze; dim. = $4.0 \times 3.2 \times 0.5$ cm). Intended for casting small crosses with extended arms (dim. = 1.7×1.7 cm; 1.6×1.7 cm) (fig. 5: 5) (Хамайко 2010, рис. 1).

88. Mould intended for casting pads for a chain (Сергеева, Шевченко 2007b, с. 9-10).

Discussion

From 1955 to 2016, 109 features and 1316 artefacts associated with the processing of non-ferrous metals were discovered and studied during archaeological excavations conducted across 43 areas in the Kyivan Podil (tables 1–2, figs. 2–6).

Bronze casting workshops and their components — features 8, 18–19, 21–24, 38, 43–44, 46–47, 49, 55–59, 62–63, 67, 74, 76, 85–88, 91, and 105–107 (a total of 31) — were identified within the excavation areas 4, 9–10, 14, 17, 19–20, 23, 29, 31, 38–39, and 43 (a total of 13).

Jewellery workshops and their components — features 2–3, 6, 10, 32, 34–35, 37, 68, 71, 78, and 92 (a total of 12) — were identified within the excavation areas 2–5, 12–13, 24, 27, 32, and 39 (a total of 10).

Metalworking workshops and their components — features 5, 7, 14, 26–28, and 52–54 (a total of 9) — were identified within the excavation areas 4, 6, 11, and 18–19 (a total of 5). Features 26 and 27 may represent metallurgical workshops.

Domestic workshops and their components — features 4, 9, 11, 17, 36, 42, 45, and 83 (a total of 8) — were identified within the excavation areas 4–5, 9, 13, 17, and 36 (a total of 6). Features 17, 45, and 83 likely belonged to founder-smiths, while features 4, 9, 11, 36, and 42 likely belonged to jewellers.

One or more workshops could feature multidisciplinary production, combining non-ferrous metalworking with ironmaking/ironworking and glassmaking/glassworking (Тараненко 2017, с. 118). Features 5, 7, 11, 26–27, and 52–54 (a total of 8) likely functioned as universal workshops or their components. These combined the processing of non-ferrous metals with ironmaking and ironworking operations (Паньков 2012, с. 42-51). Features 5, 7, and 11 (a total of 3) ad-

ditionally specialised in glassmaking and glassworking operations (Журухіна 2021, с. 128-145).

In the cultural layers of Kyivan Rus — features 1, 12–13, 15–16, 20, 25, 29–31, 33, 39–41, 48, 50–51, 60–61, 64–66, 69–70, 72–73, 75, 77, 79–82, 84, 89–90, 93–104, and 108–109 (a total of 49) — specialised artefacts related to non-ferrous metal processing were identified within the excavation areas 1, 5, 7–12, 15–17, 19–22, 25–28, 30–35, and 37–43 (a total of 32). It's possible that production workshops were located near those features. Certain artefacts were also recovered in non-production structures and originated from cultural layers — features 15–16, 25, 29, 39, 48, 73, 84, 93–98, and 103 (a total of 15).

These features can be conventionally divided into the following chronological periods based on their duration (table 2).

Feature 3 dates to the 10th century. Features 105 and 109 (a total of 2) date to the second half of the 10th century — first half of the 11th century. Features 16, 18–19, 22–23, 25–28, 30, 34, 36–37, 51, 58–59, 70, 78, 90, 102, and 106–107 (a total of 22) date to the 11th century. Features 20, 29, 35, 52–53, 55–57, 71, 76, 81–82, and 103 (a total of 13) date to the end of the 11th century — first half of the 12th century. Features 8, 12, 15, 17, 21, 24, 31, 33, 42, 62–64, 68–69, 72, 74–75, 77, 83, 85–89, and 91–92 (a total of 26) date to the 12th century. Features 4–7, 9–11, 13–14, 38–41, 43–50, 54, 61, 67, 73, 79, 84, 104, and 108 (a total of 29) date to the second half of the 12th century — early 13th century. Features 2 and 65 (a total of 2) date to the first half of the 13th century. Features 1, 32, 60, 66, 80, and 93–101 (a total of 14) have a broad dating range from the 10th or 11th century to the 13th century because it was impossible to determine their exact time of existence (table 1–2).

Most features date to the 11th and 12th — early 13th centuries. During those periods, Kyiv experienced its greatest economic prosperity due to numerous trade connections, which is reflected in the development of non-ferrous metal craft.

The following finds were identified in the fills of features: nine metals intended for trade, 35 semi-products, 990 casting vessels, 38 casting moulds, 11 tools, and 233 production waste items (figs. 4–6, table 2). Analogous artefacts have been found in Vyshhorod (Бібіков 2018, с. 119-120, 122, 136, рис. 42б: 2–5, 46), Voin (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 74-75), Chernihiv (Моця, Казаков 2011, с. 73, 126-128, 179), Raikovetske hillfort (Гончаров 1950, с. 102-107), Novhorod (Рындина 1963, с. 214-219, 224-225, 267-268, рис. 7: 4–6,

8–10; 12: 4–5, 7, 9), Staraia Ladoga (Рябинин 1994, с. 31), Pskov (Закурина 2006, с. 113), Vi-loozero (Голубева 1973, с. 122-124, 135-138, рис. 41: 7, 10–11, 13–17; 12: 9; 47: 2–12; 50: 7, 10; табл. 12–13), Novogrudok (Гуревич 1981, с. 39, 51, 57, 74, 76, 82, рис. 28: 11; 30: 1; 40: 6; 58: 4, 6–7; 67: 1; табл. 18), at the Serensk (Зайцева 2001, с. 375) and Bilsk (Халиков 1985, с. 74-75, 78, 86-100) hillforts.

The concentration of bronze casting, jewellery, and metalworking workshops in certain districts of the city led to the formation of craft centres where non-ferrous metals were processed. Several factors may explain their location in certain territories. First, dense urban development, which included the main buildings of the workshops and their components, such as additional production structures, thermal engineering structures, warehouses, pits, etc. Second, proximity to water resources that would ensure production needs and fire safety. Third, the coexistence of several crafts within the same centres sharing technological operations to optimise production processes (universal workshops).

In general, the identification of craft centres depends on the scope of the archaeological research. Since excavations in Podil are unevenly distributed, it cannot be said with certainty that the identified craft centres existed within the territorial and chronological boundaries outlined in this article. The quality of work performed on adjacent excavation areas often differs due to natural and anthropogenic factors. However, it should be noted that some centres are located in areas where local groups of production complexes have already been identified (Тараненко 2017, с. 113). Consequently, the reliability of their localisation is quite high.

Thus, four craft centres (fig. 3) were identified in the Kyivan Podil during the 10th — early 13th centuries (Сагайдак 1991, с. 31-51, рис. 10; Тараненко 2017, с. 113, 149, табл. 10).

Centre A, with a total area of approximately six hectares, was located in the northwestern part of the district. Here, in five excavation areas (17–19, 23, and 27), 17 specialised archaeological features (42–47, 49, 52–59, 67, and 71) were discovered and researched, 11 of which relate to bronze casting, two to jewellery production, and four to metalworking (fig. 3, table 1). Most workshops specialised in the processing of copper/bronze (Тараненко 2017, с. 36-40, рис. 15, 19–22).

Centre B was located east of Centre A, and covered about two hectares. Here, in three excavation areas (5, 29, and 38), eight specialised archaeological features (9–11, 74, and 85–88) were discovered and researched, five related to bronze casting and three to jewellery businesses (fig. 3, table 1). The workshops specialised in copper/bronze processing and jewellery production (Ивакин, Степаненко 1982, с. 12-14).

Centre C was located east of Centre B, and its total area was about two hectares. Here, in three excavation areas (11 and 31–32), five specialised archaeological features (26–28, 76, and 78) were discovered and researched, three of which related to metalworking, one to bronze casting and one to jewellery craft (fig. 3, table 1). The workshops specialised in copper/bronze processing and jewellery production (Зоценко, Брайчевська 1993).

Centre D was located southeast of Centres A, B, and C, and covered about two hectares. In three excavation areas (4, 9, and 13), 13 specialised archaeological features (2, 4–8, 17–19, and 34–37) were discovered and researched, three of which related to bronze casting, seven to jewellery and three to metalworking craft (fig. 3, table 1). Most of the workshops specialised in processing non-ferrous metals for jewellery production (Тараненко 2017, с. 89-91).

Conclusions

Forty-three excavation areas in the Kyivan Podil were analysed, and 109 features and 1316 specialised artefacts dating from the 10th century to the first half of the 13th century were identified within their fills. The following were discovered: 31 bronze-casting workshops, 12 jewellery workshops, nine metalworking workshops, eight domestic workshops, as well as specialised artefacts from 49 cultural layers, some of which may have originated from nearby workshops. In some cases, they were combined with ironmaking and/or glassmaking crafts, which used similar equipment, tools, and technologies for processing raw materials. Most of the features date to the 11th century, and the 12th to the early 13th century, reflecting the political, socio-economic, and cultural development of Kyiv during those periods.

The emergence of these features was influenced by several factors, including proximity to the Hlybochytzia and Dnipro rivers and the Yurkovytzia and Kyianivskyi streams, since such produc-

tion activities involved a high risk of fire; opportunities to sell products at marketplaces such as Torhovyshe (in the area of modern Kontraktova Square), and access to the port on the Dnipro River, which allowed for the import of raw materials and the export of finished goods via waterways (Сагайдак 1991, с. 27-30, 126; Тараненко 2017, с. 89-91).

Some of these features formed four craft centres that specialised in processing non-ferrous metals. The territory of each centre may have covered from two to six hectares.

Дата надходження: 12.05.2025

Дата прийняття до друку: 30.04.26

Дата публікації: 28.06.2026

Андрощук, Ф. А., Бобровський, Т. А., Зоценко, В. Н. 1988. *Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской постояннодействующей экспедиции ИА АН УССР за 1988 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1988/25а.

Башкатов, Ю. Ю., Зоценко, В. Н., Тимошук, В. Н. 1992. *Отчет Межигорского отряда постояннодействующей Подольской экспедиции о полевых исследованиях по ул. Межигорской, 11 в 1991 г. и полевых наблюдениях в 1991–1992 гг.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1992/231.

Бидзиля, В. И., Тимошук, В. Н., Фридман, М. И. 1990. *Отчет научно-производственного кооператива «Археолог» о полевых исследованиях по улице Оболонская, 4 в 1989 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1989/56.

Бидзиля, В. И., Занкин, А. Б., Калюк, А. П. 1993. *Отчет научно-производственного кооператива «Археолог» об охранных археологических раскопках на киевском Подоле в 1993 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1993/57.

Бібіков, Д. В. 2018. *Вишгород та його округа в X–XIII ст.* Дисертація к.і.н. Інститут археології НАН України.

Голубева, Л. А. 1973. *Весь и славяне на Белом Озере X–XIII вв.* Москва: Наука.

Гончаров, В. К. 1950. *Райковецкое городище.* Киев: Академия Наук УССР.

Гупало, К. Н., Ивакин, Г. Ю., Сагайдак, М. А. 1976. *Отчет об археологических исследованиях Подола в 1975 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1975/25а.

Гупало, К. М., Ивакин, Г. Ю., Сагайдак, М. А. 1979. *Дослідження кийського Подолу (1974–1975 рр.).* В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологія Києва. Дослідження і матеріали.* Київ: Наукова думка, с. 38–62.

Гупало, К. Н. 1981. *Ювелирное ремесло.* В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева.* Киев: Наукова думка, с. 301–312.

Гуревич, Ф. Д. 1981. *Древний Новогрудок.* Ленинград: Наука.
Довженко, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь.* Київ: Наукова думка.

Журухіна, О. Ю. 2021. *Намисто Середнього Подніпров'я X–XIII ст.* Дисертація к.і.н. Інститут Археології НАН України.

Зайцева, И. Е. 2001. *Ювелирный инструментарий Серенского городища (XII–XIV вв.).* В: Гнутова, С. В., Зотова, Е. А., Шемаханская, М. С. (ред.). *Художественный металл России. Материалы конференции памяти Г. Н. Бочарова. 22–24 апреля 1998 г.* Москва: Издательский центр РГГУ, с. 372–385.

Закревский, Н. В. 1868. *Описание Киева. 1–2.* Москва: Типография Грачёва и Комп.

Закурина, Т. Ю. 2006. *Орудия металлообработки и оборудование мастерских в средневековом Пскове. Краткие сообщения Института археологии,* 220, с. 111–120.

Занкин, А. Б., Сагайдак, М. А., Тимошук, В. Н. 1985. *Отчет о раскопках отряда Подольской постоянно действующей экспедиции по ул. Григория Сковороды в 1985 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1985/б. н.

Занкин, А. Б., Полин, С. В., Калюк, А. П. 1990. *Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на киевском Подоле по ул. Межигорская, 43 в 1989 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1989/81.

Занкин, А. Б., Калюк, А. П. 1992. *Отчет научно-производственного кооператива «Археолог» об исследованиях на киевском Подоле в 1991–1992 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1992/34.

Зоценко, В. Н., Сагайдак, М. А., Гончар, В. Н., Брайчевская, Е. А. 1985. *Отчет о раскопках Почайнинского Отряда постоянно действующей Подольской экспедиции в Киеве в 1985 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1985/170.

Зоценко, В. М., Брайчевская, Е. А. 1987. *Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской экспедиции 1987 г. (ул. Нижний Вал, 41).* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1987/26-б.

Зоценко, В. М., Брайчевська, О. А. 1993. *Ремісничий осередок XI–XII ст. на Київському Подолі.* В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.* Київ: Наукова думка, с. 43–103.

Ивакин, Г. Ю., Степаненко, Л. Я. 1982. *Отчет о раскопках по ул. Шекавицкой, № 25–27 в 1981–1982 гг.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1981–82/34д.

Ивакин, Г. Ю., Степаненко, Л. Я. 1985. *Раскопки в северо-западной части Подола в 1980–1982 гг.* В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.* Київ: Наукова думка, с. 77–105.

Ивакин, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Герасимов, Д. М., Чекановський, А. А. 1990. *Звіт про роботи на Гончарах та Кожум'яках у м. Києві у 1989 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1989/28-б.

Ивакин, Г. Ю., Баранов, В. І., Ивакин, В. Г., Чміль, Л. В., Бібіков, Д. В., Оленич, А. М., Сергеева, М. С. 2016. *Звіт про науково-рятивні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на ділянці новобудови по вул. Кирилівська, 37 у Подільському районі м. Києва у 2016 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2016/б. н.

Ивакин, Г. Ю., Баранов, В. І., Бібіков, Д. В., Ивакин, В. Г., Оленич, А. М., Сергеева, М. С., Чміль, Л. В. 2018. *Науково-рятивні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на вул. Кирилівській, 37 у м. Києві.* В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016.* Київ: ІА НАНУ, с. 58–60.

Калюк, А. П., Фридман, М. И. 1990. *Отчет НПК «Археолог» об охранных археологических исследованиях в Киеве в 1990 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1990/68.

Калюк, О. П., Занкин, А. Б. 1993. *Дослідження НВК «Археолог» на Київському Подолі.* В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Археологічні дослідження на Україні 1992 року.* Київ: ІА НАНУ, с. 68–69.

Копилов, Ф. Б. 1956. *Звіт за роботу по археологічному нагляду на земляних роботах в м. Києві та його околицях за кінець 1955 і весь 1956 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1956/33.

- Моця, О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: Стародавній світ.
- Орлов, Р. С. 1983. Художня металообробка у Києві в Х ст. *Археологія*, 42, с. 28-40.
- Паньков, С. В. 2012. *Залізодобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць*. Київ: Інститут Археології НАН України.
- Рындина, Н. В. 1963. Технология производства новгородских ювелиров X–XV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 117, с. 200-268.
- Рябинин, Е. А. 1994. У истоков ремесленного производства в Ладоге. В: Массон, В. М., Носов, Е. Н. (ред.). *Новые источники по археологии Северо-Запада*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 5-59.
- Сагайдак, М. А. 1984. *Отчет об исследованиях в зоне строительства теплотрассы по ул. Героев Триполья в 1983 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1983/181.
- Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ: Наукова думка.
- Сагайдак, М. А. 2003. *Звіт про археологічні дослідження по вул. Набережно-Хрещатицька в 1983 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1983/182.
- Сагайдак, М. А. 2010. Містобудування. В: Скрипник, Г. А. (ред.). *Історія українського мистецтва: у 5 т. 2. Мистецтво середніх віків*. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, с. 390-426.
- Сагайдак, М. А., Башкатов, Ю. Ю., Хамайко, Н. В. 2004. *Исследования Подольской экспедиции ИА НАНУ на углу улиц Верхний Вал и Почайнинская в 2003–2004 годах*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2004/б. н.
- Сагайдак, М. А., Башкатов, Ю. Ю. 2004. *Исследования Подольской археологической экспедиции по ул. Сагайдачного, 16–18 в 2004 году*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2004/б. н.
- Сагайдак, М. А., Башкатов, Ю. Ю., Михайлов, П. С. 1998. *Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции ИА НАНУ о полевых исследованиях по ул. Щекавицкой, 7/10 в 1998 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1998/132.
- Сагайдак, М. А., Брайчевская, Е. А., Михайлов, П. С. 1990. *Отчет о полевых исследованиях Подольской постояннодействующей экспедиции на участке по ул. Героев Триполья, 14 в г. Киеве в 1989 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1989/30.
- Сагайдак, М. А., Занкин, А. Б., Брайчевская, Е. А., Михайлов, П. С. 1988. *Отчет о полевых исследованиях Подольской постояннодействующей экспедиции на участке по ул. Героев Триполья, 14 в г. Киев в 1988 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1988/25.
- Сагайдак, М. А., Занкин, А. Б., Тимошук, В. Н. 1988. *Отчет Подольской постоянно действующей экспедиции*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1987/26.
- Сагайдак, М. А., Зоценко, В. М., Івакін, В. Г., Тараненко, С. П., Каравайко, Д. В. 2007. *Звіт про археологічні дослідження Центра археології Києва ІА НАНУ 2007 р. вул. Набережно-Хрещатицька, 1–а*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2007/269.
- Сагайдак, М. А., Зоценко, В. Н., Сергеева, М. С., Тимошук, В. Н., Занкин, А. Б., Михайлов, П. С., Башкатов, Ю. Ю. 1997. *Отчет Подольской постояннодействующей археологической экспедиции Института археологии НАН Украины об исследованиях 1997 г. на Киевском Подоле*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1997/119.
- Сагайдак, М. А., Івакін, В. Г., Гречко, Д. С., Тараненко, С. П. 2008. *Звіт про археологічні дослідження Центра археології Києва ІА НАНУ 2008 р. вул. Фрунзе, 23–*
25. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2008/204.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С. 1990. *Отчет об археологических исследованиях Киевского Подола в 1990 г. (ул. Волошская, 16)*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1990/34.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С. 1996. *Отчет Подольской экспедиции Института археологии НАН Украины об охранных исследованиях на территории бывшего греческого монастыря (Контрактовая площадь 2) в 1996 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1996/85.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С. 1999. *Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции ИА НАНУ об исследованиях по ул. Спасской, 30 в 1998 г. и по ул. Г. Сковороды в 1999 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1999/107.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С. 2002. *Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции об археологических наблюдениях на Подоле в 1996 и 2000 гг.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1996, 2000/146.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С., Горбаненко, С. А. 2002. *Отчет Подольской постояннодействующей археологической экспедиции об исследованиях по ул. Игоревская, 7 в 2002 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2002/2.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С., Михайлов, П. С. 2004. *Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции об археологических исследованиях по адресу ул. Оболонская, 12 (раскоп 1)*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1993/156.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С., Тимошук, В. Н. 1989. *Отчет об исследованиях Северо-Западной части Подола в 1989 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1989/265.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С., Михайлов, П. С. 1997. *Дослідження Київського Подолу. Археологічні дослідження в Україні 1993*, с. 117-120.
- Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С., Горбаненко, С. А. 2003. *Археологічні дослідження в Києві по вул. Ігорівська, 7*. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2001–2002*. Київ: ІА НАНУ; Шлях, с. 246-248.
- Сагайдак, М. А., Тараненко, С. П., Івакін, В. Г. 2005. *Звіт Подільської археологічної постійнодіючої експедиції по дослідженнях за адресою Ярославський провулок 7/9 літом 2005 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2005/223.
- Сагайдак, М. А., Тараненко, С. П., Івакін, В. Г. 2006. *Дослідження Подолу Києва (Ярославський провулок 7/9, P–1). Археологічні дослідження в Україні 2004–2005*, с. 327-329.
- Сагайдак, М. А., Тараненко, С. П., Міліцин, Д. М., Івакін, В. Г. 2012а. *Звіт про археологічні дослідження 2011–2012 рр., які проводив Центр археології Києва ІА НАНУ за адресою вул. Сагайдачного, 16 у Подільському районі м. Києва*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2012/150.
- Сагайдак, М. А., Хамайко, Н. В. 2005. *Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Київського Подолу по вул. Верхній Вал, 68 у 2004 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2004/257.
- Сагайдак, М. А., Хамайко, Н. В., Вергун, О. І. 2007. *Звіт про охоронні археологічні роботи по вул. Спаській, 35 у 2007 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2007/268.
- Сагайдак, М. А., Хамайко, Н. В., Вергун, О. І. 2009. *Нові дослідження торговельно-ремісничих садіб давньокіївського Подолу*. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2008*. Київ: ІА НАНУ, с. 264-267.
- Сагайдак, М. А., Хамайко, Н. В., Комар, О. В., Вергун, О. І. 2012б. *Дослідження давньоруських садіб по вул. Спаській, 35 у м. Київ*. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ: ІА НАНУ, с. 265-268.

Сагайдак, М., Хамайко, Н., Комар, О. 2015. Спаський розкоп давньокієвського Подолу. *Пам'ятки України: Історія та культура*, 5–6 (213–214), с. 20–31.

Сагайдак, М. А., Чернов, С. М. 1982. *Отчет об исследовании на Подоле в 1981–1982 гг. (ул. Волошская, 16)*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1982/34г.

Сагайдак, М. А., Черновол, Д. К., Пефтіць, Д. М. 2006. *Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві на вул. Верхній Вал у 2005–2006 рр.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2005–2006/247.

Самойловський, І. М. 1955. *Археологічні спостереження під час земляних робіт на території Києва р. 1955*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1955/4в.

Сергеева, М. С., Тараненко, С. П., Журухіна, Е. Ю. 2003. *Отчет Почайнинского отряда Подольской постоянно действующей экспедиции ИА НАН Украины о полевых исследованиях по ул. Почайнинской, 27/44 в 2003 году*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2003/б. н.

Сергеева, М. С., Тараненко, С. П., Журухіна, О. Ю. 2005. *Дослідження на Київському Подолі по вул. Почайнинська, 27/44 у 2003 р.* В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004*. Київ; Запоріжжя: ІА НАНУ, с. 58–60.

Сергеева, М. С., Шевченко, Д. О. 2007а. *Дослідження 2006 р. на Київському Подолі (вул. Шекавицька, 29)*.

В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007*. Київ; Запоріжжя: ІА НАНУ, с. 335–339.

Сергеева, М. С., Шевченко, Д. О. 2007б. *Звіт про дослідження Подільської постійно-діючої експедиції 2006 р. на ділянці по вул. Шекавицька, 29*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2006/5.

Тараненко, С. П. 2017. *Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: Формування та розвиток*. Київ: ІА НАНУ; Центр археології Києва ІА НАНУ.

Толочко, П. П. 1965. *До топографії древнього Києва*. *Археологія*, 18, с. 14–23.

Халиков, А. Х. 1985. *Культура Биляра: Булгарские орудия труда и оружие X–XIII вв. Москва: Наука*.

Хамайко, Н. В. 2006. *Бронзовая ювелирная форма X–XI вв. с киевского Подола*. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной. 10–15 апреля 2006 г.* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 154–157.

Хамайко, Н. В. 2010. *Древнерусская бронзовая ювелирная форма из раскопок на Киевском Подоле*. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной. 10–16 апреля 2006 г.* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 420–429.

В'ячеслав О. Крижановський

Молодий науковий співробітник відділу археології Києва, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskiy@iananu.org.ua

ОБРОБКА КОЛЬОРОВИХ МЕТАЛІВ НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ (X — ПЕРША ПОЛОВИНА XIII ст.)

Київський Поділ розташований уздовж правого берега Дніпра, в прибережній низовині, що за часів Київської Русі займав площу близько 180 га зі щільною забудовою, де виникли різноманітні майстерні, зокрема й такі, що спеціалізувалися на обробці кольорових металів.

За період з 1955 по 2016 рр. на території 43 ділянок розкопів виявлено й досліджено 109 спеціалізованих об'єктів та 1316 артефактів, серед яких матеріали з 49 культурних шарів, які могли потрапити туди з найближчих виробничих споруд. Серед об'єктів виділено 31 бронзоліварну майстерню, 12 ювелірних майстерень, дев'ять ковальських / слюсарних майстерень, вісім жител-майстерень. Більшість об'єктів датуються XI та XII — початком XIII ст. Деякі з них поєднувалися із залізобробним / залізобробним та / або скловарним / склоробним ремеслами.

У їх заповненнях зафіксовано 9 товарних металів, 35 напівфабрикатів, 990 ливарних посудин, 38 ливарних форм, 11 інструментів та 233 екземпляри виробничих відходів. Низка виробничих об'єктів утворювали чотири спеціалізовані ремісничі осередки Подолу площею від 2 до 6 га, які спеціалізувалися на обробці кольорових металів.

Поява значної кількості об'єктів кольорової металообробки на території київського Подолу була зумовлена близькістю до річок і струмків, оскільки така діяльність пов'язана з високою пожежною небезпекою; можливість збувати свою продукцію на ринкових площах; доступ до порту, завдяки чому водними шляхами відбувався імпорт сировини та експорт готових виробів.

К л ю ч о в і с л о в а: Київська Русь, київський Поділ, кольорові метали, бронзоліварні та ювелірні майстерні, металообробні майстерні, сировина та відходи виробництва, тиглі та лячки, ливарні форми та інструменти.

References

- Androshchuk, F. A., Bobrovskii, T. A., Zotsenko, V. N. 1988. *Отчет об исследовании Почайнинского отряда Подольской постоянно действующей экспедиции ИА НАН СССР за 1988 г.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1988/25-a.
- Bashkatov, Iu. Iu., Zotsenko, V. N., Timoshchuk, V. N. 1992. *Отчет Mezhygorskogo otriada postoiannodeistvuiushchei Podolskoi ekspeditsii o polevykh issledovaniakh po ul. Mezhygorskoj, 11 v 1991 g. i polevykh nabliudeniakh v 1991–1992 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1992/231.
- Bidzilia, V. I., Timoshchuk, V. N., Fridman, M. I. 1990. *Отчет научно-производственного кооператива “Arkheolog” o polevykh issledovaniakh po ulitse Obolonskaia, 4 v 1989 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1989/56.

- Bidzilia, V. I., Zankin, A. B., Kaliuk, A. P. 1993. *Otchet nauchno-proizvodstvennogo kooperativa "Arkheolog" ob okhrannykh arkheologicheskikh raskopkakh na kievskom Podole v 1993 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1993/57.
- Bibikov, D. V. 2018. *Vyshhorod ta yoho okruha v X–XIII st.* PhD. thesis. The Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine.
- Golubeva, L. A. 1973. *Ves i slaviane na Belom Ozere X–XIII vv.* Moscow: Nauka.
- Goncharov, V. K. 1950. *Raikovetskoe gorodishche.* Kyiv: AN USSR.
- Gupalo, K. N., Ivakin, G. Iu., Sagaidak, M. A. 1976. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Podola v 1975 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1975/25a.
- Hupalo, K. M., Ivakin, H. Yu., Sahaidak, M. A. 1979. Doslidzhennia kyivskoho Podolu (1974–1975 rr.). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheolohiia Kyieva. Doslidzhennia i materialy.* Kyiv: Naukova dumka, p. 38–62.
- Gupalo, K. N. 1981. Iuvelirnoe remeslo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kieva.* Kyiv: Naukova dumka, p. 301–312.
- Gurevich, F. D. 1981. *Drevnii Novogradok.* Leningrad: Nauka.
- Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevnoruske misto Voin.* Kyiv: Naukova dumka.
- Zhurukhina, O. Yu. 2021. *Namysto Serednoho Podniprovia X–XIII st.* PhD. thesis. The Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine.
- Zaitseva, I. E. 2001. Iuvelirnyi instrumentarii Serenskogo gorodishcha (XII–XIV vv.). In: Gnutova, S. V., Zotova, E. A., Shemakhanskaia, M. S. (eds.). *Khudozhestvennyi metall Rossii. Materialy konferentsii pamiati G. N. Bocharova. Moscow, Russia, 22–24 April 1998.* Moscow: Izdatelskii tsentr RGGU, p. 372–385.
- Zakrevskii, N. V. 1868. *Opisanie Kieva.* 1–2. Moscow: Tipografiia Gracheva i Komp.
- Zakurina, T. Iu. 2006. Orudii metalloobrabotki i oborudovanie masterskikh v srednevekovom Pskove. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 220, p. 111–120.
- Zankin, A. B., Sagaidak, M. A., Timoshchuk, V. N. 1985. *Otchet o raskopkakh otriada Podolskoi postoianno deistvuiushchei ekspeditsii po ul. Grigoriia Skovorody v 1985 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1985/w. n.
- Zankin, A. B., Polin, S. V., Kaliuk, A. P. 1990. *Otchet o polevykh issledovaniakh Podolskoi ekspeditsii NPK "Arkheolog" na kievskom Podole po ul. Mezhygorskaia, 43 v 1989 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1989/81.
- Zankin, A. B., Kaliuk, A. P. 1992. *Otchet nauchno-proizvodstvennogo kooperativa "Arkheolog" ob issledovaniakh na kievskom Podole v 1991–1992 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1992/34.
- Zotsenko, V. N., Sagaidak, M. A., Gonchar, V. N., Braichevskaia, E. A. 1985. *Otchet o raskopkakh Pochaininskogo Otriada postoianno deistvuiushchei Podolskoi ekspeditsii v Kieve v 1985 godu.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1985/170.
- Zotsenko, V. M., Braichevskaia, E. A. 1987. *Otchet ob issledovaniakh Pochaininskogo otriada Podolskoi ekspeditsii 1987 g. (ul. Nizhnii Val, 41).* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1987/26-b.
- Zotsenko, V. M., Braichevska, O. A. 1993. Remisnychiy oseredok XI–XII st. na Kyivskomu Podoli. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavni Kyiv.* Arkheolohichni doslidzhennia 1984–1989 rr. Kyiv: Naukova dumka, p. 43–103.
- Ivakin, G. Iu., Stepanenko, L. Ia. 1982. *Otchet o raskopkakh po ul. Shchekavitskoi, № 25–27 v 1981–1982 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1981–82/34d.
- Ivakin, G. Iu., Stepanenko, L. Ia. 1985. Raskopki v severo-zapadnoi chasti Podola v 1980–1982 gg. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologicheskii issledovaniia Kieva 1978–1983 gg.* Kyiv: Naukova dumka, p. 77–105.
- Ivakin, H. Yu., Kozubovskiy, H. A., Herasymov, D. M., Chekanovskiy, A. A. 1990. *Zvit pro roboty na Honcharakh ta Kozhumiakakh u m. Kyievi u 1989 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1989/28-b.
- Ivakin, H. Yu., Baranov, V. I., Ivakin, V. H., Chmil, L. V., Bibikov, D. V., Olenych, A. M., Serhieieva, M. S. 2016. *Zvit pro naukovoriativni doslidzhennia Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspeditsii IA NANU na dilianty novobudovy po vul. Kyrylivska, 37 u Podilskomu raioni m. Kyieva u 2016 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2016/w. n.
- Ivakin, H. Yu., Baranov, V. I., Bibikov, D. V., Ivakin, V. H., Olenych, A. M., Serhieieva, M. S., Chmil, L. V. 2018. Naukovoriativni doslidzhennia Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspeditsii IA NANU na vul. Kyrylivskii, 37 u m. Kyievi. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016.* Kyiv: IA NANU, p. 58–60.
- Kaliuk, A. P., Fridman, M. I. 1990. *Otchet NPK "Arkheolog" ob okhrannykh arkheologicheskikh issledovaniakh v Kieve v 1990 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1990/68.
- Kaliuk, O. P., Zankin, A. B. 1993. Doslidzhennia NVK "Arkheoloh" na Kyivskomu Podoli. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 1992 roku.* Kyiv: IA NANU, p. 68–69.
- Kopylov, F. B. 1956. *Zvit za robotu po arkheolohichnomu nahliadu na zemlianykh robotakh v m. Kyievi ta yoho okolytsiakh za kinets 1955 i ves 1956 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1956/33.
- Motsia, O., Kazakov, A. 2011. *Davnoruskyi Chernihiv.* Kyiv: Starodavni svit.
- Orlov, R. S. 1983. Khudozhnia metaloobrobka u Kyievi v X st. *Arheologia*, 42, p. 28–40.
- Pankov, S. V. 2012. *Zalozodobuvne i kovalske vyrobnytstvo davnoruskoho Kyieva ta yoho okolyts.* Kyiv: IA NANU.
- Ryndina, N. V. 1963. Tekhnologiiia proizvodstva novgorodskikh iuvelirov X–XV vv. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 117, p. 200–268.
- Riabinin, E. A. 1994. U istokov remeslennogo proizvodstva v Ladoge. In: Masson, V. M., Nosov, E. N. (eds.). *Novye istochniki po arkheologii Severo-Zapada.* Sankt-Petersburg: IIMK RAN, p. 5–59.
- Sagaidak, M. A. 1984. *Otchet ob issledovaniakh v zone stroitelstva teplotrassy po ul. Geroev Tripolia v 1983 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1983/181.

- Sahaidak, M. A. 1991. *Davnykyivskiy Podil: Problemy topografii, stratyhrafii, khronolohii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sahaidak, M. A. 2003. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia po vul. Naberezhno-Khreshchatytska v 1983 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1983/182.
- Sahaidak, M. A. 2010. Mistobuduvannia. In: Skrypnyk, H. A. (ed.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva: u 5 t. 2: Mystetstvo serednikh vikiv*. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho NANU, p. 390-426.
- Sagaidak, M. A., Bashkatov, Iu. Iu., Khamaiko, N. V. 2004. *Issledovaniia Podolskoi ekspeditsii IA NANU na uglu ulits Verkhni Val i Pochaininskaia v 2003–2004 godakh*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2004/w. n.
- Sagaidak, M. A., Bashkatov, Iu. Iu. 2004. *Issledovaniia Podolskoi arkheologicheskoi ekspeditsii po ul. Sagaidachnogo, 16–18 v 2004 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2004/w. n.
- Sagaidak, M. A., Bashkatov, Iu. Iu., Mikhailov, P. S. 1998. *Otchet Podolskoi postoiannodeistvuiushchei ekspeditsii IA NANU o polevykh issledovaniakh po ul. Shchekavitskoi, 7/10 v 1998 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1998/132.
- Sagaidak, M. A., Braichevskaia, E. A., Mikhailov, P. S. 1990. *Otchet o polevykh issledovaniakh Podolskoi postoiannodeistvuiushchei ekspeditsii na uchastke po ul. Geroev Tripolia, 14 v g. Kieve v 1989 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1989/30.
- Sagaidak, M. A., Zankin, A. B., Braichevskaia, E. A., Mikhailov, P. S. 1988. *Otchet o polevykh issledovaniakh Podolskoi postoiannodeistvuiushchei ekspeditsii na uchastke po ul. Geroev Tripolia, 14 v g. Kiev v 1988 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1988/25.
- Sagaidak, M. A., Zankin, A. B., Timoshchuk, V. N. 1988. *Otchet Podolskoi postoianno deistvuiushchei ekspeditsii*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1987/26.
- Sahaidak, M. A., Zotsenko, V. M., Ivakin, V. H., Taranenko, S. P., Karavaiko, D. V. 2007. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Tsentra arkheolohii Kyieva IA NANU 2007 r. vul. Naberezhno-Khreshchatytska, 1–a*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2007/269.
- Sagaidak, M. A., Zotsenko, V. N., Sergeeva, M. S., Timoshchuk, V. N., Zankin, A. B., Mikhailov, P. S., Bashkatov, Iu. Iu. 1997. *Otchet Podolskoi postoiannodeistvuiushchei arkheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii NAN Ukrainy ob issledovaniakh 1997 g. na Kievskom Podole*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1997/119.
- Sahaidak, M. A., Ivakin, V. H., Hrechko, D. S., Taranenko, S. P. 2008. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Tsentra arkheolohii Kyieva IA NANU 2008 r. vul. Frunze, 23–25*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2008/204.
- Sagaidak, M. A., Sergeeva, M. S. 1990. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Kievskogo Podola v 1990 g. /ul. Voloshskaia, 16/*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1990/34.
- Sagaidak, M. A., Sergeeva, M. S. 1996. *Otchet Podolskoi ekspeditsii Instituta arkheologii NAN Ukrainy ob okhrannykh issledovaniakh na territorii byvshego grecheskogo monastyrnia (Kontraktovaia ploschad 2) v 1996 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1996/85.
- Sagaidak, M. A., Sergeeva, M. S. 1999. *Otchet Podolskoi postoiannodeistvuiushchei ekspeditsii IA NANU ob issledovaniakh po ul. Spasskoi, 30 v 1998 g. i po ul. G. Skovorody v 1999 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1999/107.
- Sagaidak, M. A., Sergeeva, M. S. 2002. *Otchet Podolskoi postoiannodeistvuiushchei ekspeditsii ob arkheologicheskikh nabludeniakh na Podole v 1996 i 2000 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1996, 2000/146.
- Sagaidak, M. A., Sergeeva, M. S., Gorbanenko, S. A. 2002. *Otchet Podolskoi postoiannodeistvuiushchei arkheologicheskoi ekspeditsii ob issledovaniakh po ul. Igorevskaia, 7 v 2002 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2002/2.
- Sagaidak, M. A., Sergeeva, M. S., Mikhailov, P. S. 2004. *Otchet Podolskoi postoiannodeistvuiushchei ekspeditsii ob arkheologicheskikh issledovaniakh po adresu ul. Obolonskaia, 12 (raskop 1)*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1993/156.
- Sagaidak, M. A., Sergeeva, M. S., Timoshchuk, V. N. 1989. *Otchet ob issledovaniakh Severo-Zapadnoi chasti Podola v 1989 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1989/265.
- Sahaidak, M. A., Serhieieva, M. S., Mykhailov, P. S. 1997. *Doslidzhennia Kyivskoho Podolu. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 r.*, p. 117-120.
- Sahaidak, M. A., Serhieieva, M. S., Horbanenko, S. A. 2003. *Arkheolohichni doslidzhennia v Kyievi po vul. Ihorivska, 7*. In: Havryliuk, N. O. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2001–2002*. Kyiv: IA NANU; Shliakh, p. 246-248.
- Sahaidak, M. A., Taranenko, S. P., Ivakin, V. H. 2005. *Zvit Podilskoi arkheolohichnoi postinodiiuchoi ekspeditsii po doslidzhenniakh za adresoiu Yaroslavskiy provulok 7/9 litom 2005 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2005/223.
- Sahaidak, M. A., Taranenko, S. P., Ivakin, V. H. 2006. *Doslidzhennia Podolu Kyieva (Iaroslavskiy provulok 7/9, R–1). Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004–2005 rr.*, p. 327-329.
- Sahaidak, M. A., Taranenko, S. P., Militsyn, D. M., Ivakin, V. H. 2012a. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia 2011–2012 rr., yaki provodyv Tsentra arkheolohii Kyieva IA NANU za adresoiu vul. Sahaidachnogo, 16 u Podilskomu raioni m. Kyieva*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2012/150.
- Sahaidak, M. A., Khamaiko, N. V. 2005. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Kyivskoho Podolu po vul. Verkhni Val, 68 u 2004 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2004/257.
- Sahaidak, M. A., Khamaiko, N. V., Verhun, O. I. 2007. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni roboty po vul. Spaskii, 35 u 2007 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2007/268.
- Sahaidak, M. A., Khamaiko, N. V., Verhun, O. I. 2009. *Novi doslidzhennia torhovelno-remisnychkykh sadyb davnykyivskoho Podolu*. In: Kozak, D. N. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008*. Kyiv: IA NANU, p. 264-267.

- Sahaidak, M. A., Khamaiko, N. V., Komar, O. V., Verhun, O. I. 2012b. Doslidzhennia davnoruskykh sadyb po vul. Spaskii, 35 u m. Kyiv. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*. Kyiv: IA NANU, p. 265-268.
- Sahaidak, M., Khamaiko, N., Komar, O. 2015. Spaskyi rozkop davnokyivskoho Podolu. *Pamiatky Ukrainy: Istorii ta kultura*, 5–6 (213–214), p. 20-31.
- Sahaidak, M. A., Chernov, S. M. 1982. *Otchet ob issledovaniakh na Podole v 1981–1982 gg. (ul. Voloshskaia, 16)*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1982/34-g.
- Sahaidak, M. A., Chernovol, D. K., Pefits, D. M. 2006. *Zvit Podilskoi postiinodiuchoi ekspeditsii IA NANU pro arkheolohichni doslidzhennia u Kyievi na vul. Verkhni Val u 2005–2006 rr.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2005–2006/247.
- Samoilovskyi, I. M. 1955. *Arkheolohichni sposterezhennia pid chas zemlianykh robit na terytorii Kyieva r. 1955*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1955/4–v.
- Sergeeva, M. S., Taranenko, S. P., Zhurukhina, E. Iu. 2003. *Otchet Pochaininskogo otriada Podolskoi postoianno deistvuiushchei ekspeditsii IA NAN Ukrainy o polevykh issledovaniakh po ul. Pochainynskoi, 27/44 v 2003 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2003/w. n.
- Serhieieva, M. S., Taranenko, S. P., Zhurukhina, O. Yu. 2005. Doslidzhennia na Kyivskomu Podoli po vul. Pochainynska, 27/44 u 2003 r. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003–2004*. Kyiv; Zaporizhzhia: IA NANU, p. 58-60.
- Serhieieva, M. S., Shevchenko, D. O. 2007a. Doslidzhennia 2006 r. na Kyivskomu Podoli (vul. Shchekavytska, 29). In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005–2007*. Kyiv; Zaporizhzhia: IA NANU, p. 335-339.
- Serhieieva, M. S., Shevchenko, D. O. 2007b. *Zvit pro doslidzhennia Podilskoi postiino-diiuchoi ekspeditsii 2006 r. na diliantsi po vul. Shchekavytska, 29*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2006/5.
- Taranenko, S. P. 2017. *Planuvalna struktura davnoruskoho Podolu Kyieva: Formuvannia ta rozvytok*. Kyiv: IA NANU, Tsentri arkheolohii Kyieva IA NANU.
- Tolochko, P. P. 1965. Do topohrafii drevnoho Kyieva. *Arheologia*, XVIII, p. 14-23.
- Khalikov, A. Kh. 1985. *Kultura Biliara: Bulgarskie orudiia truda i oruzhie X–XIII vv.* Moscow: Nauka.
- Khamaiko, N. V. 2006. Bronzovaia iuvelirnaia forma X–XI vv. s kievskogo Podola. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A. (eds.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia G. F. Korzukhinoi. 10–15 April 2006*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 154-157.
- Khamaiko, N. V. 2010. Drevnerusskaia bronzovaia iuvelirnaia forma iz raskopok na Kievskom Podole. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (eds.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia G. F. Korzukhinoi. 10–16 April 2006*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 420-429.

С. О. СОРОКІН, Ю. М. СИТИЙ

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII–XV ст. З ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ

Стаття вводить до наукового обігу матеріали другої половини XIII–XV ст., отримані за останні десятиріччя в Чернігівському Подесенні. Зокрема, відповідних горизонтів багатошарових пам'яток: Батурина, Седнева та Петрушина. Особливу увагу приділено найповнішій публікації наборів посуду, що ілюструють зміни в кераміці після монгольського часу в регіоні.

Ключові слова: Чернігівське Подесення, післямонгольський період, кераміка, житлові комплекси.

Одним із найзагадковіших і найменш вивчених періодів в історії Чернігово-Сіверщини є час після 1239 р. — монгольської навали. У процесі археологічних робіт дослідники більше уваги звертали на шари, що утворилися до середини XIII ст., і менше на ті, що розташовувалися вище за стратиграфією. За більш ніж 100 років досліджень у Чернігівському Подесенні окрему увагу монгольському періоду приділяли лише поодинокі науковці, і здобуті ними матеріали мають дуже обмежений та локальний характер. Здебільшого дослідження горизонтів середини XIII–XV ст. мало «вимушений» характер — у процесі робіт на багатошарових пам'ятках, з акцентом на більш ранні матеріали. До того ж отримані нечисленні знахідки згаданого періоду практично не публікувалися та лише побічно згадувалися в загальних описах культурних нашарувань досліджуваних пам'яток. На щастя, з часом ситуація почала змінюватись.

Історія дослідження

Завдяки широкомасштабним розвідковим роботам другої половини XX ст. було виявлено кілька десятків пам'яток другої половини XIII–XV ст. (Шекун, Веремейчик 1988, с. 93–110; Ситий 1993, с. 91–95; Шекун 1995, с. 113–115) (рис. 1).

Невеликі за обсягом розкопки у 80-ті рр. XX ст. провів О. В. Шекун на поселеннях Заплава біля с. Шестовиця, Вереміїв Рів біля с. Львів та Селище 1 біля с. Петрушин в окрузі Чернігова (Шекун 1995, с. 113–115). Але тоді матеріали цих робіт були лише згадані. У 2006 р. О. М. Веремейчик продовжила роботи на поселенні Заплава, завдяки чому було досліджено споруду XIV ст. (Веремейчик 2007, с. 366–379). Чи не єдиним цілеспрямованим дослідженням поселення цього періоду є роботи С. О. Беляєвої на поселенні Озаричі на Сумщині (Беляєва, Кубишев 1995, с. 56–85). Значні роботи з дослідження пам'ятки XIV ст. було проведено у 2015, 2017 та 2018 рр. на городищі Трифоновщина у смт Седнів. У результаті отримано цікаву колекцію матеріалів вказаного періоду (Моця, Скороход, Сита 2021, с. 125–139). Також на Чернігівщині культурні шари другої половини XIII–XV ст. були виявлені на території Чернігова (роботи В. П. Коваленка, О. Є. Черненко), Любеча (дослідження Б. О. Рибаківа та О. М. Веремейчик), Новгород-Сіверського (розкопки А. В. Кузи та Л. І. Виноградської (Виноградська 1990, с. 96–99)), Ніжина (І. С. Кедуна) та Остра (А. Л. Казакова).

Мета роботи

Зважаючи на те, що здобуті та введені до наукового обігу на сьогодні матеріали другої половини XIII–XV ст. дуже нечисленні, метою роботи є публікація нових комплексів цього періоду. Це не дає змоги детально аналізувати матеріальну культуру означеного періоду всього регіону Чернігівського Подесення, який охоплює території від державного кордону Укра-

© СОРОКІН Сергій Олексійович, 2026 — співробітник, ДНЦ «Охоронна археологічна служба України» НАН України, ORCID: 0000-0001-7577-1772, kotssorokin@gmail.com

© СИТИЙ Юрій Миколайович, 2026 — науковий співробітник, Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», ORCID: 0000-0002-6117-3875, yurisytyi@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкрита за ліцензією **CC BY-NC-ND 4.0**
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

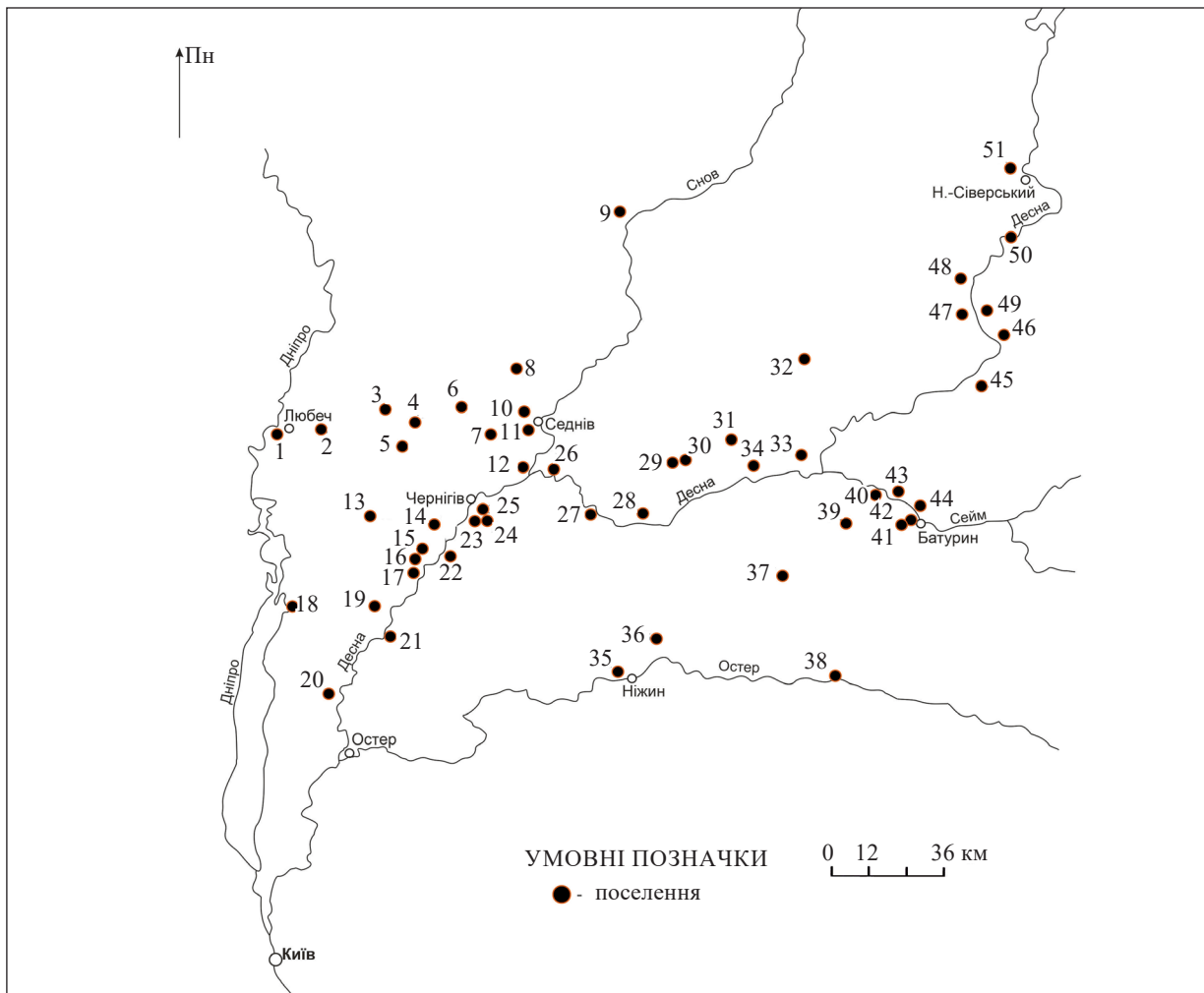

Рис. 1. Карта пам'яток другої половини XIII–XV ст. на Чернігівському Подесенні (в межах Чернігівської обл.): 1 — Любеч; 2 — Смолигівка поселення Смолигівка 2; 3 — Малий Листвен городище; 4 — Сибереж поселення; 5 — Рогоща городище; 6 — Велика Вісь поселення Селище; 7 — Петрушин поселення Селище; 8 — Великий Листвен городище; 9 — Горськ городище; 10 — Седнів городище Трифоновщина; 11 — Седнів поселення Орешня 2; 12 — Бросилів городище Ляхове місто (Перекоп); 13 — Льгів поселення Вереміїв Рів; 14 — Шестовиця поселення Шерепи; 15 — Шестовиця городище у селі; 16 — Шестовиця поселення Заплава; 17 — Слабин городище; 18 — Дніпровське городище Навози; 19 — Смолін городище; 20 — Морівськ городище; 21 — Надиновка поселення; 22 — Іванівка поселення Обірок; 23 — Анисів поселення Селище; 24 — Анисів поселення Іржавець; 25 — Чернігів поселення Глушець; 26 — Боромики поселення Школа; 27 — Ковчин городище; 28 — Блстова городище; 29 — Дягова поселення Дягова 1; 30 — Дягова поселення Дягова 3; 31 — Мена городище; 32 — Козляничі поселення Селище; 33 — Сосниця городище; 34 — Мокошине городище; 35 — Ніжин поселення Ветхе; 36 — Печі поселення Попове; 37 — Мала Загорівка поселення Городок; 38 — Фастівці поселення; 39 — Забілівщина поселення; 40 — Обмачів поселення Заплава; 41 — Батурин Фортеця; 42 — Батурин поселення Батурин (Палац); 43 — Крупицько-Батуринський монастир св. Миколая; 44 — Мости поселення Дачі; 45 — Радичів поселення Коваленчиха; 46 — Мезин поселення Дзвінкове; 47 — Мезин поселення На церковній горі; 48 — Курилівка поселення Хуторище; 49 — Собичі поселення Березова; 50 — Путівськ городище; 51 — Новгород-Сіверський поселення Городок

Fig. 1. Map of sites from the second half of the 13th–15th centuries in the Desna River Chernihiv region (within Chernihiv Oblast): 1 — Liubech; 2 — Smolyhivka settlement (Smolyhivka 2 settlement); 3 — Malyi Lystven hillfort; 4 — Syberezh settlement; 5 — Rohoshcha hillfort; 6 — Velyka Vys, Selyshche settlement; 7 — Petrushyn, Selyshche settlement; 8 — Velykyi Lystven hillfort; 9 — Horsk hillfort; 10 — Sedniv hillfort (Tryfonovshchyna); 11 — Sedniv settlement (Oreshnia 2 settlement); 12 — Brostyliv, Liakhove Misto (Perekop) hillfort; 13 — Lhiv, Veremiiiv Riv settlement; 14 — Shestovytsia, Sherepy settlement; 15 — Shestovytsia, hillfort in the village; 16 — Shestovytsia, Zaplava settlement; 17 — Slabyn hillfort; 18 — Dniprovskie hillfort Navozy; 19 — Smolin hillfort; 20 — Morivsk hillfort; 21 — Nadynovka settlement; 22 — Ivanivka, Obirok settlement; 23 — Anysiv, Selyshche settlement; 24 — Anysiv, Irzhavets settlement; 25 — Chernihiv, Hlushets settlement; 26 — Boromyky, Shkola settlement; 27 — Kovchyn hillfort; 28 — Blystova hillfort; 29 — Diahova, Diahova 1 settlement; 30 — Diahova, Diahova 3 settlement; 31 — Mena hillfort; 32 — Kozlianychi, Selyshche settlement; 33 — Sosnytsia hillfort; 34 — Mokoshyne hillfort; 35 — Nizhyn, Vetkhe settlement; 36 — Pechi, Popove settlement; 37 — Mala Zahorivka, Horodok settlement; 38 — Fastivtsi settlement; 39 — Zabilivshchyna settlement; 40 — Obmachiv, Zaplava settlement; 41 — Baturyn Fortress; 42 — Baturyn, Baturyn settlement (Palace); 43 — Baturyn Krupytyskyi Saint Nicholas Monastery; 44 — Mosty, Dachi settlement; 45 — Radychiv, Kovalenchykha settlement; 46 — Mezyn, Dzvinkove settlement; 47 — Mezyn, Na Tserkovnii Hori settlement; 48 — Kurylivka, Khutoryshche settlement; 49 — Sobychi, Berezova settlement; 50 — Putyvsk hillfort; 51 — Novhorod-Siverskyi, Horodok settlement

їни до впадіння Десни в Дніпро. Подальші дослідження пам'яток монгольського часу, а також максимальна публікація отриманих матеріалів є важливим та актуальним завданням.

Опис комплексів

Під час масштабних робіт, що розгорнулися з 1995 р. на території м. Батурина, матеріали другої половини XIII–XIV ст. періодично траплялися в різних локаціях у вигляді фрагментів кераміки (у перевідкладеному стані в нашаруваннях пізніших часів). Та лише 2017 р. вдалося дослідити перший об'єкт, що належить до другої половини XIII ст. (Ситий та ін. 2017).

Розкоп було закладено на розі вул. Партизанської та пров. Партизанського. У південній частині розкопу зафіксовано (на рівні материка) пляму великого об'єкту з прямокутним виступом у північному напрямку. Об'єкт пізніше інтерпретований як споруда 1, у верхній частині було сильно пошкоджено стовповими ямами XVII–XX ст.

У процесі дослідження встановлено, що споруда 1 являла собою житлову будівлю, яка складалася з камери підквадратної форми розмірами у межах розкопу $4,1 \times 3,0$ м та входу. Споруда стінками орієнтована за сторонами світу. Вхід до житлової камери був прямокутної форми довжиною 2,40 м та шириною 2,30 м по верхньому краю ($1,70 \times 2,00$ м — по нижньому). Стінки входу були значно скошені до низу. Зафіксовано п'ять похилих сходинок, що вели вглиб котлована споруди (рис. 2).

У заповненні котлована зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій, що, ймовірно, належали до північної та східної стін споруди. Котлован мав рівні, злегка похилі до низу стінки. Він заглиблювався у материк на 0,90–1,20 м. Дно рівне, з легким пониженням у північному напрямку.

Цікавим прикладом використання опалювального пристрою попереднього етапу функціонування житла, є досліджена у споруді 1 піч. Вона фіксувалася з глибини 0,18–0,23 м нижче рівня материка у вигляді розвалу жовтої та жовто-сірої глини у північно-західному куті котлована. Розташована на материковому підквадратному уступі розмірами $1,60 \times 1,80$ м і висотою 0,20 м над рівнем материкової підлоги. Конструкція збереглася на висоту 0,63 м. Піч мала округлу форму діаметром у верхній частині 1,27–1,30 м, у нижній — 1,47–1,50 м. Щеле-

пи повернуті на схід, у бік коридору. Склепіння було частково зруйноване і завалене в середину конструкції. По верху тіла печі на обох щелепах фіксувалися плями темно-сірого супіску, можливо, від конструкції каркасу, діаметром від 0,05 до 0,11 м. На рівні першого череня плями не фіксувалися. Також на рівні першого череня стало помітно, що тіло печі (загальною товщиною до 0,30 м) складено з глини двох різних сортів. Внутрішній шар — жовта глина (товщина 0,09–0,14 м), зовнішній шар — сіро-жовта глина (товщина 0,07–0,17 м). Така ситуація дає змогу розділити функціонування печі на два етапи.

У процесі дослідження печі було зафіксовано три череня, розташовані пошарово зверху донизу у вигляді твердих пропечених прошарків глини з вирівняними та заглаженими поверхнями. Верхній (найпізніший) черень розмірами $0,93 \times 1,24$ м та товщиною 0,01–0,03 м зберігся повністю. Він мав овальну у плані форму, повністю закриваючи дно опалювальної камери. Одразу під верхнім черенем був другий черень, який також майже повністю зберігся, за винятком незначної ділянки в східній частині. Його розміри становили $1,00 \times 1,20$ м, а товщина у центральній частині сягала 0,04 м. Ближче до країв товщина череня зменшувалась. Нижче фіксувалися залишки третього череня, який зберігся частково лише в центральній частині і мав підпрямокутну форму розмірами $0,51 \times 0,40$ – $0,46$ м. Товщина сягала до 0,03 м. Після розібрання третього череня став краще помітний ступінь збереженості та орієнтація печі другого етапу. Збереглася лише її південна частина. Щелепи були обернуті на південь. Її тіло збереглося на висоті 0,40 м від материка і було утворене сіро-жовтою глиною у верхній частині та жовтою — в нижній. Діаметр нижньої частини печі становив 1,50 м. Піч мала два власні черені, що розміщувалися один над одним. Верхній зберігся частково у центральній частині та незначною ділянкою біля західної щелепи. Основний масив має розміри $0,23$ – $0,34 \times 0,84$ м і товщину 0,01–0,02 м. Нижній черень має неправильну форму і розміри $0,37 \times 0,74$ м. Товщина близько 0,01 м. На материковому уступі де була розташована піч, частково фіксувалися сліди від каркасної конструкції у вигляді ямок діаметром 0,05–0,10 м та глибиною 0,02–0,07 м.

Найімовірніше, піч була частково зруйнована, а на її залишках зведена інша. У шарі між печами виявлені фрагменти горщика кінця XII — початку XIII ст. На всій площі

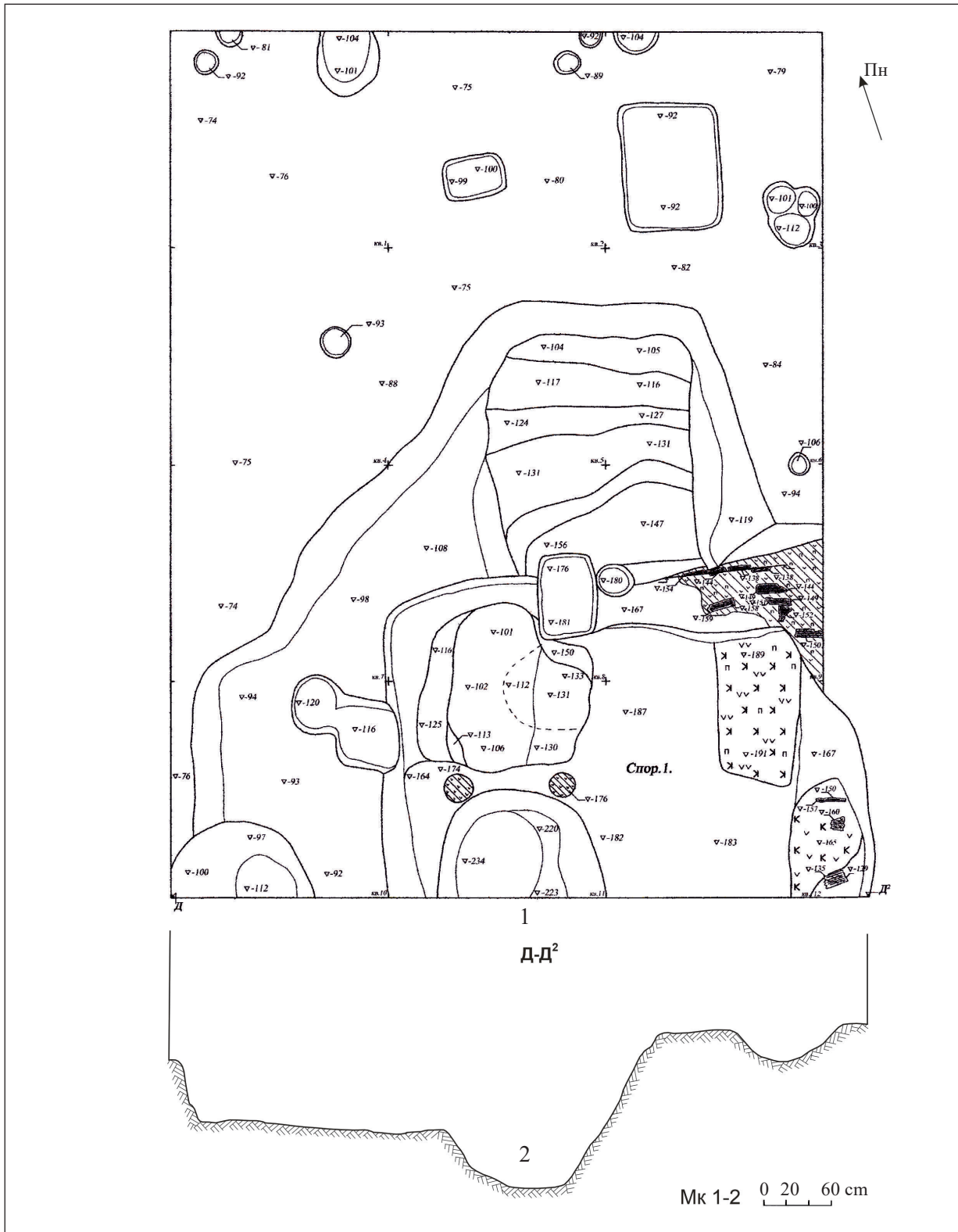

Рис. 2. Батурин. Фортеця. План розкопу та розріз споруди 1
 Fig. 2. Baturyn. Fortress. Excavation plan and cross-section of the structure 1

та глибині заповнення споруди зібрано фрагменти кераміки XII — початку XIII ст.

Упереміш із керамікою давньоруського часу також знайдено значну кількість фрагмен-

тів посуду монгольського періоду (друга половина XIII ст.) (рис. 3). Аналіз стратиграфії споруди, конструктивні особливості печі та комплекс кераміки дозволяють зробити вис-

новок, що котлован житла давньоруського часу початку XIII ст., яке загибло в пожежі, у другій половині XIII ст. (після певного ремонту) було використане повторно.

Ще однією локацією з матеріалами монгольського часу є поселення Батури (Палац), розташоване на південний схід від Цитаделі (Ситий 2023, с. 236). У результаті розкопок 2020 та 2021 рр. на території поселення було досліджено підкліт житла XIV — початку XV ст. (Ситий та ін. 2020, с. 8-15; 2021, с. 17-23).

Котлован підкліту складався з двох частин: північно-східної (основної) та коридору, що прилягав до неї з південного заходу. Основна частина підкліту мала підпрямокутну в плані форму і була орієнтована довгою віссю з південного сходу на північний захід. Довжина котлована по північно-східній стінці становила на рівні материка — 4,30 м, ширина — близько 3,00–3,50 м. На місці, де було викопано котлован, існували більш ранні об'єкти, що позначилося на формі котлована на рівні материка та частково на напрямках ділянок його стін. На ділянках, де були відсутні більш ранні об'єкти, котлован мав майже вертикальні стінки і дно на глибині 0,75 м. Розміри на рівні дна — 4,30 × 2,30 м. Уздовж північно-західної та південно-східної стін котлована розчищено по три стовпові ями діаметрами від 0,14 до 0,35 м та глибиною 0,10–0,25 м від дна котлована (рис. 4: 1), що прямо вказує на стовпову конструкцію стін підкліту. З південного заходу до котловану підкліту прилягає заглиблений вхід – коридор. Він мав видовжену в плані форму довжиною до 2,40 м (у межах розкопу) та шириною 1,60 м. Глибина коридору — 0,98 м (у північно-східній частині), 0,70 м (у південно-західній). Стіни коридору похилі, дно злегка увігнуте, з підвищенням від центру споруди до південно-західної частини. Уздовж південно-східної стінки фіксувалися п'ять стовпових ям діаметром до 0,15 м та глибиною до 0,10 м. Необхідно зауважити, що вхід до підкліту споруди розташовувався з протилежного від краю тераси боку.

Із заповнення котлована походять залізні вироби: ніж, дверний пробій, вістря стріли, великий рибальський гачок; а також пірофілітове прясельце, виготовлені з мідного сплаву накладка з орнаментом та велике тринамистинне скроневе кільце (рис. 4: 2), що має аналогії в матеріалах Великого Новгород і

датується XIII–XIV ст. (Седова 1981, с. 13-16). Також із заповнення походить значна колекція кераміки, що представлена фрагментами горщиків, профілювання яких суттєво відрізняється від типових давньоруських першої половини XIII ст., та за аналогіями з поселення Озаричі, що розташоване вище за течією р. Сейм (Беляєва, Кубишев 1995, с. 88-89), датуються XIV — початку XV ст. (рис. 5–7).

Ще одним пунктом із матеріалами монгольського часу в Чернігівському Подесенні є смт Седнів. Крім вищезгаданого городища Трифоновщина, об'єкт вказаного періоду досліджено у 2020 р. під час робіт на багатошаровому поселенні Орешня 2, що розташоване у південній частині Седнева за 0,5 км на південний схід від Трифоновщини.

Котлован споруди 8 було досліджено практично повністю (за винятком частини західної стіни та кінцівки коридору на сході, що виходять за межі розкопу). Він має підпрямокутну в плані форму — ширина 2,20 м, довжина до 3,20 м. Глибина котлована 0,73–0,95 м нижче рівня материка. Стінки котлована похилі, дно дещо увігнуте. Споруда орієнтована довгою віссю із заходу на схід із невеликим відхиленням до півдня. Зі сходу до основної камери примикав довгий (досліджений на довжину 3,00 м) коридор шириною 0,60–0,75 м. Його підлога рівна, поступово (з глибини 0,36 м біля основи камери) підвищувалася до 0,10 м у крайній дослідженій точці (рис. 8: 1). Споруда загинула у пожежі.

На жаль, жодної індивідуальної знахідки в заповненні об'єкту не знайдено. Але зібрана колекція кераміки (хоч і незначна за кількістю) є достатньо показовою та дозволяє датувати споруду другою половиною XIII ст. (Скорощод та ін. 2020, с. 13-15).

Крім пам'яток, що були розглянуті вище (дослідження яких проводили автори цієї публікації), існує ще одне поселення, роботи на якому наприкінці 1980-х рр. провів О. В. Шекун. Дослідник не встиг увести отримані матеріали до наукового обігу. Поселення Селище було відкрито у 1988 р. (Шекун 1988, с. 3-4), а в 1989 р. з метою уточнення культурно-хронологічної належності експедиція Чернігівського історичного музею на пам'ятці провела невеликі розкопки, в результаті яких було досліджено житлову споруду другої половини XIII — середини XIV ст. (Шекун 1989, с. 15-18).

Поселення займає частину дюнної гряди (висота до 4 м), що тягнеться вздовж

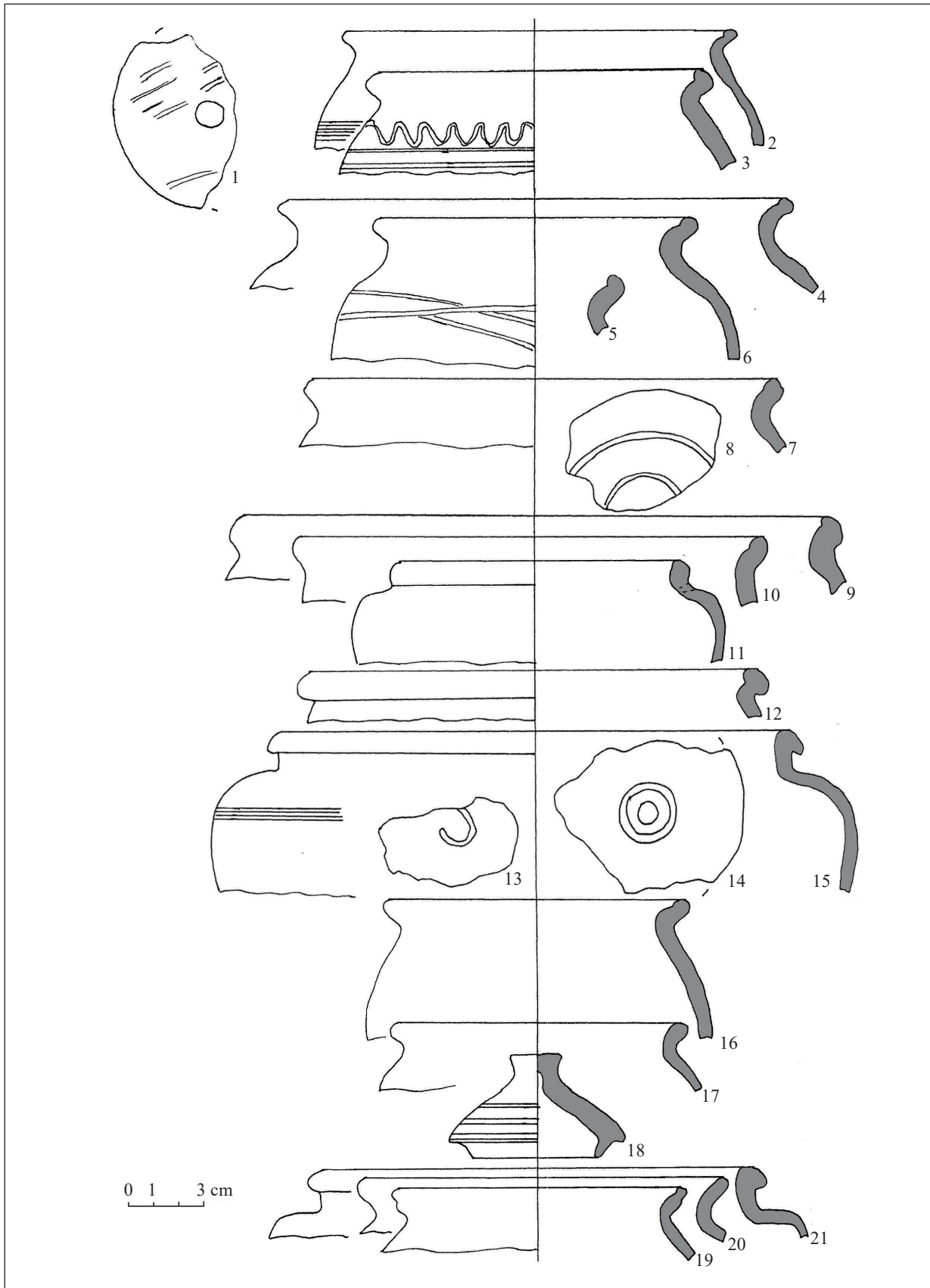

Рис. 3. Батурин. Фортеця. Кераміка зі споруди 1
 Fig. 3. Baturyn. Fortress. Ceramics from the structure 1

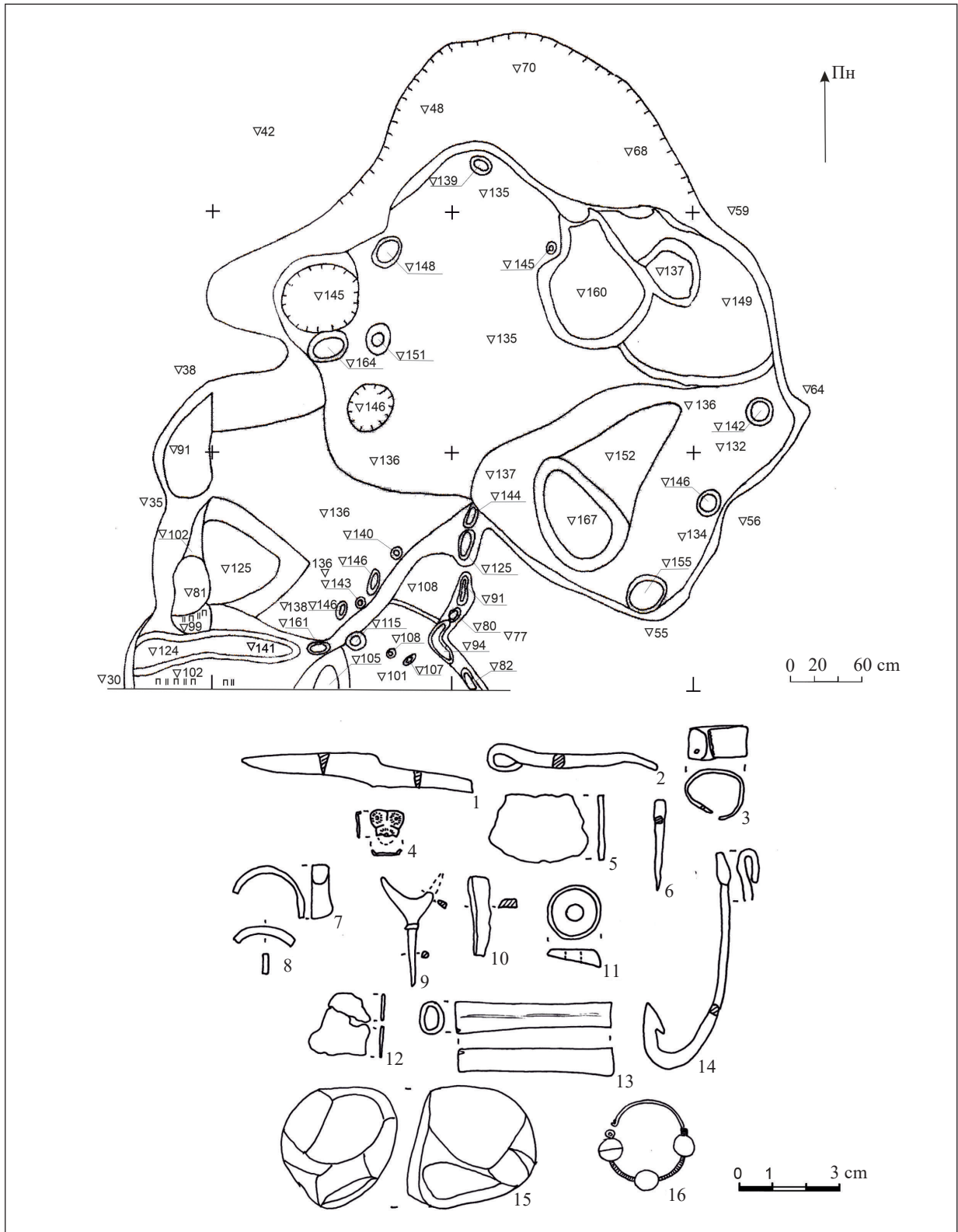

Рис. 4. Батурин. Пос. Батурин (Палац): I — план споруди; II — знахідки: 1-3, 5-10, 12, 14 — залізо; 4, 16 — мідний сплав; 11 — пірофіліт; 13 — кістка; 15 — граніт

Fig. 4. Baturyn. Baturyn settlement (Palace). I — Plan of the structure; II — finds: 1-3, 5-10, 12, 14 — iron; 4, 16 — copper alloy; 11 — pyrophyllite; 13 — bone; 15 — granite

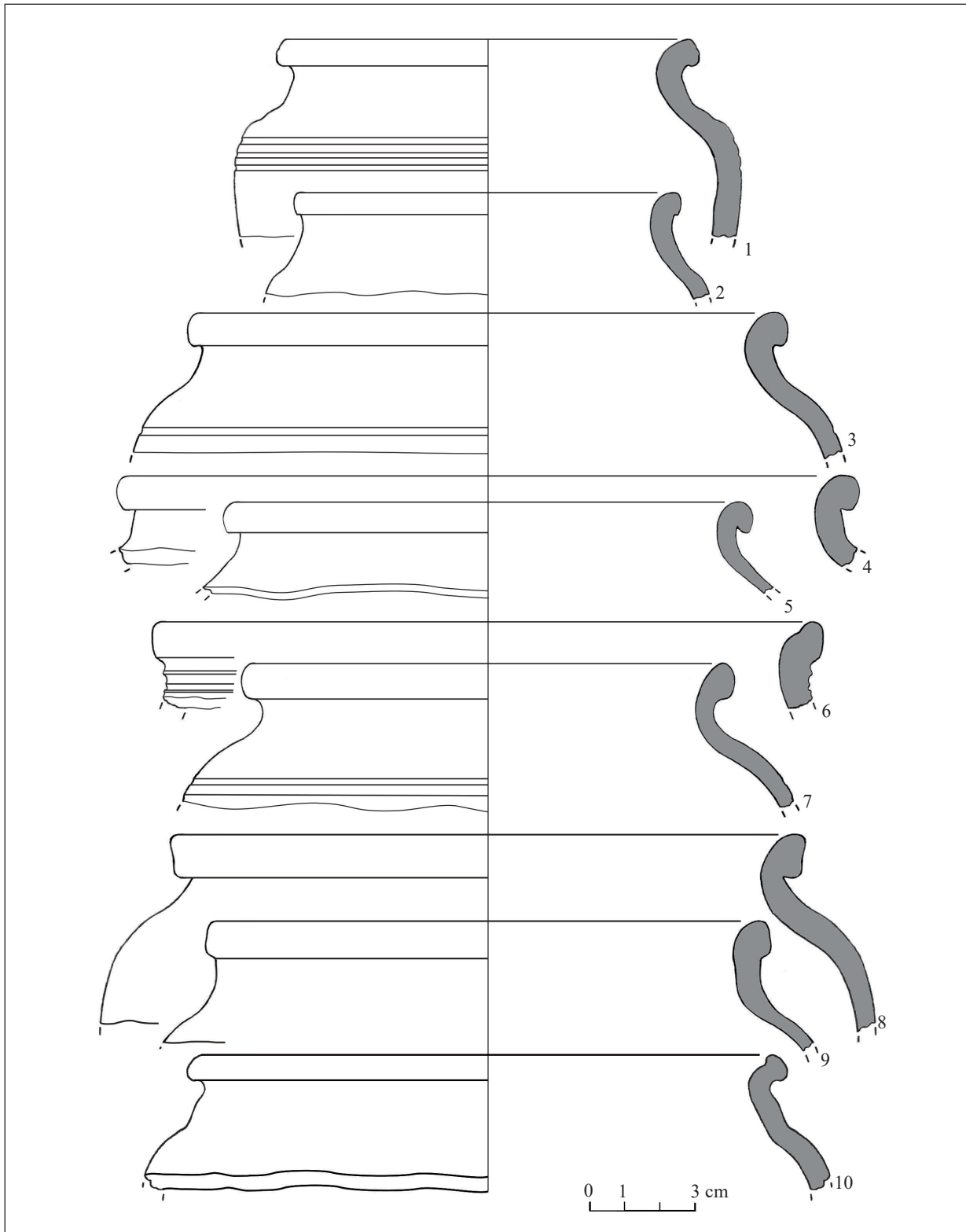

Рис. 5. Батурин. Пос. Батурин (Палац). Кераміка
 Fig. 5. Baturyn. Baturyn settlement (Palace). Ceramics

Замглайського болота, за 1 км на північний схід від с. Петрушин. Шурфуванням виявлено культурний шар потужністю 0,30–0,60 м на площі близько 2 га. У найбільш підвищеній

частині пам'ятки було закладено розкоп (5 × 5 м). У культурному шарі знайдені численні фрагменти кераміки здебільшого кінця XIII–XV ст., шматки пірофіліту та печини, кістки

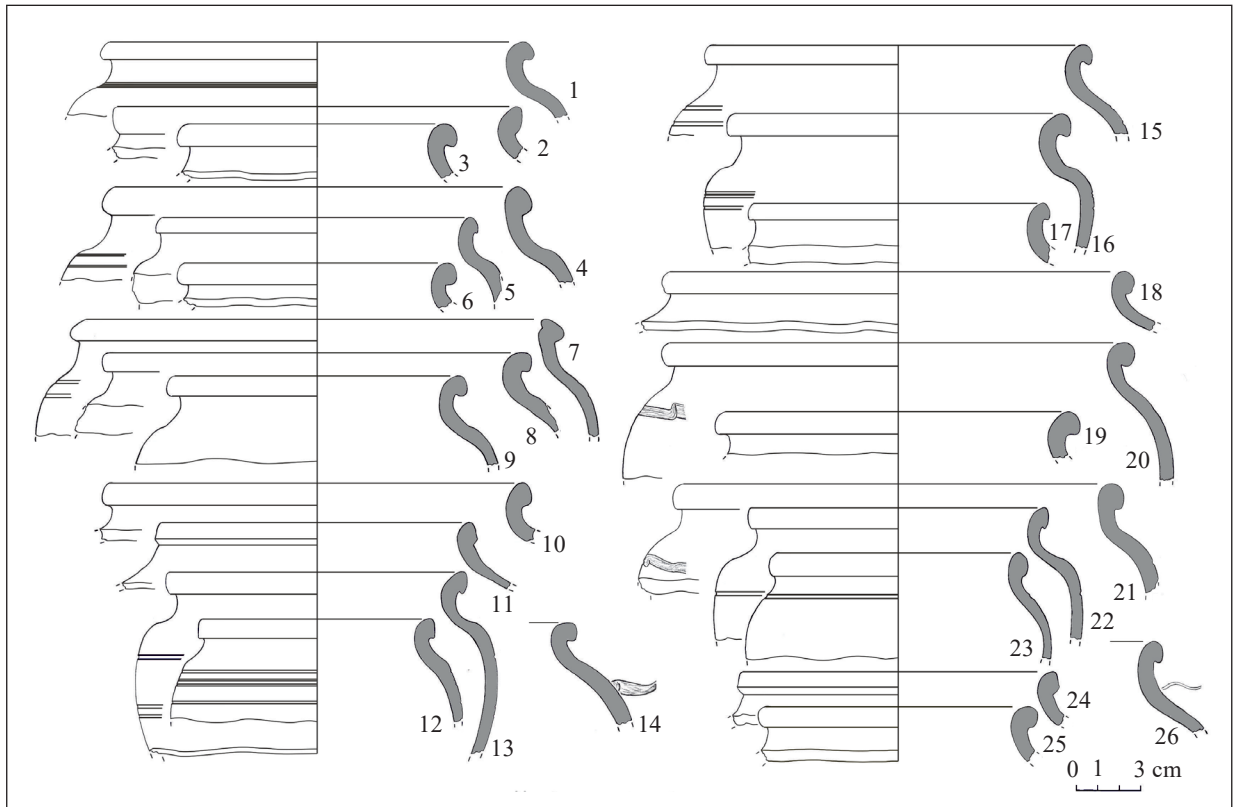

Рис. 6. Батурин. Пос. Батурин (Палац). Кераміка
 Fig. 6. Baturyn. Baturyn settlement (Palace). Ceramics

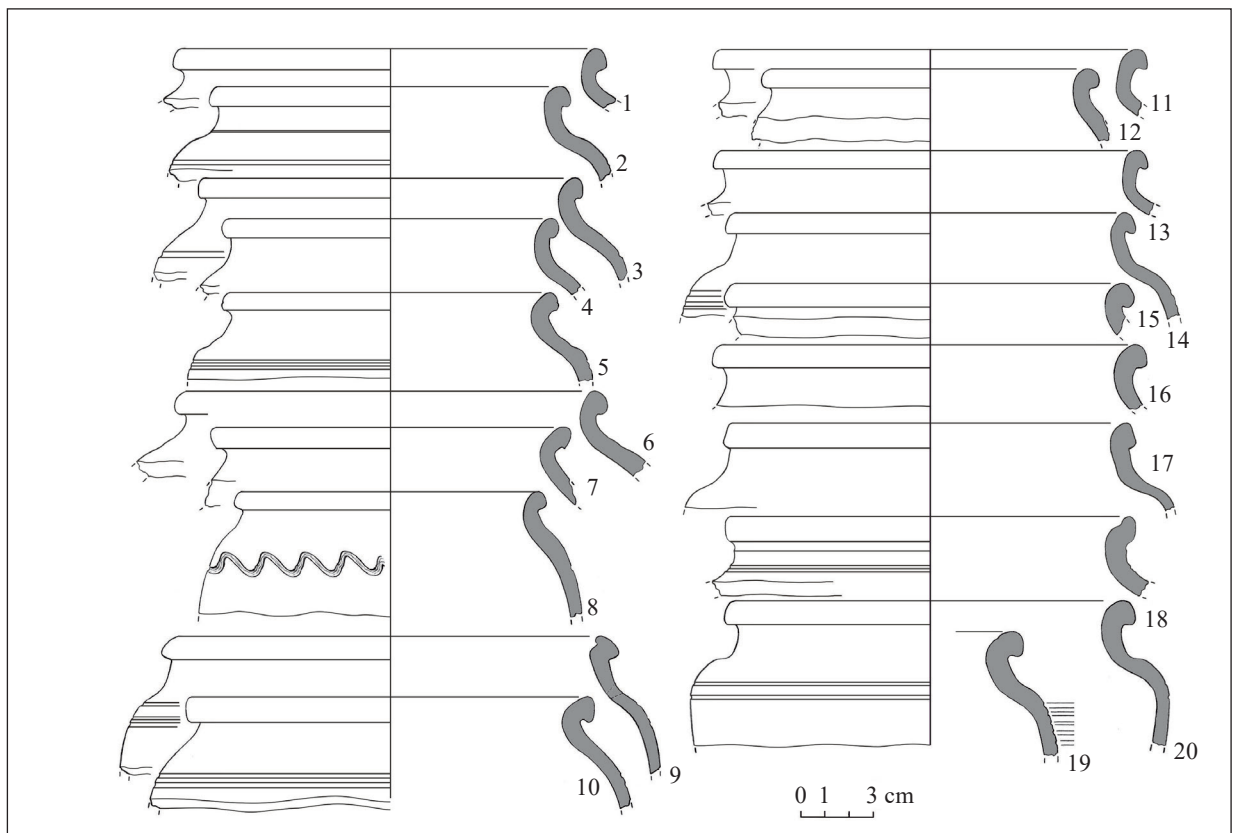

Рис. 7. Батурин. Пос. Батурин (Палац). Кераміка
 Fig. 7. Baturyn. Baturyn settlement (Palace). Ceramics

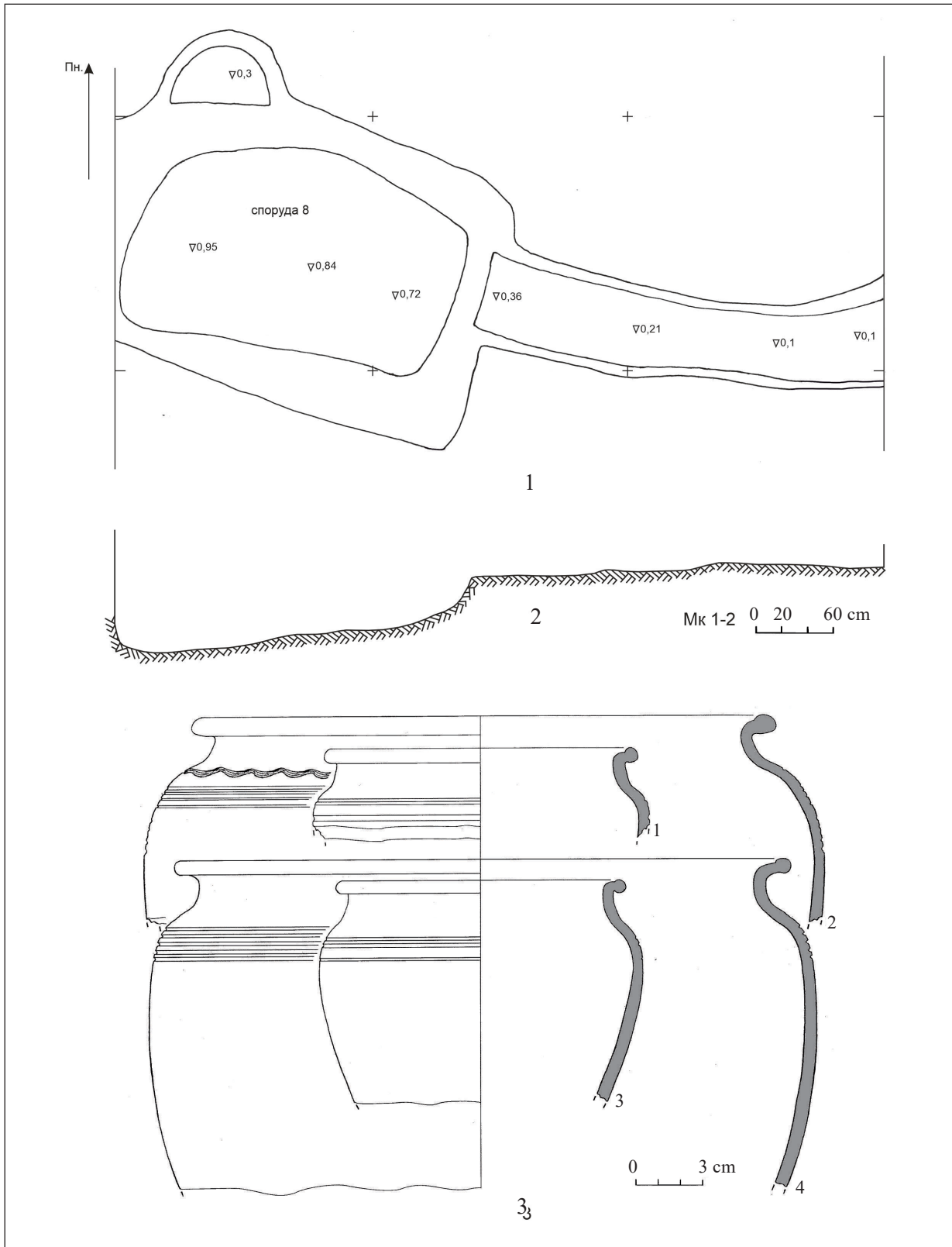

Рис. 8. Седнів. Пос. Орешня 2: 1 — план; 2 — розріз споруди 8; 3 — кераміка зі споруди 8

Fig. 8. Sedniv. Oreshnia 2 settlement: 1 — plan; 2 — cross-section of the structure 8; 3 — ceramics from the structure 8

тварин, а також три залізні ножі та кістяне втульчате руків'я (рис. 10–11). Кілька

фрагментів вінець належать горщикам X — початку XI ст.

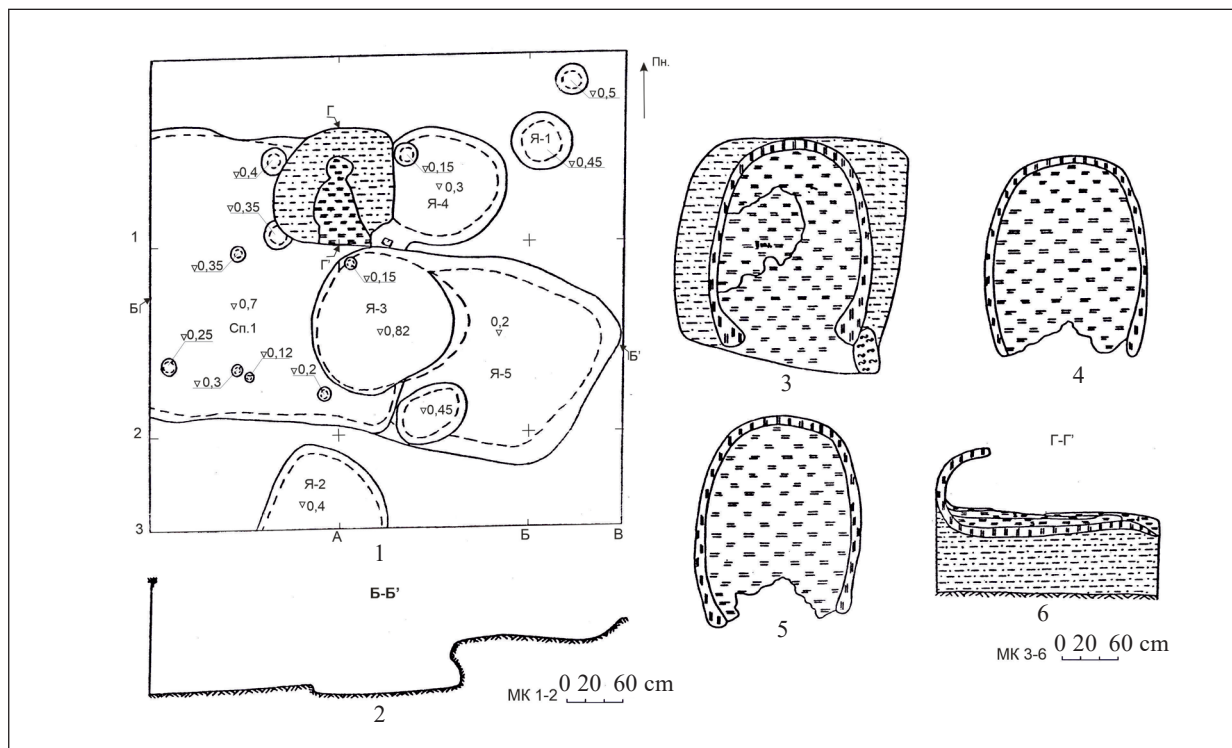

Рис. 9. Петрушин. Пос. Селище: 1 — план розкопу; 2 — розріз споруди; 3–5 — плани печі; 6 — стратиграфія печі
 Fig. 9. Petrushyn. Selyshche settlement: 1 — excavation plan; 2 — cross-section of the structure; 3–5 — plans of the stove; 6 — stratigraphy of the stove

Котлован споруди прямокутної в плані, шириною 2,80 м досліджено в межах розкопу на довжину до 3,00 м. Він мав глибину до 0,70 м і був орієнтований стінами за сторонами світу. Стіни котлована практично вертикальні, підлога рівна (рис. 9: 1). У північно-східному куті, на материковому останці заввишки 0,30 м виявлено залишки зведеної з болотного мергелю печі. У плані піч близька до прямокутної із заокругленими кутами, устям орієнтована на південь — у бік коридору. Розміри печі — 1,10 × 0,90 м. Глинобитні стінки збереглися до рівня зводу. Висота печі — 0,45 м (внутрішнього простору близько 0,30 м). Черинь овалоподібний у плані розмірами 0,90 × 0,75 м, складався з трьох шарів обпаленої глини, послідовно (зверху — до низу) накладених один на одного, ймовірно, у процесі ремонтів. На це може вказувати те, що найнижчий шар череня зберігся лише частково (рис. 9: 3–5). Біля зовнішніх кутів печі збереглися ями від стовпів глибиною 0,15–0,40 м та діаметром 0,20–0,30 м. Зважаючи на наявність у заповненні значної кількості горілого дерева та фрагментів вугілля, можна зробити висновок, що споруда загинула в пожежі.

Також у межах розкопу досліджено п'ять господарських ям (рис. 9: 1). Ями 1 та 2 за знахідками у їх заповненнях датуються другою — третьою чвертю I тис. н.е. Ями 3 та 4 перекриті котлованом споруди, знахідки у них не виявлено, та як вони стосувалися споруди, незрозуміло. Яма 5 в західній частині прорізана котлованом ями 3 та споруди 1. У її заповненні знайдено фрагмент горщиків X–XI ст. (рис. 11: 7, 9).

За керамічним матеріалом споруду в цілому можна датувати кінцем XIII–XV ст.

Аналіз отриманих матеріалів описаних комплексів

Загалом чотири вище розглянуті комплекси дають цікаву інформацію про матеріальну культуру населення Чернігівського Подесення монгольського часу. Якщо традиції домобудівництва в цілому зберігають давньоруські ознаки, то керамічні набори помітно змінюються як з часом, так і за територіальними локаціями. Імовірно, на це вплинуло одразу кілька факторів: значна втрата ремісників-гончарів під час монгольської навали, а разом із ними частини давньоруських технологічних стандартів

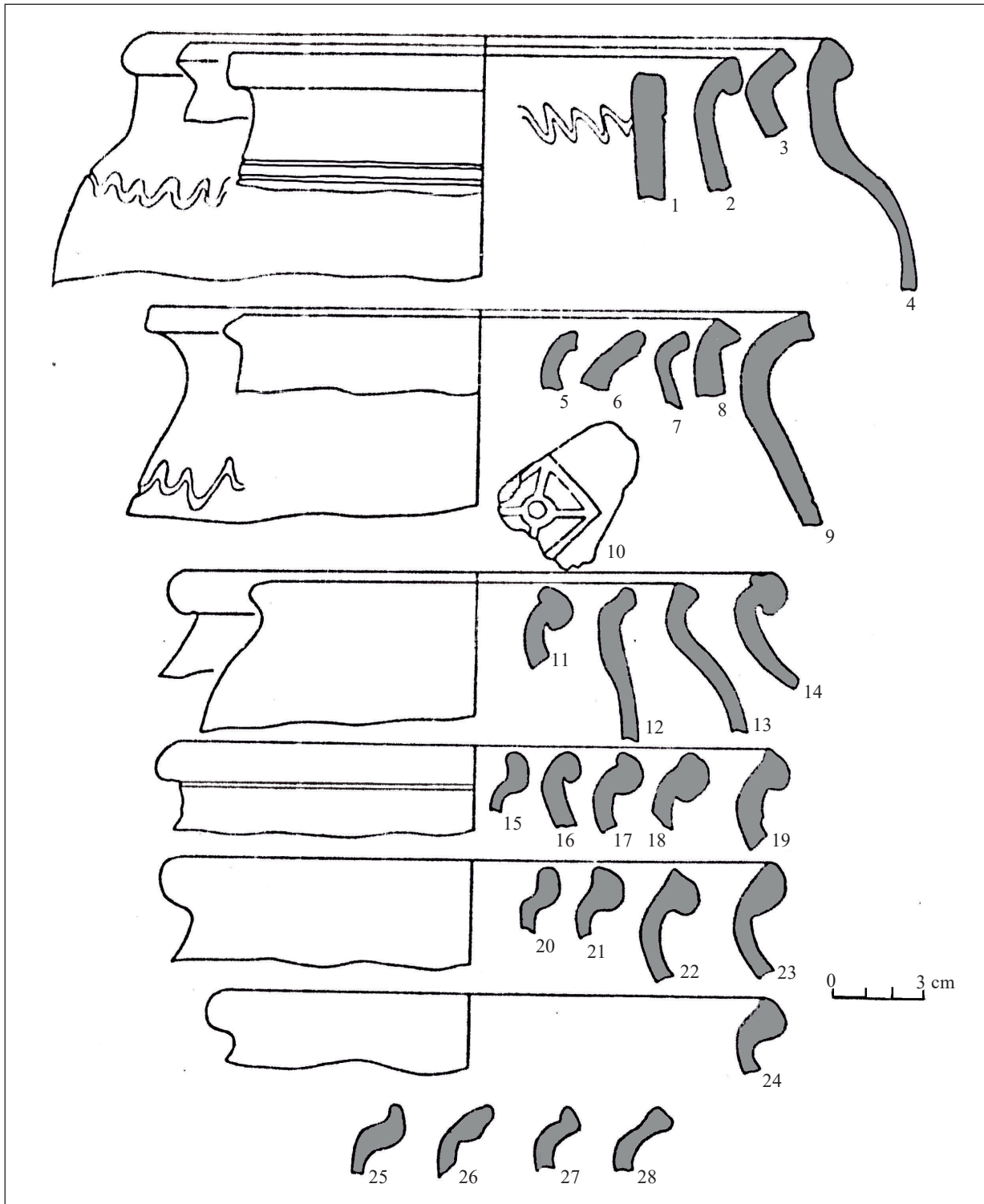

Рис. 10. Петрушин. Пос. Селище. Кераміка із шурфів 1988 р.
 Fig. 10. Petrushyn. Selyshche settlement. Ceramics from the 1988 excavations

та навичок, а також потрапляння території до сфери впливу різних етнокультурних і виробничих традицій. Позначився певний розрив торговельно-виробничих зв'язків між різними регіонами. Та саме такі відмінності є найцікавішими для порівняння процесів

розвитку матеріальної культури різних частин одного регіону.

Зважаючи на те, що типологію та хронологію кераміки могольського періоду на території Чернігівського Подесення практично не розроблено (через мізерну кількість матеріалу),

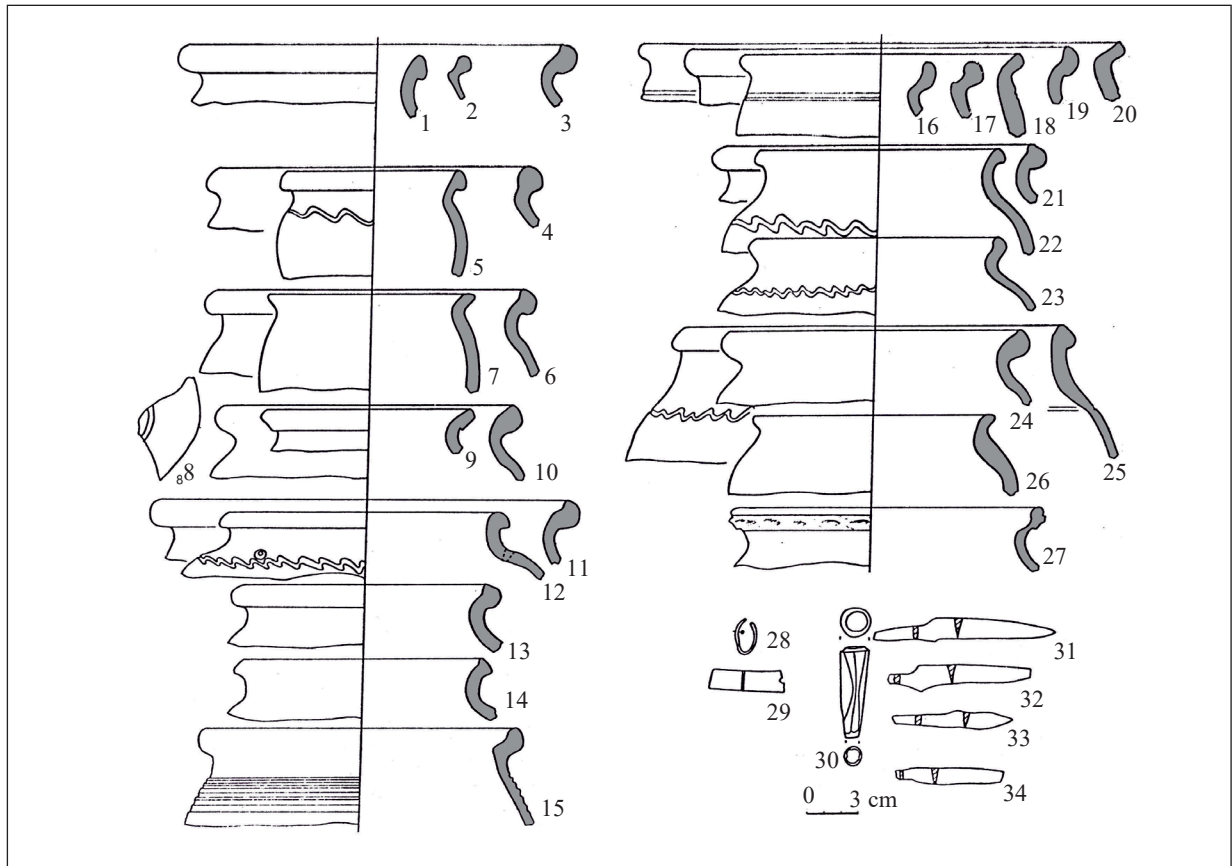

Рис. 11. Петрушин. Пос. Селище. Знахідки зі споруди 1: 1–27 — кераміка; 28 — мідний сплав; 29, 31–34 — залізо; 30 — кістка

Fig. 11. Petrushyn. Selyshche settlement. Finds from the structure 1: 1–27 — ceramics; 28 — copper alloy; 29, 31–34 — iron; 30 — bone

у визначенні датування комплексів доводиться оперувати побічними аналогіями із сусідніх територій. У 1980-ті рр. Л. І. Виногородська, аналізуючи кераміку з Новгород-Сіверського, датувала комплекси другою половиною XIII–XV ст. (Виногородська 1990, с. 96–99). Також за типологією кераміки, розробленою С. О. Беляєвою на матеріалах із поселення Озаричі, така кераміка датується другою половиною XIII–XV ст. (Беляєва, Кубишев 1995, с. 88).

Найбільш ранніми й такими, що частково зберегли деякі ознаки давньоруських традицій, є матеріали зі споруди з Батурина (вул. Партизанська) (рис. 3) та поселення Орешня 2 в Седневі (рис. 8). У наборах кераміки з цих об'єктів переважну більшість становлять фрагменти горщиків із помітними технологічними ознаками давньоруського часу. До цих ознак можна віднести: здебільшого сіроглиняна формувальна маса з домішками піску, S-подібний профіль верхніх частин горщиків (часто із западинкою під покриттям з

внутрішнього боку), валикоподібна конфігурація вінця, різний лінійний, інколи хвилястий орнамент по плічку горщика. Цікавою є схожість профілів горщиків з Орешня 2 з типовими посудинами XII ст. Але пропорції та кути згинів профілів вказують на відмінність від стандартів XII ст. (рис. 8). У цілому набори кераміки виглядають як локальна (індивідуальна) спроба скопіювати горщик без розуміння функціоналу його елементів. Тому навести якісь аналогії з інших пам'яток доволі важко. За сукупністю ознак обидва набори кераміки можна віднести до другої половини XIII ст.

Більш пізнім часом можна датувати кераміку із Селища (Петрушин). Це зумовлено помітним відходом від давньоруських традицій у формуванні верхніх частин посудин. Знайдені тут фрагменти горщиків зроблено із сірої або червоної глини. Вінця потовщені із зовнішнього боку у вигляді валиків різних профілів. Із внутрішнього боку вінця також мають западини під покриттям, але, на відміну від горщиків початку XIII ст., це вже не має

системного характеру. Орнамент у вигляді хвилі чи лінійного по плічку горщика також трапляється, але в меншій кількості, та й має більш недбалий за якістю виконання вигляд, порівняно з давньоруськими стандартами. Загалом, цей набір кераміки можна датувати кінцем XIII — першою половиною XIV ст. Із загальної маси виділяється один фрагмент вінця горщика з потовщеним назовні валиком, по краю якого зроблено вдавлення (рис. 11: 27). У шарах XIV ст. Новгород-Сіверського такі екземпляри трапляються в поодиноких випадках, але з XV ст. цей тип горщиків фіксується масово по всій території Середнього Подніпров'я. Необхідно відзначити схожість набору кераміки з Петрушина з матеріалами пос. Заплава поблизу Шестовиці, яке досліджував О. В. Шекун у 1984 р. та О. М. Веремейчик у 2006 р. (Шекун 1984, с. 5-7; Веремейчик 2007, с. 366-378).

Відхід від давньоруських технологічних традицій набирає помітних і сталих форм (рис. 5, 7). Це проявляється в поширенні горщиків зі сплюсненими (близько до вертикальної) зовнішньою поверхнею вінець, на

відміну від заокруглених валиків попереднього періоду з прямими шийками, та у переважанні відмови від закраїни під покрішку на внутрішній поверхні вінця. Такі посудини мають аналогії в Середньому Подніпров'ї на пам'ятках XIV–XV ст. (Беляєва 1982, с. 76) і розташованому також на Сеймі (у 20 км на схід від Батурина) поселенні поблизу с. Озаричі Конотопського р-ну Сумської обл. (Беляєва, Кубишев 1995, с. 80-82, рис. 61–64), де схожий набір кераміки дослідниця датувала з середини XIII до початку XV ст.

Загалом, вищерозглянуті матеріали значно доповнюють джерельну базу для подальших досліджень матеріальної культури населення Чернігівського Подесення другої половини XIII–XV ст. Зібрані набори кераміки ілюструють процес відходу від давньоруської гончарної традиції. Публікація нових матеріалів із поселень дозволяє робити висновки про наявність життя на Чернігівщині в цей час.

Дата надходження: 26.09.2024

Дата прийняття до друку: 22.02.2025

Дата публікації: 28.06.2026

Беляєва, С. О. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII–XV вв.* Киев: Наукова думка.

Беляєва, С. О. Кубишев, А. І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X–XV ст.* Київ: Наукова думка.

Веремейчик, Е. М. 2007. Поселение «Пойма» около Шестовицы близ Чернигова. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячених 1100-річчю першої літописної згадки про Чернігів.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 366-379.

Виноградская, Л. И. 1990. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII–XV вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*. Киев: Наукова думка, с. 91-95.

Моця, О. П., Скороход, В. М., Сита, Л. Ф. 2021. Археологічна пам'ятка післямонгольського періоду на околиці Седнева. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 125-139. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.11>

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода IX–XV вв.* Москва: Наука.

Ситий, Ю. М. 1993. Поселення X–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі. Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.»*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 91-95.

Ситий, Ю. 2023. *Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»*. Чернігів: ПБК «Десна».

Ситий, Ю., Жигола, В., Луценко, Р., Мезенцев, В., Мироненко, Л., Потапенко, А., Сита, Л., Терещенко, О., Хлестун, С. 2017. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в*

м. Батурині Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2017 р. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2017/47.

Ситий, Ю., Капустін, К., Мезенцев, В., Мироненко, Л., Сита, Л., Сорокін, С., Терещенко, О. 2020. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурині Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2020 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2020/14.

Ситий, Ю., Мезенцев, В., Сорокін, С., Терещенко, О. 2021. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурині Ніжинського р-ну Чернігівської області у 2021 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2021/112.

Скороход, В. М., Ситий, Ю. М., Сорокін, С. О., Терещенко, О. В. 2020. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2020 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2020/87.

Шекун, А. В. 1988. *Отчет. Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1988/186.

Шекун, А. В. 1984. *Отчет об охранных археологических исследованиях в зоне соединительной автомобильной дороги вокруг г. Чернигова у с. Шестовица.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1984/174.

Шекун, А. В. 1989. *Отчет. Охранные археологические исследования на поселении XI–XIII вв. «Лесковое-2» у с. М. Листвен Репкинського р-на и археологические разведки в Черниговском и Репкинском р-нах Черниговской обл. в 1989 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1989/200.

Шекун, А. В. 1995. Поселения второй половины XIII–XV вв. в междуречье Десны и Днепра. В: Алексеев, В. П., Поляков, Г. П., Гурьянов, В. Н. (ред.) *Деснинские древности*. Брянск (б.и.), с. 113–115.

Шекун, А. В., Веремейчик, Е. М. 1988. Селища IX–XIV вв. в междуречье Десны и Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.) *Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Сборник научных трудов*. Киев: Наукова думка, с. 93–110.

*Serhii O. Sorokin*¹, *Yuri M. Sytyi*²

¹Staff member, State Research Centre “Security Archaeological Service of Ukraine” Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-7577-1772, kotssorokin@gmail.com

²Research Fellow, National Historical and Cultural Reserve “Hetman’s Capital”, ORCID: 0000-0002-6117-3875, yurisytyi@gmail.com

MATERIALS OF THE SECOND HALF OF THE 13th–15th CENTURIES FROM DESNA RIVER CHERNIHIV REGION

The article presents findings of the second half of the 13th to the early 15th centuries, which have been uncovered in recent decades in the Desna River Chernihiv region. This period remains one of the least explored in the area, and the vast majority of the discovered artefacts haven’t been published.

In recent years, over 50 post-Mongol period sites have been identified. Additionally, four residential complexes dating of the abovementioned period have been examined during the excavation of multi-layered sites: two in Baturyn, and another two in Sedniv and Petrushyn.

The complexes consist of deepened foundation pits with various structural features. Two construction phases have been identified at the site investigated in Baturyn Fortress. The first phase dates to the first half of the 13th century. It is likely that during the Mongol invasion, the dwelling was destroyed by fire, but it was rebuilt later. Notably, during the rebuilding process, a new kiln was constructed on the place of the old destroyed one, incorporating elements of the preserved original structure. The foundation pit walls of the pillar construction, were lined with boards or slabs, as evidenced by the burnt remains. Based on ceramic artefacts, the second phase of the building’s use is dated to the second half of the 13th century.

Another post-Mongol dwelling in Baturyn was excavated within the Palace settlement, located to the east of the Citadel and Fortress. It is also a deepened sub-rectangular pit with a sloping entrance and walls supported by pillars. There weren’t any remains of a hearth. However, the presence of a significant number of bricks in the pit’s filling (which was destroyed by fire) suggests that there may have been a stove in the upper, ground-level part of the dwelling. The ceramic finds are dated to the 14th century.

A structure from the same period was also investigated in Sedniv, at the multi-layered settlement Oreshnia 2. It was also a deepened, sub-rectangular shelter. However, unlike the previous complexes, this one had walls that sloped inward toward the centre of the pit, with no pillar-supported structure. A narrow, elongated entrance was discovered on the eastern side, sloping down toward the pit. It is likely that it was a log construction building, with a stove in the upper (ground) part, as fragments of the latter were found in the filling. Based on the ceramic finds, it is dated to the second half of the 13th century.

The materials of Oleksandr Shekun’s research near Petrushyn village (15 km north from Chernihiv) are also being introduced into scientific discourse. In 1989, a rectangular pit of a dwelling was excavated, featuring a post-supported wall structure and a stove in the corner. Based on the ceramic materials, this structure is dated to the late 13th — mid-14th centuries.

A notable difference was observed between the earliest complexes mentioned above (Sedniv Oreshnia 2 and Baturyn Fortress), where traces of Ancient Rus profile formation traditions were still evident, and the later ones (Baturyn Palace and Petrushyn), where the development of local pottery showed clear external influences.

Key words: Chernihiv Desna River region, post-Mongol period, ceramics, residential complexes.

References

- Beliaeva, S. O. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII–XV vv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Beliaeva, S. O. Kubyshev, A. I. 1995. *Poselenia Dniprovskoho Livoberezhzhia X–XV st.* Kyiv: Naukova dumka.
- Veremeichik, E. M. 2007. Poselenie “Poima” okolo Shestovitsy bliz Chernigova. In: Kovalenko, O. B. (ed.) *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 1100-richchiiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv.* Chernihiv: Siverianska dumka, p. 366–379.
- Vinogradskaiia, L. I. 1990. Nekotorye tipy keramiki Chernigovo-Severskoi zemli vtoroi poloviny XIII–XV vv. In: Tolochko, P. P. (ed.) *Problemy arkheologii iuzhnoi Rusi. Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminaru “Chernigov i ego okruha v IX–XIII vv.”.* Kyiv: Naukova dumka, p. 91–95.
- Motsia, O. P., Skorokhod, V. M., Syta, L. F. 2021. Arkheolohichna pamiatka pisliamonholskoho periodu na okolytsi Sedneva. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (38), p. 125–139. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.11>
- Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia drevnego Novgoroda IX–XV vv.* Moscow: Nauka.
- Sytyi, Yu. M. 1993. Poselenia X–XIV st. pivnichno-zakhidnoi chastyny Chernihivskoho Zadesennia. In: Tolochko, P. P. (ed.) *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi. Materialy III istoriko-arkheolohichnoho seminaru “Chernihiv i yoho okruha v IX–XIII st.”.* Chernihiv: Siverianska dumka, p. 91–95.
- Sytyi, Yu. 2023. *Arkheolohichni karty Natsionalnoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka “Hetmanska stolytsia”.* Chernihiv: PVK “Desna”.

- Sytyi, Yu., Zhyhola, V., Lutsenko, R., Mezentsev, V., Myronenko, L., Potapenko, A., Syta, L., Tereshchenko, O., Khlystun, Ye. 2017. *Naukovyi zvit pro arkhеологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столітня" в м. Батурині Бакхматського р-ну Чернігівської області у 2017 р.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2017/47.
- Sytyi, Yu., Kapustin, K., Mezentsev, V., Myronenko, L., Syta, L., Sorokin, S., Tereshchenko, O. 2020. *Naukovyi zvit pro arkhеологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столітня" в м. Батурині Бакхматського р-ну Чернігівської області у 2020 р.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2020/14.
- Sytyi, Yu., Mezentsev, V., Sorokin, S., Tereshchenko, O. 2021. *Naukovyi zvit pro arkhеологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столітня" в м. Батурині Нізінського р-ну Чернігівської області у 2021 р.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2021/112.
- Skorokhod, V. M., Sytyi, Yu. M., Sorokin, S. O., Tereshchenko, O. V. 2020. *Naukovyi zvit pro arkhеологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2020 р.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2020/87.
- Shekun, A. V. 1988. *Otchet. Arkheologicheskie razvedki na territorii Chernigovshchiny v 1988 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1988/186.
- Shekun, A. V. 1984. *Otchet ob okhrannykh arkhеологіcheskikh issledovaniakh v zone soedinitelnoi avtomobilnoi dorogi vokrug g. Chernigova u s. Shestovitsa.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1984/174.
- Shekun, A. V. 1989. *Otchet. Okhrannye arkhеологіcheskie issledovaniia na poselenii XI–XIII vv. "Leskovoe-2" u s. M. Listven Repkinskogo r-na i arkhеологіcheskie razvedki v Chernigovskom i Repkinskom r-nakh Chernigovskoi obl. v 1989 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1989/200.
- Shekun, A. V. 1995. *Poseleniia vtoroi poloviny XIII–XV vv. v mezhdureche Desny i Dnepra.* In: Alekseev, V. P., Poliakov, G. P., Gurianov, V. N. (ed.) *Desninskie drevnosti.* Briansk: w. p., p. 113-115.
- Shekun, A. V., Veremeichik, E. M. 1988. *Selishcha IX–XIV vv. v mezhdureche Desny i Dnepra.* In: Tolochko, P. P. (red.). *Chernigov i ego okrug v IX–XIII vv. Sbornik nauchnykh trudov.* Kyiv: Naukova dumka, p. 93-110.

Г. О. СТАНИЦІНА

ЛИСТИ БОГДАНА ХАНЕНКА В НАУКОВОМУ АРХІВІ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

У статті здійснено короткий огляд листів Богдана Івановича Ханенка, що їх він у різний час надіслав таким відомим ученим, як Ф. К. Вовк, В. В. Хвойка та Д. М. Щербаківський і які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України в особових фондах названих вчених.

Ключові слова: листи, листівки, телеграми, особові фонди, Б. І. Ханенко, Ф. К. Вовк, В. В. Хвойка, Д. М. Щербаківський, фотокартки предметів.

У Науковому архіві Інституту археології НАН України серед різних архівних фондів зберігаються 74 особові фонди вчених-археологів. У трьох особових фондах виявлено листи, листівки й телеграми від Богдана Івановича Ханенка.

З великої кількості листів, які Б. І. Ханенко свого часу написав різним людям, очевидно, збереглися не всі, а ті, що збереглися, містяться нині у фондах різних архівів. Листи, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, раніше не публікувались і в публікаціях не згадувались. Частина листів Богдана Івановича з інших архівів уже опублікована (До 175-річчя ... б. р.; Шовкопляс 1999; Ханенко 2008; Попельницька 2023).

Мета публікації — поінформувати науковців про те, що частина листів Б. І. Ханенка, промисловця, члена Державної ради, мецената, колекціонера, одного із засновни-

ків Київського художньо-промислового і наукового музею в Києві (нині Національний художній музей та Національний музей історії України), зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України. З метою введення цього листування до наукового обігу, здійснено короткий огляд листів у хронологічному порядку для кожної збірки. Загальна кількість кореспонденції Богдана Івановича становить 76 одиниць зберігання, що зберігаються у трьох особових фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України: Федора Кіндратовича Вовка (антрополога, археолога, етнографа, музеєзнавця), Вікентія В'ячеславовича Хвойки (першовідкривача і засновника української археології, автора відкриття кількох археологічних культур і пам'яток) та Данила Михайловича Щербаківського (археолога, педагога, музеєзнавця, мистецтвознавця, художника, етнографа, етнологів).

Листування із Ф. К. Вовком в особовому фонді Ф. К. Вовка зберігається 18 листів та дві телеграми від Б. І. Ханенка. За часом написання — це найбільш рання кореспонденція, хронологічні межі якої: 14 квітня 1899 р. — 23 вересня 1902 р. Майже вся кореспонденція відіслана з Києва, крім однієї телеграми з Парижа, одного листа з Мотовилівки, залізничної станції недалеко від Києва (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. 4288–4307). Усі листи Богдана Івановича Ханенка написані російською мовою, переклала на українську мову автор статті.

Першою у фонді Ф. К. Вовка є телеграма французькою мовою від Б. І. Ханенка, датована 14 квітня 1899 р., відправлена з Парижа, де тоді перебував Богдан Іванович, який хотів познайомитись із Федором Кіндратовичем, знаючи, що той також у Парижі. Ця телеграма

© СТАНИЦІНА Галина Олександрівна, 2026 — провідний архівіст Наукового архіву, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-1700-7220, galina.stanitsin@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією **CC BY-NC-ND 4.0**
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

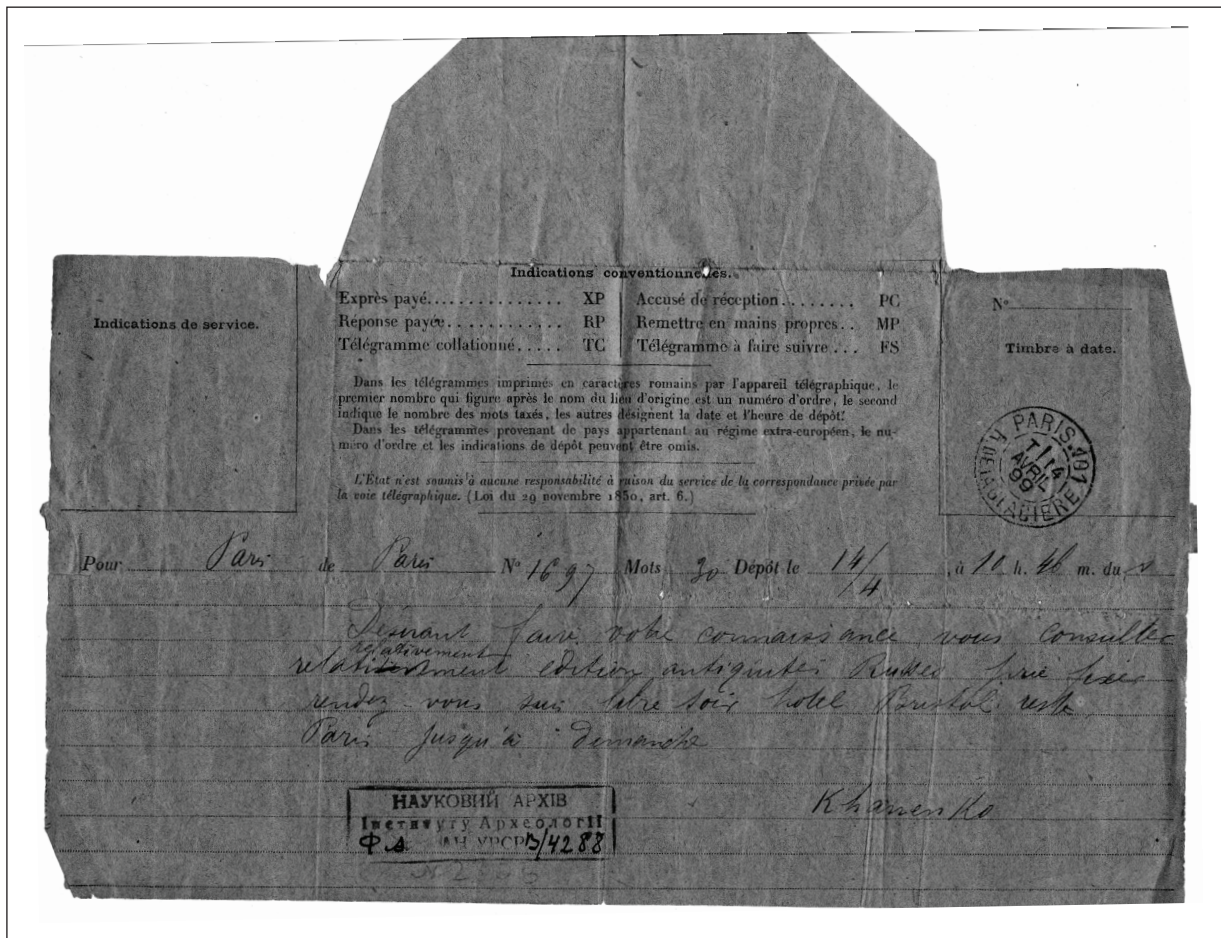

Рис. 1. Телеграма від Б. І. Ханенка до Ф. К. Вовка від 14 квітня 1899 р. французькою мовою
 Fig. 1. Telegram (in French) from B. I. Khanenko to F. K. Vovk dated 14 April, 1899

дає можливість встановити час знайомства Богдана Івановича з Федором Кіндратовичем Вовком (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4288). Текст телеграми такий: «*Бажая познайомитися з Вами і проконсультуватися щодо античного видання російською Щодо зустрічі у вільний вечір — готель Брістоль Залишаюся в готелі в Парижі до неділі!*»¹ (рис. 1).

В оригіналі телеграми будь-які розділові знаки відсутні, для кращого розуміння тексту великі букви та знак «—» внесла Г. О. Станиціна.

Наступний лист, від 9/21 жовтня (старий стиль/новий стиль, так тоді писали в країні Європи, враховуючи відставання свого календаря) 1899 р. з Києва. У ньому Б. І. Ханенко чи то з мотивів конспірації, чи просто забувши, як представився йому Ф. К. Вовк при знайомстві, називає Федора Кіндратовича Федором Олександровичем. У листі Б. І. Ханенко дякує за увагу до видання його збірки хрестів та

образків, а також повідомляє, що приступив до видання ще одного розділу своєї збірки, а саме «Старожитності Придніпров'я». Це видання він планує видати в п'ятьох випусках: 1) кам'яного та бронзового віків; 2) епохи, що передувала великому переселенню народів; 3) епохи великого переселення народів; 4) епохи слов'ян (IX–XIII ст.); 5) наступної епохи аж до XIX ст. (переважно козацький період). Оскільки перші два випуски вже видані, то Богдан Іванович надсилав по два примірники Ф. К. Вовкові — один йому, а другий Антропологічному товариству. Крім того, Б. І. Ханенко пише, що переслав з експедитором вісім примірників для передачі в книгарню (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4289).

У листі від 13 грудня 1899 р. (якого стилю не вказано) Федір Кіндратович усе ще названий Федором Олександровичем (рис. 2). Богдан Іванович перепрошує за помилку в адресі, через яку експедитор не зміг доставити перші випуски збірки «Старожитності Придніпров'я», та просить поблажливості до надісланих каталогів,

¹ Тут і далі переклад з французької мови О. Кромбет.

12 Dec 1900 k:cb

Многу поштова
Господине Кодратице

Својим поштом стигао је пред-
мет и била сам садржио
Мислим да саму књигу сам-
држио још до сада и да је
уједно и била је у ваш
руку преко своје књиге
Свакако ја сам још до сада
уједно и била је уједно
стараја још до сада;
одједном сам још до сада
уједно и била је уједно

Упоштом сам још до сада
уједно и била је уједно

НАЈКОВИЋ АРХИВ
ИСТОРИЈА
Ф А 1314298

Рис. 3. Лист Б. И. Ханенка до Ф. К. Вовка від 12 грудня 1900 р.
Fig. 3. Letter from B. I. Khanenko to F. K. Vovk dated by 12 December, 1900

як до перших спроб ознайомити суспільство з місцевими старожитностями, а також сповіщає, що наступний випуск уже здано до друку (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4290).

Лист від 10/22 грудня, рік не вказано. У цьому листі Богдан Іванович уже звертається до Ф. К. Вовка як до Федора Кіндратовича. Б. І. Ханенко повідомляє про одержання чотирьох фотокарток предметів часів переселення народів зі збірки Булане та висловлює щире вдячність за ці фотокартки, які становлять значний інтерес для нього. Далі він сповіщає Федора Кіндратовича, що надсилає йому 17 фотокарток предметів, які мають увійти до IV випуску видання його збірки предметів старовини, а текст із передмовою до видання обіцяє вислати окремим листом та просить внести туди правки й доповнення. У листі також повідомляється про знайдений у Києві скарб, без уточнення хто, де і коли конкретно його знайшов. Фотокартки головних речей виявленого скарбу Богдан Іванович також надсилає Ф. К. Вовкові (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4291). Згаданих фотокарток серед листів не виявлено.

Лист від 23 лютого/3 березня 1900 р., у якому йде мова про надсилання трьох примірників перших випусків «Старожитностей Придніпров'я» та про те, що третій випуск (скіфських матеріалів) ще не вийшов друком, але є надія відправи його до свят (очевидно до Великодня). Також у листі йдеться про купівлю колекції Трипільських старожитностей та знахідок кам'яного віку з Києва, а також про те, що при нагоді Богдан Іванович привезе в Париж найцікавіші для Ф. К. Вовка предмети (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4292).

Лист від 29 вересня (стиль не вказано) 1900 р. Богдан Іванович із жалем констатує, що виставка в Парижі добігає кінця, а він не впевнений, чи зможе на кілька днів приїхати. У листі міститься прохання до Ф. К. Вовка: у випадку, коли після закінчення виставки будуть продаватись зайві вітрини, вибрати для Київського музею, який вже готовий і може бути відкритий, десяток чи два хороших вітрин зі скла та металу. Також Богдан Іванович пише, що надсилає поштою третій випуск «Старожитностей Придніпров'я», куди входять скіфсько-сарматські предмети із його збірки (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4293).

У листі від 23 жовтня (стиль не вказано) 1900 р. Богдан Іванович шкодує про те, що йому не вдасться побувати на міжнародній виставці

в Парижі, а також він просить повідомити, чи були сфотографовані та звідки він міг би виписати фотографії або фотогравюри предметів, указаних в його каталозі (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4302).

Телеграма від 15 листопада 1900 р. із Києва в Париж французькою мовою, в якій йдеться про відмову від покупки вітрин (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., справа В/4294). У тексті сказано: *«Дякую за Вашу доброту Давайте вирішимо не купувати вітрини»*.

Лист від 19 листопада/1 грудня 1900 р. У ньому Богдан Іванович просить сповістити адреси Буланжер (Boulangier) та Морела (Morel), щоб він міг направити їм свої каталоги. Тут він також пише про пояснювальний текст до випуску Каталогу слов'янських предметів та предметів часів переселення народів, знайдених у Придніпров'ї, що його Б. І. Ханенко надсилає Федору Кіндратовичу на його цензуру. Крім того, в листі повідомляється без уточнення, що недавно в Києві було знайдено один із найбагатших скарбів: *«Цими днями було знайдено в Києві один з найбагатших скарбів»* (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4303).

Лист від 12 грудня (стиль не вказано) 1900 р. Богдан Іванович дякує Федорові Кіндратовичу за надіслані знімки предметів та виписки, запитує скільки це коштує і пише, що вивчатиме їх із великим інтересом (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4295). (рис. 3).

Лист від 21 грудня (стиль не вказано) 1900 р. Тут мова йде про вислані Ф. К. Вовку фотографії до випуску Каталогу з матеріалами часів переселення народів та один знімок знайденого нещодавно в Києві скарбу, про який Богдан Іванович уже сповіщав, а також про відправлений окремим рекомендованим листом текст передмови до каталогу (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4304). В листі фотографії відсутні.

Лист від 5 січня (стиль не вказано) 1901 р. У ньому йдеться про надіслані Федору Кіндратовичу два ящики з продуктами (ковбасою звичайною, ковбасою з часником, салом та ще згаданий якийсь продукт під назвою «шамая») і прохання послати когось на митницю для одержання цих посилок: *«Оскільки на митниці в Парижі будуть відкривати ящики, то потрібно, щоб Ви кого-небудь прислали бути присутнім при відкриванні та одержати посилку — кажу це з власного досвіду в Парижі, бо митниця доскіпується»*. У цьому

ж листі було ще прохання сповістити, чи не знає Федір Кіндратович когось, хто бажав би бути вихователем в заможній російськомовній сім'ї, яка проживає за кордоном (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4296).

Лист від 31 грудня 1900 р./11 січня 1901 р. Крім слів подяки за лист, Б. І. Ханенко пише, що покажчики до його видання французькою мовою дуже бажані, оскільки це видання у нього просять і в Англії, і в Німеччині. Якщо Ф. К. Вовк візьметься за цю роботу, то Богдан Іванович буде радий заплатити (запитує про згоду та розмір оплати за кожний надрукований аркуш). Покажчики потрібні для II, III та IV випуску (кожного окремо). Далі мова йде про фото предметів і текст із доповненнями й виправленнями, зробленими Ф. К. Вовком (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4297).

Лист від 23 січня (стиль не вказано) 1901 р. Б. І. Ханенко пише про одержані нариси з виправленнями Ф. К. Вовка до IV випуску «Старожитностей Придніпров'я» і дуже дякує за правки та доповнення. Далі він повідомляє про те, що ніде не знайдено поховань готів та гунів, і запитує, чи не значить це, що покійників спалювали зовсім і тому не залишилось могильників (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4298).

Лист від 28 січня/10 лютого 1901 р. Богдан Іванович пише, що одержав листа від Федора Кіндратовича і дуже радий, що сало та ковбаса сподобались і надалі просить вважати себе його постачальником і звертатися без всяких церемоній. Далі він сповіщає про дзеркала з орнаментом у звіриному стилі сирійського й персидського виготовлення та про написи на них. Обіцяє надіслати фотокартки срібних чаш, які трапляються по Дніпру та по Дону, про їх орнамент та датування. Також дякує за участь у пошуках вихователя-гувернера для дванадцятирічного сина його близької родички Надії Володимирівни Терещенко. У кінці листа Богдан Іванович повідомляє, що примірники «Старожитностей Придніпров'я» надішле з великою вдячністю до Парижа найближчими днями (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4299).

Лист від 1/14 лютого 1901 р. Богдан Іванович повідомляє, що, отримавши коректуру з типографії, він надіслав перший відбиток Федорові Кіндратовичу, але потім, переглянувши коректуру, знайшов перестановки в тексті і просить вибачення за поспішність (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4300).

Лист від 15 липня (стиль не сказано) 1901 р. зі стації Мотовилівка. У листі йдеться про ще два примірники IV випуску каталогу, які Б. І. Ханенко надсилає Ф. К. Вовкові з тим, щоб один примірник він передав Габрієлю де Мортільє, а другий — кому сам вважає за потрібне. Крім того, в листі повідомляється про V випуск каталогу (епохи слов'ян і часів нашестя монголів) — про кольорові ілюстрації та бажання Б. І. Ханенка під час опису таблиць і текстів до російської мови приєднати переклад французькою: «*Я дійсно бажав би видати опис таблиць і текстів до них французькою (тобто до російського тексту приєднати переклад)*. Дуже радий і вдячний Вам за обіцянку допомогати в цій справі». У листі Богдан Іванович висловлює жаль, що в нього дуже мало вільного часу для написання текстів, і в Києві нікому доручити цю справу, а V випуск каталогу — найбільший за кількістю предметів та найцікавіший для Києва. Б. І. Ханенко також сповіщає, що починає друкувати таблиці і в міру їх публікації буде надсилати Федорові Кіндратовичу, а тексти відправить у рукописах (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4301).

Лист від 26 березня/8 квітня 1902 р. У цьому листі Богдан Іванович звертається з проханням прийняти та зберегти у себе кілька примірників каталогу, які він вислав до Парижа років два тому експедиторами для людей, які на той час вже залишили Париж. Б. І. Ханенко сповіщає, що доручить експедиторам доставити ці книги Федорові Кіндратовичу, а він вже може вчинити з ними на власний розсуд. Також у листі Богдан Іванович пише про те, що V випуск «Старожитностей Придніпров'я» готовий до друку, але він ще не отримав обіцяного тексту від В. Б. Антоновича, оскільки той хворий і перебуває в Криму, тому він надсилає текст Ф. К. Вовку для вирішення питання, чи варто робити переклад французькою мовою (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4305).

Лист від 14 червня 1902 р. (стиль не вказано). У цьому листі Богдан Іванович висловлює занепокоєння, чи встигне він видати свій каталог до Археологічного з'їзду, який відбудеться у Харкові в серпні, адже В. Б. Антонович, який обіцяв написати нарис до часів Великокнязівської епохи, повернувся з Криму хворий і ще нічого не написав. З фототипією також проблеми — не всі таблиці готові. Б. І. Ханенко планує закінчити опис предметів для випуску і отримати тексти від В. Б. Антоновича, «інакше неможливо буде видати в цьому році, а якщо не тепер, то Бог

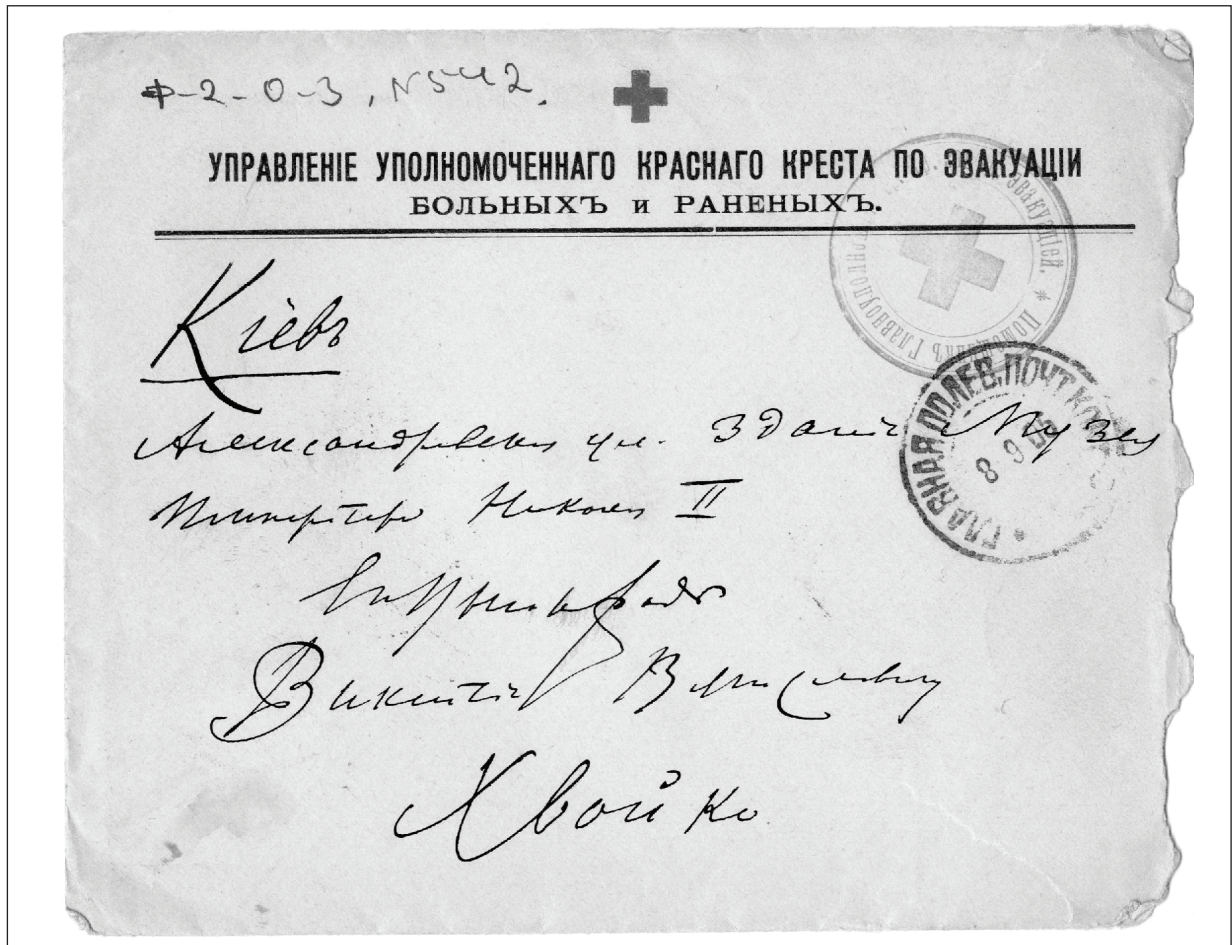

Рис. 4. Конверт листа від Б. І. Ханенка до В. В. Хвойки під час його перебування на Далекому Сході
 Fig. 4. Envelope of a letter from B. I. Khanenko to V. V. Khvoika during his stay in the Far East

знає чи вдасться в майбутньому, з огляду на різні обставини». Б. І. Ханенко припускає, що переклад французькою доведеться видати окремо. Попередньо обіцяє надіслати видання російською і пропонує ще обговорити це. Восени Б. І. Ханенко хоче приїхати до Ф. К. Вовка в Париж, якщо матиме змогу трохи вивільнитись від справ (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4306).

В останньому листі від 23 вересня (стиль не вказано) 1902 р. Богдан Іванович скаржиться, що листи від 20 липня, надіслані Ф. К. Вовку та Антропологічному товариству, не дійшли до адресатів і що в цьому Товаристві листи пропадають десятками, і, як пояснюють, листи крадуть заради поштових марок. Б. І. Ханенко дякує Ф. К. Вовкові за відгук про IV випуск «Старожитностей Придніпров'я», а також просить відгукнутись на V випуск, який був направлений і Федору Кіндратовичу, і Антропологічному товариству. Богдан Іванович повідомляє, що В. В. Хвойка в цьому сезоні «зробив досить щасливу розкопку» — в Полтавській губернії

відкрив могильник X–XII ст. із невідомими до цього часу жіночими прикрасами, а саме скро-невими кільцями, обручами тощо (Особовий... Ф. К. Вовка б. р., спр. В/4307).

Листування із В. В. Хвойкою

Найбільше кореспонденції зберігається в особовому фонді Вікентія В'ячеславовича Хвойки: 51 послання від самого Богдана Івановича Ханенка, два листи від його секретаря і один лист від його бухгалтера. Серед листування є також кілька листів Богдана Івановича або зовсім без дати, або вказано тільки число та місяць. У нумерації листів є пропуски, причина — під цими номерами записані листи дружини Богдана Івановича Варвари Миколівни, яка також писала до В. В. Хвойки.

Найбільш ранній лист Богдана Івановича до В. В. Хвойки датований 12 червня 1900 р. У ньому він повідомляє, що одержав лист від Анастасії Зноско-Боровської, яка їде

на три тижні в помістя і дозволяє Вікентію В'ячеславовичу в присутності її компаньйонки зробити опис, запакувати й перевезти її колекцію до Києва для виставки в музеї. Богдан Іванович пише, що опис колекції має підписати також і компаньйонка власниці пані Шилінська. Ящики з колекцією Б. І. Ханенко просить залишити в музеї не розпакованими до його приїзду. Також він пропонує В. В. Хвойці при нагоді відправити колекцію А. Зноско-Боровської до Києва з надійною людиною, а самому заїхати до Райгорода, де Богдан Іванович перебуватиме не менше 10 днів, тобто до 23 червня. Лист написаний у Києві. У фонді В. В. Хвойки зберігається також і лист від Анастасії Зноско-Боровської від 10 червня 1900 р., який Богдан Іванович переслав йому разом зі своїм листом (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 539, 627а).

Короткий лист, датований 24 травня 1904 р. від секретаря Б. І. Ханенка до В. В. Хвойки, в якому написано, що «Богдан Іванович просить Вам повідомити, що не встигне побачити Вас в Києві і запросить Вас до себе в помістя цими днями, при чому про день приїзду напише вам у запрошенні» (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 696).

Наступні три листівки, один лист та одна записка Б. І. Ханенка до В. В. Хвойки датовані 1905 р. Усі вони написані в Харбіні, де Богдан Іванович перебував у складі Управління Червоного Хреста з евакуації хворих та поранених на Далекому Сході. Про свої справи він нічого не пише, тільки в записці від 29 вересня висловлює сподівання на швидке повернення до Києва. У листівках — вітання з Великоднем, згадка про розкопки у Витачеві, запитання, чи було що цікавого знайдено в Києві та як справи в музеї. У листі прохання написати про роботу XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі, про те, що знахідки, знайдені під час розкопок у Києві, мають залишатись в Києві, та про майбутні розкопки. Період, який охоплюють ці листи (рис. 4, 5): 6 квітня — 29 вересня 1905 р. (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 541–543, 548, 552).

За 1906 р. у фонді В. В. Хвойки зберігається п'ять листів та дві листівки. Цього року Богдан Іванович багато мандрував світом. У першому листі, датованому 2 червня з Києва, ідеться про те, що за відсутності Богдана Івановича його буде замінювати Ю. А. Кулаковський на посаді голови Комітету музею, є згадка про розкопки Витачева

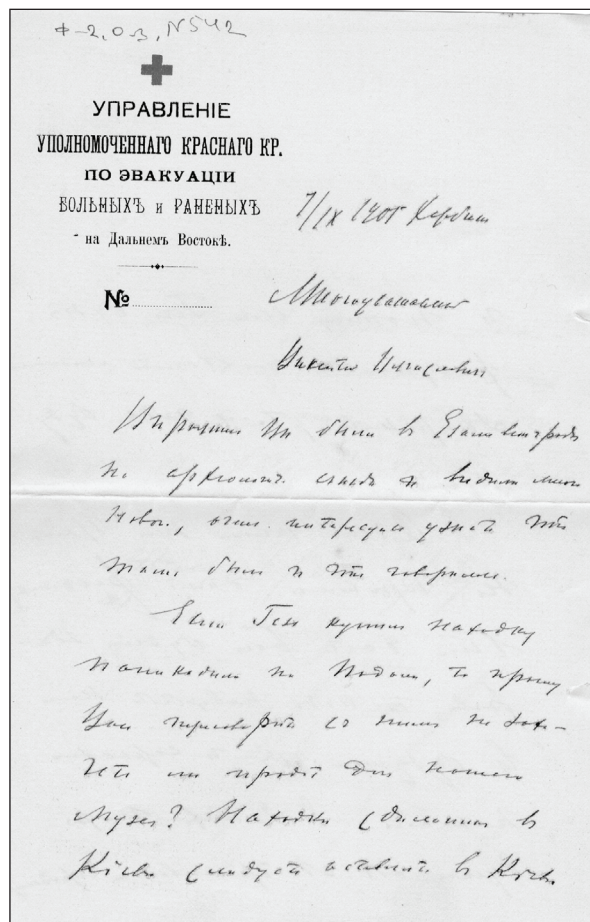

Рис. 5. Лист Б. І. Ханенка до В. В. Хвойки під час перебування Б. І. Ханенка на Далекому Сході

Fig. 5. Letter from B. I. Khanenko to V. V. Khvoika during his stay in the Far East

та інших пам'яток поблизу Києва, а також — про приїзд до Києва графа О. О. Бобринського. 16 червня Богдан Іванович був уже в Санкт-Петербурзі. Звідти він повідомляє, що надсилає прохання до Міської думи видати субсидію для Київського музею на 1906 р. Також тут є згадка про розкопки М. Ф. Біляшівського та його хворобу. У листі від 2 серпня 1906 р. він надсилає дві фотографії («кам'яної баби» та оброблених кісток) разом із листом учителя Є. Яковлева, просить дати учителю відповідь та сповіщає, що він хоче купити «кам'яну бабу» для музею (фотографії зберігаються в архіві разом із листом Богдана Івановича). З Петербурга Б. І. Ханенко, очевидно, поїхав до Венеції разом із дружиною Варварою Миколівною, звідки є листівка та спільний лист, датовані кінцем серпня. Лист містить співчуття Вікентію В'ячеславовичу з приводу його хвороби та деякі поради. У листівці Богдан Іванович просить В. В. Хвойку надіслати звістку про себе.

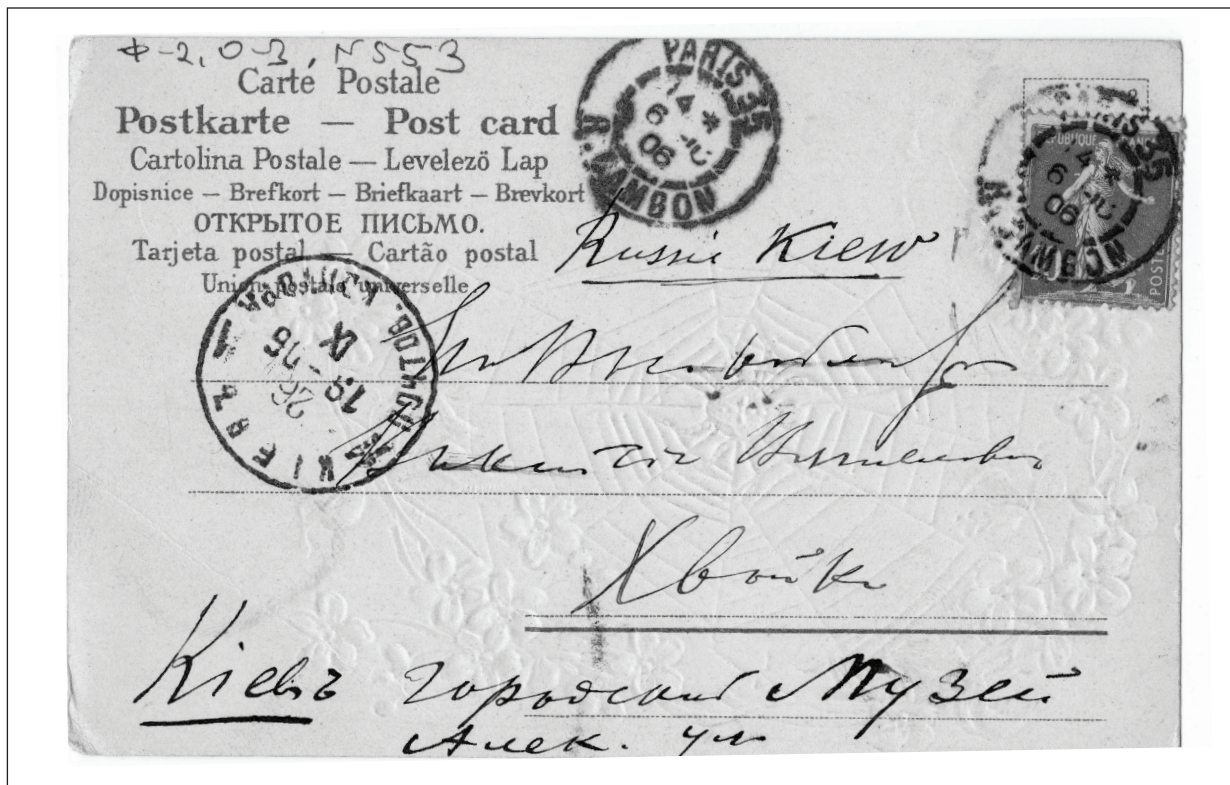

Рис. 6. Листівка Б. І. Ханенка до В. В. Хвойки з Парижа від 6 жовтня 1906 р., яка прийшла в Київ 26 вересня (враховуючи відставання календаря)

Fig. 6. B. I. Khanenko's postcard to V. V. Khvoika from Paris, dated 6 October, 1906, which arrived in Kyiv on September 26 taking into account to the calendar discrepancy

У жовтні Б. І. Ханенко уже в Парижі, звідки він 6 жовтня відправив листівку, яка прийшла в Київ 26 вересня, враховуючи відставання календаря в російській імперії (рис. 6). До кінця 1906 р. він повернувся до Києва. У листі від 16 грудня Б. І. Ханенко пише про необхідність зустрічі для класифікації деяких речей, які він готує до видання (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 545, 547, 549–551, 553, 554).

За 1907 р. у фонді В. В. Хвойки зберігається два листи та дві листівки надіслані зі Швейцарії. Короткий лист від 10 січня стосується видавничої справи, а в листі від 28 вересня, уже повернувшись до Києва, Б. І. Ханенко простить Вікентія В'ячеславовича зайти до нього. Одна листівка — поздоровлення з Новим 1907 р., друга — від 3 вересня, також вітальна (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 555–558).

За 1908 р. зберігається п'ять листів та дві листівки до В. В. Хвойки. Усі листи та одна листівка — із Санкт-Петербурга, у них прохання переслати до Археологічної комісії речі з розкопок біля Десятинної церкви, звістка про одержання цих речей і про те, що І. А. Лінниченко забрав описи речей, без яких останні не можна представити в Археологічну комісію (два листи

за лютий). У листі від 27 квітня 1908 р. мова йде про те, що, згідно з планом дослідження садиби Десятинної церквита Михайлівського монастиря на наступні 10 років, буде командировано Б. В. Фармаковського з архітектором і бюджетом дві тисячі рублів на рік. В інших двох листах, за жовтень, є прохання оглянути кістки, знайдені графом О. О. Бобринським у саркофазі в Десятинній церкві та сповістити, де їх будуть зберігати, а також інформація про придбання Ермітажем матеріалів розкопок 1907 р. і прохання надіслати матеріали з розкопок 1908 р. Також повідомляється про можливість зробити особисту виставку знахідок В. В. Хвойки з розкопок 1907–1908 рр., для чого потрібно зробити опис речей з пояснювальними текстами. Листівка від 11 серпня з Гааги, в ній Богдан Іванович турбується про київський Музей, запитує, як влаштовані рами нижнього поверху, де було розміщено речі, цікавиться, де знаходиться М. Ф. Біляшівський (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 559–565).

За 1909 р. у фонді В. В. Хвойки зберігаються чотири листи та дві листівки від Б. І. Ханенка, сюди ж віднесено ще один лист, без дати, але там мова йде також про розкопки в Білогородці.

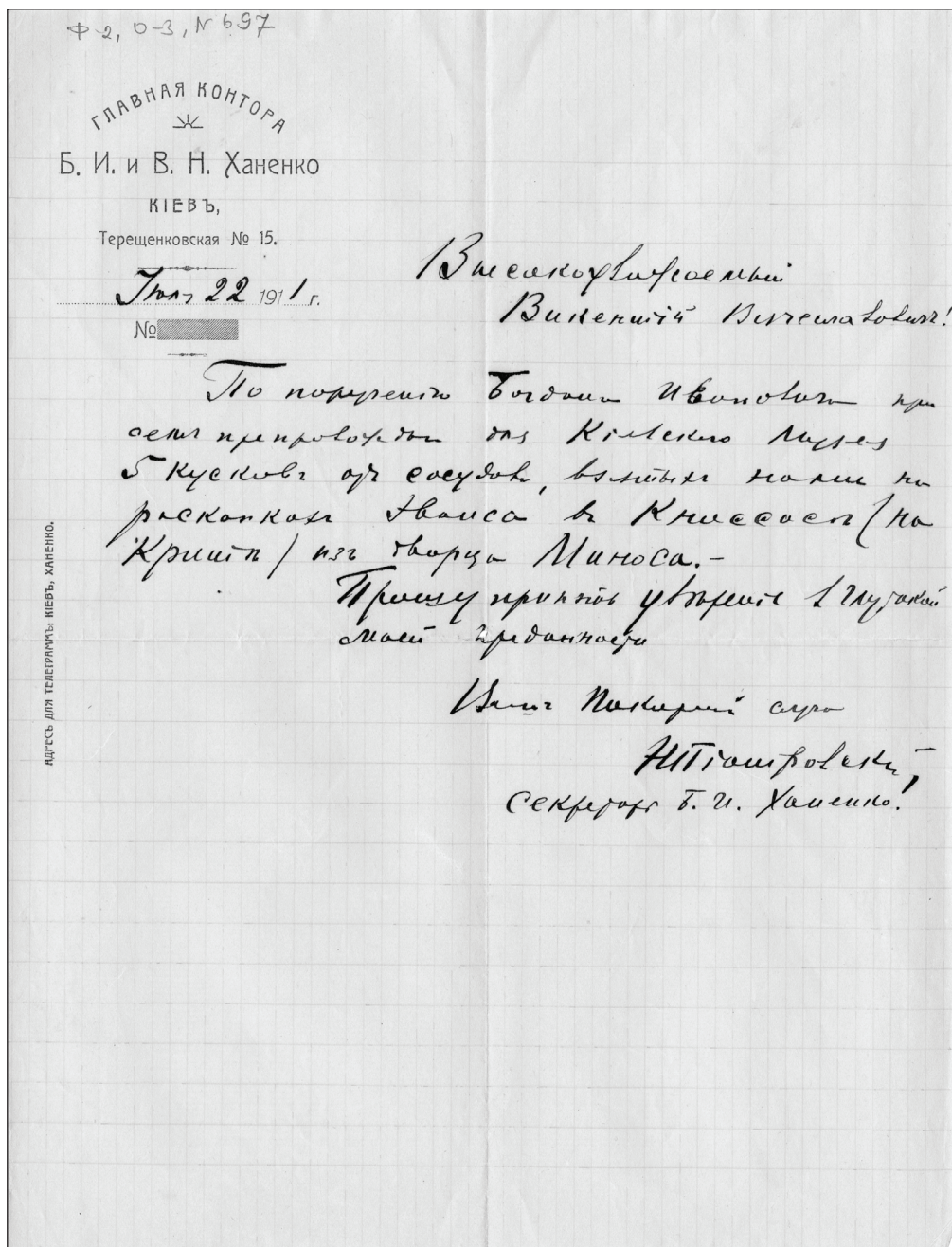

Рис. 7. Лист до В. В. Хвойки від секретаря Богдана Івановича Ханенка від 22 липня 1911 р.

Fig. 7. Letter to V. V. Khvoika from Bohdan Khanenko's secretary dated 22 July, 1911

У першому листі, із Санкт-Петербурга від 30 березня, сповіщається, що Археологічна комісія категорично відмовляється прийняти речі з розкопок у садибі Петровського та міститься прохання купувати речі Великокнязівського часу, особливо із золота, срібла та з емаллю. Із шести недатованих листів один, очевидно написаний влітку 1909 р., коли В. В. Хвойка проводив розкопки в Білогіродці. У листі Богдан Іванович із жалем повідомляє: «Шкодує, що не зможу ще раз відвідати Вас. Ви відкрили багато цікавого, але нічого з

цього не вийде, якщо Ви негайно не розберете склепіння і не покопаєте під церквою, де треба знайти поховання та їх речі. Усе відкрите і знайдене потрібно забрати з собою, навіть кахлі та цеглу, бо все це за зиму пропаде, нема кому охороняти і берегти, все розберуть».

Наступний лист, із датою на розписці 23 вересня, крім згадки про розкопки в Білогіродці, тут є прохання одержати в конторі Б. І. Ханенка гроші: «Ви можете зайти або надіслати когось довіреного отримати із моєї контори гроші, залишені за речі, про це я дав розпорядження

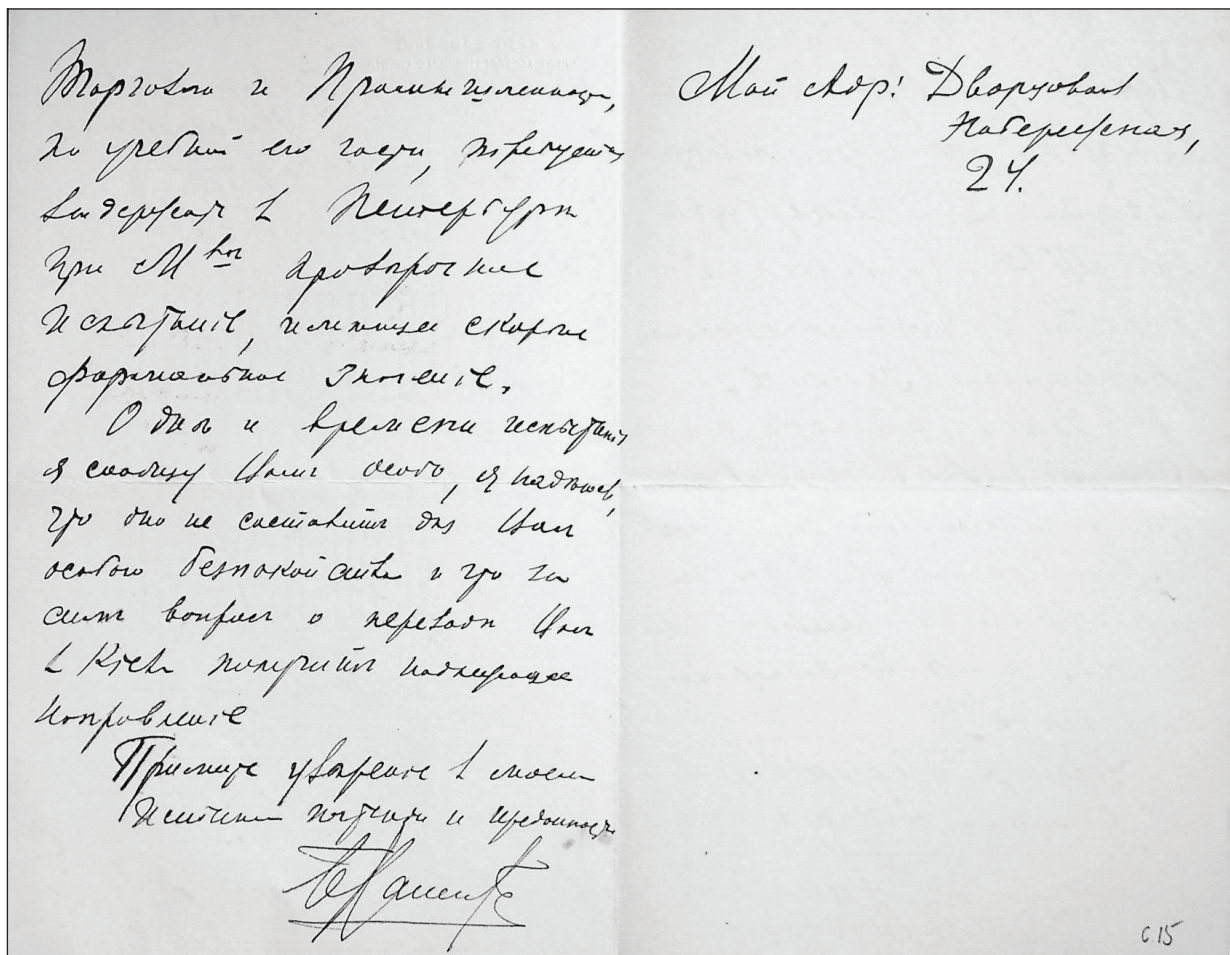

Рис. 8. Лист Б. І. Ханенка до Д. М. Щербаківського від 3 січня 1910 р. з підписом та його адресою в Петербурзі
 Fig. 8. Letter from B. I. Khanenko to D. M. Shecherbakivskyi, dated 3 January, 1910 with the sender's signature and address in St. Petersburg

по конторі», на цьому листі є розписка з невідомим підписом про одержання 100 руб. Крім того, в листі Б. І. Ханенко висловлюється жаль, що в Білогіродці не знайдено склепів під розкопаною церквою, де могли бути цінні предмети старовини.

У листівці від 28 жовтня 1909 р. Богдан Іванович сповіщає, що тепер буде новий закон, у створенні якого він брав участь, про охорону старовини: «Замість Археологічної комісії буде Комітет з охорони старожитностей по всій Росії, і його представники будуть в усіх губерніях (в Києві або наше Товариство, або Нестора Літописця), від яких тільки будуть залежати всі розкопки як на казенних, так і на приватних землях. Повідомлю Проект через Біляшівського. Товариство буде охороняти всі відкриті розкопками та історичні місцевості».

У листі від 6 грудня мова йде про виставку в Музеї предметів із розкопок в садибі Петровського (при Десятинній церкві) і про

замовлення вітрини для знайденого там хреста. Богдан Іванович просить предмети поки не виставляти і вітрину не замовляти, він планує для виставок придбувати до музею приміщення для виставок. Також у листі мова йде про те, що при складанні описів колекцій, крім тих, що були власністю Музею, і тих, що надійшли в музей як пожертва від Б. І. Ханенка, строго відділяти ті предмети, які не були пожертвовані музею, а тільки перебували там на виставці.

Натомість у листі від 25 грудня, крім вітання з Різдом та Новим роком, Богдан Іванович повідомляє, що, розглянувши фотографії, хоче купити саркофаги для музею. Плануючи бути в Києві 9 лютого, Б. І. Ханенко хоче в цей час влаштувати загальні збори Товариства старожитностей і мистецтв для доповіді про музей, а ще просить купити у Ф. Ф. Кундеревича золотий хрест (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 566–571, 864).

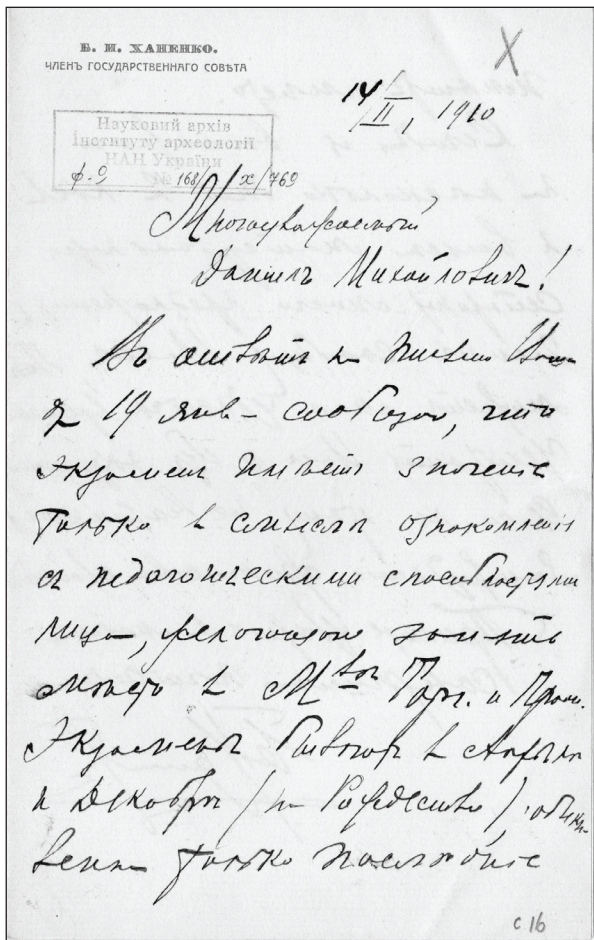

Рис. 9. Лист Б. І. Ханенка до Д. М. Щербаківського від 14 лютого 1910 р.

Fig. 9. B. I. Khanenko's letter to D. M. Shcherbakivskyi dated 14 February, 1910

За 1910 р. — одна телеграма, одна листівка та чотири листи. Географія міст, звідки писав Б. І. Ханенко, широка: Москва, Санкт-Петербург, Париж, Софія. 24 лютого 1910 р. Богдан Іванович надіслав з Москви в Київ телеграму, в якій йшлося про купівлю якоїсь речі, щодо придбання якої В. В. Хвойка сумнівався. Богдан Іванович просить не прогавити цю річ: «Не пропустіть предмет якщо боїтесь переплатити, то телеграфуйте останню ціну чи сильно зіпсовано чого не вистачає».

У листі від 15 березня із Санкт-Петербурга Б. І. Ханенко дуже дякує Вікентію В'ячеславовичу за покупку пластинки із слонової кістки V ст. дуже цікавої для Богдана Івановича, при чому він шкодує, що втрачено фрагменти від неї, але і без них річ дуже цікава. Тут же є згадка про те, що з весною на пароплавах будуть прибувати селяни, які могли знайти в землі стародавні речі, тому потрібно дивитись, чи не трапляється що-небудь.

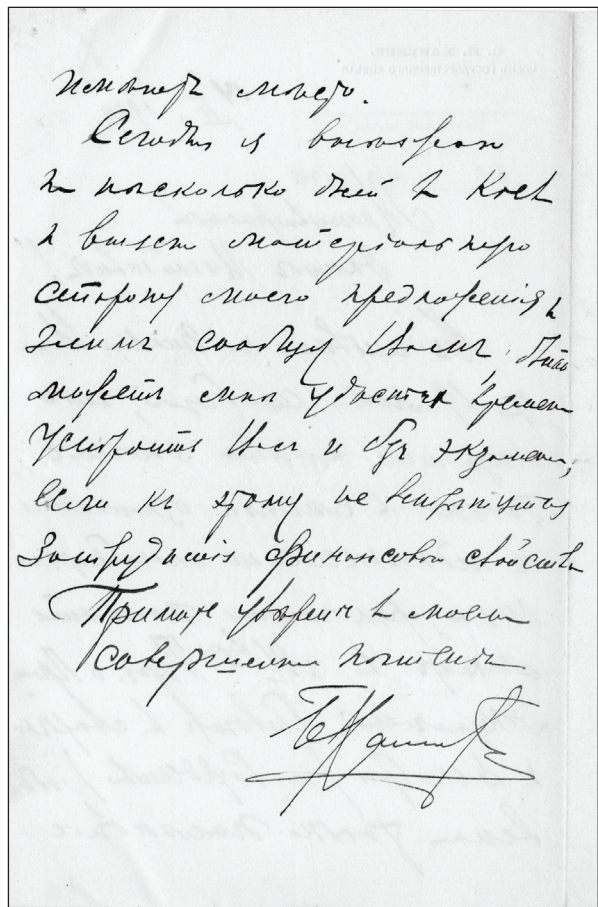

Рис. 10. Зворотна сторона листа Б. І. Ханенка від 14 лютого 1910 р. з повідомленням, що він їде на кілька днів до Києва

Fig. 10. The reverse side of B. I. Khanenko's letter dated 14 February, 1910, informing that he is going to Kyiv for a few days

Крім того, він додає, що в Києві будівельники почнуть копати фундаменти та канали, тому потрібно стежити, що знаходять робітники і він просить Вікентія В'ячеславовича дати Якову кілька рублів з рахунку Б. І. Ханенка для спостереження. Також в листі Богдан Іванович цікавиться справами Музею.

Лист від 13 травня, без вказаного року, написаний із Санкт-Петербурга, де Богдан Іванович в приписці повідомляє: «Продовжую хворіти і поки з дому ще не виходжу, але при першій можливості буду в Арх[еологічній] комісії». У листі мова йде про лист, одержаний ним від А. Є. Святенка з м. Стеблів Київської губернії з прикладеним зображенням підвісної печаті великокнязівської епохи, запропонованої купити. Богдан Іванович просить В. В. Хвойку купити для нього цю печатку за умови, що вона справжня. Тут же зберігається і лист А. Є. Святенка від 10 травня 1910 р., очевидно, пересланий Богданом Івановичем В. В. Хвойці

разом зі своїм листом. У листі автор повідомляє, що підвісна печать знайдена ним навесні 1909 р. біля урочища «городок» на річці Росі біля м. Стеблів Канівського повіту Київської губернії, на окремому аркуші є малюнок печаті олівцем.

У листівці від 10 серпня з Болгарії Б. І. Ханенко просить Вікентія В'ячеславовича дати вісточку про себе. У листі від 17 грудня з Петербурга, він пише, що одержав листа від В. В. Хвойки з пропозицією купити речі із розкопок в Білогородці і запитує, які речі і скільки їх в запропонованій збірці та повідомляє, що збирається приїхати до Києва до Нового року, побачитись і поговорити (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 532, 572, 573, 576, 577, 584).

За 1911 р. — три листи від Б. І. Ханенка та два листи від його персоналу — один від секретаря, другий від бухгалтера. В листах Богдана Івановича (датовані 8 січня та 10 лютого) є згадка про розкопки в Білогородці та про майбутню подорож В. В. Хвойки до Константинополя, а також про придбання для музею колекції речей з розкопок у Білогородці. Лист від 17 квітня написаний Богданом Івановичем в Римі, в листі він дякує В. В. Хвойці за його лист, вітає його зі святами, крім того, в листі йде мова про моделі Музею, яких вирішено зробити дві замість однієї. Богдан Іванович повідомляє, що днів через десять уже буде в Петербурзі.

У листі від секретаря Ханенків (від 22 липня) повідомляється, що, за дорученням Богдана Івановича, для Київського музею передається п'ять фрагментів кераміки з палацу Міноса, які археолог А. Еванс розкопав на острові Крит (рис. 7). В іншому листі, від бухгалтера, (датований 16 вересня 1911 р.) мова йде про виплату грошей Рипоті за виготовлення моделі для Музею, яку йому робити не доручали: *«Милостивий пане Вікентію В'ячеславовиу. Ми отримали від Вашого знайомого Рипоті рахунок за моделі Музею на 538 руб., за яким він просить заплатити 391 руб. 75 коп. З огляду на це вважаємо за потрібне звернутися до Вас зі з'ясуванням справи. Ні Богдан Іванович, ні Варвара Миколівна ніяких замовлень Рипоті не давали. Моделі Музею були замовлені тільки п. Мазаракі, по замовленню були виплачені нами гроші, але ніякої моделі не було одержано, внаслідок чого справу цю вважаємо закінченою. Що стосується поденної праці*

п. Рипоті з виготовлення моделей, то ми з ним не домовлялись і рахунків з ним не маємо. З повагою Бухгалтер (підпис)» (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 579–581, 697, 698).

За 1912 р. у фонді В. В. Хвойки зберігається чотири листи та дві листівки. У листі від 25 січня Богдан Іванович повідомляє, що одержав фотографію з колекцією Столярова і всю цю кераміку часів Саманідів IX та X ст., а також готів він купить для Київського Музею і просить переговорити зі Столяровим і дізнатися його ціну. В офіційному листі, датованому 29 травня 1912 р., Б. І. Ханенко як Голова комітету музею та член Державної ради просить В. В. Хвойку приступити до археологічного дослідження місцевості в районі Дарницького лісу Остерського повіту, відповідно до Відкритого листа від Імператорської археологічної комісії на розкопки в Остерському повіті Чернігівської губернії, а за необхідності провести там і розкопки: *«Одержавши відкритий лист від Імператорської Археологічної Комісії від 22 травня за № 1182 на проведення археологічних розкопок на землях казенних, громадських та інших в межах Остерського повіту Чернігівської губ., дуже прошу Вас приступити до археологічного дослідження місцевості в районі Дарницького лісу Остерського повіту, а потім, при потребі, і до проведення археологічних розкопок в означеній місцевості»*. Підпис Б. І. Ханенка стоїть після слів: *«Голова комітету музею, член Державної ради»*. Згаданий в листі Дарницький ліс не має ніякого стосунку до київської Дарниці. У листівці від 6 червня Богдан Іванович запитує, що Вікентій В'ячеславович робить, і висловлює припущення, що в Дарниці мають бути пам'ятки кам'яного віку і сліди т. зв. Мікенської культури, тому це потрібно перевірити, і він чекає на звістки від В. В. Хвойки.

В листі від 10 червня він сповіщає, що Карпо Васильович написав, що в дюнах і в лісі біля Нової Дарниці В. В. Хвойка нічого не знайшов і буде копати біля Вишеньок. Далі Богдан Іванович пише: *«Я нічого не маю проти, якщо Ви вважатимете за потрібне копати біля Вишеньок, але до мого приїзду до Києва я просив би Вас, навіть копаючи близько і у напрямку Вишеньок, не переносити Вашу квартиру із № 77 в Новій Дарниці в інше місце. Приїхавши, я буду трохи в Дарниці, огляну з*

Вами місцевість, і тоді вирішимо, як нам далі вчинити. До тих пір прошу почекати. Я приїду через тиждень...».

У короткому листі від 12 червня йдеться про знахідку скарбу золотих та срібних речей з емаллю часів Сасанідів та готів в Полтавській губернії, про що Богдан Іванович тільки що одержав повідомлення. Цей лист написано на бланку Маріїнського палацу. У листівці від 14 липня Б. І. Ханенко повідомляє, що його запитують з Парижа, чи були стремена й сокири у скіфів та сарматів, які дані є з цього питання, а також чи були вони у готів, печенігів та інших народів, що там проживали (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 540, 583, 585–588).

За 1913 р. — один датований лист, від 23 грудня, в якому йдеться про видання третього випуску хрестів та образків: *«Мені потрібні відомості та знімки тих хрестів і образків, які ще не видані і перебувають у Вас у музеї»* (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 589).

Із шести листів без дати є один, що датований за змістом, розглянутий разом з листами за 1909 р. Інші розглядаються, як листи без встановленої дати.

Так, один із листів містить прохання про передачу для видання зразків найбільш характерних речей із розкопок — слов'янських, скіфських та невизначеного типу. Ще в одному з листів йдеться про те, що для заповнення таблиць із предметами епохи переселення народів. Богданові Івановичу не вистачає від чотирьох до шести невеликих предметів, та міститься прохання до В. В. Хвойки підібрати що-небудь із фібул, сережок або упряжі та надіслати. Очевидно, ці два недатовані листи були написані в той час, коли Богдан Іванович працював на виданням «Старожитностей Придніпров'я». Судячи з листів, Б. І. Ханенкові не раз пропонували щось купити для його колекції, і він вибирав те, що становило для нього інтерес, відмовляючись від всього іншого. В інших листах мова йде, зокрема, про приїзд великого князя, про купівлю двох ікон у В. Є. Гезе та придбання старовинних речей. Крім того, у фонді В. В. Хвойки зберігається одна візитівка Б. І. Ханенка, без дати і без повідомлень, просто вказано: *«Богдан Іванович Ханенко. Член Державної ради. Двірцева набережна 24»*, без розділових знаків (Особовий... В. В. Хвойки б. р., спр. 523, 524, 526, 532, 534, 582, 589а).

Листування із Д. М. Щербаківським

Найменше листів від Б. І. Ханенка зберігається в особовому фонді Д. М. Щербаківського. Це три листи, написані у той час, коли Богдан Іванович докладав зусиль для повернення Данила Михайловича до Києва на роботу в музеї. Б. І. Ханенко писав ці листи, перебуваючи в Санкт-Петербурзі. Перший лист датований 18 листопада 1909 р., у ньому йдеться про те, що було б дуже бажано, коли б Д. М. Щербаківський вибрав своїм місцем проживання Київ, і якщо це питання залежить від керівництва й зарплати, то він просив би дозволу поговорити на цю тему: чи згоден Данило Михайлович перейти на службу в Міністерство Торгівлі та Промисловості у навчальний відділ і яка оплата його б задовольнила (Особовий... Д. М. Щербаківського б. р., спр. 168/Х-767).

У наступному листі, від 3 січня 1910 р. (рис. 8). йдеться про те, що для переходу на службу до навчальної частини Міністерства торгівлі та промисловості потрібно в Санкт-Петербурзі при міністерстві скласти іспити, які мають радше формальний характер. Б. І. Ханенко висловив упевненість, що ці іспити не завдадуть Д. М. Щербаківському особливих клопотів і питання з переведенням його до Києва вирішиться позитивно (Особовий... Д. М. Щербаківського б. р., спр. 168/Х-768).

Останній лист від Б. І. Ханенка написаний 14 лютого 1910 р. (рис. 9, 10). У ньому Богдан Іванович сповіщає, що іспит має на меті ознайомлення з педагогічним хистом осіб, які бажають зайняти місце в Міністерстві торгівлі та промисловості, і відбуватиметься у квітні та грудні, а також повідомляє Данила Михайловича, що їде на кілька днів до Києва з'ясувати матеріальний бік своєї пропозиції (Особовий... Д. М. Щербаківського б. р., спр. 168/Х-769).

Тут можна згадати два фрагменти з листів директора музею М. Ф. Біляшівського до Д. М. Щербаківського (ці листи Микола Федотович писав українською мовою); у листі від 20 листопада 1909 р. він пише: *«У Петербурзі багато дечого і декого бачив, набравсь вражень на кілька місяців. Бачився часто з панею Ханенко — дуже вона побивається, щоб Вас перетягти в Київ — кілька разів казала мені про се. Як Ви думаєте? Як би добре було, якби Ви сюди переїхали <...>».*

Та поволі — і в Музей Вас. Візьміться за сю справу. Ханенки підтримають Вас...» (Особовий... Д. М. Щербаківського б. р., спр. 168/Б-217).

А навесні 1910 р., у листі від 27 квітня, М. Ф. Біляшівський пише:

«Дорогий Данило Михайлович,

Учора балакав з Ханенко, просить, що-б Ви зараз подавали Прошеніє про перевід Вас у Київ. Він буде клопотати у Зілова, а то і у Шварца.

Ради Бога, не пропускайте [мо]мента — те-пер саме час, бо я вже Чернявському об'явив, що він не остається, і що Ви будете з іюля. Робіть же діло! Ваш М. Біляш[івський]» (Особовий... Д. М. Щербаківського б. р., спр. 168/Б-218).

До цього можна додати, що в ті часи просто так покинути роботу викладача в одному місці і самовільно перейти на інше було неможливо, потрібно було подавати «прошеніє». На прохання Д. М. Щербаківського, розпорядженням попечителя Київського навчального округу за № 27357 від 5 липня 1910 р. Данило Михайлович був переведений до Київської приватної жіночої гімназії пані М. В. Клуссінш на посаду учителя історії та географії з дозволом одночасно викладати географію у 7-ій Київській чоловічій гімназії (Особовий... Д. М. Щербаківського б. р., спр. 231/4, арк. 2, 3).

Крім цього, М. Ф. Біляшівський запросив його в музей на посаду завідувача відділами історико-побутовим та народного мистецтва, де Д. М. Щербаківський і працював до кінця

Центральний... (б. р.) Центральний державний історичний архів України, м. Київ. До 175-річчя із дня народження Богдана Івановича Ханенка [online], Режим доступу: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_175_narodzhennia_Bohdana_Khanenka.php [Дата звернення 7 грудня 2024].

Особовий... Ф. К. Вовка. б. р. *Особовий фонд Ф. К. Вовка*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 1, спр. В/4288 — В/4307.

Особовий... В. В. Хвойки. б. р. *Особовий фонд В. В. Хвойки*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 2, спр. 523; 524; 526; 532; 534; 536–574; 576–581; 589а; 696; 697; 698; 864.

Особовий... Д. М. Щербаківського. б. р. *Особовий фонд Д. М. Щербаківського*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 9, спр. 168/Х-767–168/Х-769; 168/Б-217; 168/Б-218; № 230/1, арк. 1; № 231/4, арк. 2, 3.

Halyna O. Stanytsina

Leading Archivist, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Scientific Archives Department, ORCID: 0000-0002-1700-7220, galina.stanitsin@gmail.com

LETTERS OF BOHDAN KHANENKO FROM THE SCIENTIFIC ARCHIVE
OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

The Scientific Archives of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine holds, among a large number of different archival materials, personal collections of archaeologists. In addition to other documents, many of these collections also contain correspondence which the scholars received from colleagues, friends, acquaintances and relatives.

життя (Особовий... Д. М. Щербаківського б. р., спр. 230/1, арк. 1) з перервою під час Першої світової війни.

Висновки

Листи Богдана Івановича Ханенка відображають насичене подіями життя людини, яка протягом десятиліть збирала, колекціонувала, зберігала та вводила до наукового обігу шляхом публікації предмети старовини та мистецтва. Також Богдан Іванович дуже допомагав київському музею, купуючи для нього експонати та дбаючи про фінансову допомогу. Він турбувався про склад співробітників музею, докладаючи зусиль, щоб такий досвідчений спеціаліст, як Д. М. Щербаківський, там працював. Також із листів відомо, що Б. І. Ханенко бував на розкопках В. В. Хвойки, цікавився, давав поради. Дякуючи зусиллям Богдана Івановича та Варвари Миколівни, існує музей, в який увійшли зібрані ними колекції і який по праву носить їхнє ім'я.

Подяка

Автор висловлює подяку Ользі Кромбет за переклад телеграм із французької мови на українську.

Дата надходження: 24.11.2024

Дата прийняття до друку: 14.02.2025

Дата публікації: 28.06.2026

Попельницька, О. 2023. Листи Б. І. Ханенка до К. В. Болсуновського (за матеріалами архіву Національного музею історії України). В: Чиркова, І. (ред.). *Матеріали XVII–XVIII наукових семінарів «Роль визначних особистостей — митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX — на початку XX ст.»*, приурочених до дня народження Михайла Петровича Старицького. Київ, с. 20–45.

Шовкопляс, Г. 1999. Про діяльність Б. І. Ханенка у заснуванні та історії Київського художньо-промислового і наукового музею. В: Ковганюк, Н. Г. (ред.) *До 150-річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею: матеріали науково-практичної конференції*. Київський музей західного та східного мистецтва. Київ: Кий, с. 51–58.

Ханенко, Б. І. 2008. *Спогади колекціонера*. Київ: Дзеркало світу.

The personal collections of Fedir Vovk (anthropologist, archaeologist, ethnographer, museologist), Vikentii Khvoika (discoverer and founder of Ukrainian archaeology, who identified several archaeological cultures and monuments) and Danylo Shcherbakivskiyi (archaeologist, teacher, museum historian, art historian, artist, ethnographer, ethnologist) include a total of 76 letters, postcards and telegrams from Bohdan Khanenko (Ukrainian industrialist, philanthropist, art historian, collector, one of the founders of the Kyiv Art, Industry and Science Museum). These letters have never been published before and are unknown to a wide range of scholars.

The personal collection of F. K. Vovk contains 18 letters and two telegrams from Bohdan Khanenko, dated between April 14, 1899 and September 23, 1902, which is the earliest correspondence stored in the Scientific Archives. All correspondence was sent from Kyiv, with the exception of one telegram from Paris and one letter from Motovylyvka (a station not far from Kyiv). Most of B. I. Khanenko's letters to F. K. Vovk concern the publication of his collection *Antiquities of Prydniprovya*.

The largest number of letters is preserved in the personal collection of Vikentii Viacheslavovych Khvoika: a total of 51 letters with postcards and telegrams from Bohdan Ivanovych Khanenko, two letters, some of which are undated, from his secretary for 1904 and 1911, and one from his accountant. In 1905, while serving in the Red Cross Department for the evacuation of the sick and wounded in the Far East, Khanenko sent three postcards, one letter, and one short note in which he wrote that he hoped to return home soon. The majority of the correspondence concerns the Kyiv Museum, in particular the acquisition of collections and excavations, and there are also letters concerning the publication of the third volume of crosses and icons.

The smallest number of letters from B. I. Khanenko is preserved in the personal collection of D. M. Shcherbakivskiyi, and consists of only three letters written by B. I. Khanenko at the time when he tried to persuade D. M. Shcherbakivskiyi to return to Kyiv to work in the Museum, offering him a position at the Ministry of Trade and Industry in the educational department as a teacher, while also time proposing work in the Kyiv Museum. These letters were written in Saint-Petersburg and are dated from November 1909 to February 1910.

Key words: letters, postcards, telegrams, personal collections, B. I. Khanenko, F. K. Vovk, V. V. Khvoika, D. M. Shcherbakivskiyi, photographs of artefacts.

References

- Tsentrалnyi... (w. y.) Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. *Do 175-richchia iz dnia narodzhennia Bohdana Ivanovycha Khanenka* [online]. Available at: https://cdiak.archives.gov.ua/v_do_175_narodzhennia_Bohdana_Khanenka.php [Accessed 7 December 2024].
- Osobovyi ... F. K. Vovka. w. y. *Osobovyi fond F. K. Vovka*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 1, nos. B/4288 — B/4307.
- Osobovyi ... V. V. Khvoiky. w. y. *Osobovyi fond V. V. Khvoiky*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 2, nos. 523; 524; 526; 532; 534; 536–574; 576–581; 589a; 696; 697; 698; 864.
- Osobovyi ... D. M. Shcherbakivskoho. w. y. *Osobovyi fond D. M. Shcherbakivskoho*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 9, nos. 168/X-767–168/X-769; 168/B-217; 168/B-218; no. 230/1, p. 1; no. 231/4, p. 2, 3.
- Popelnytska, O. 2023. Lysty B. I. Khanenka do K. V. Bolsunovskoho (za materialamy arkhivu Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy). In: Chyrkova, I. (ed.). *Materialy XVII–XVIII naukovykh seminariv "Rol vyznachnykh osobystosti — myttsiv, diiachiv nauky ta kultury u protsesi formuvannia natsionalnoi samosvidomosti naprykintsi XIX — na pochatku XX st."*, *pryrochennykh do dnia narodzhennia M. P. Starytskoho*. Kyiv, p. 20–45.
- Shovkopliias, H. 1999. Pro diialnist B. I. Khanenka u zasnuvanni ta istorii Kyivskoho khudozhno-promyslovoho i naukovo muzeiu. *Materialy nauково-praktychnoi konferentsii z nahody 150-richchia vid dnia narodzhennia B. I. Khanenka, met-senata, koleksionera, fundatora muzeiu*. Kyiv: Kyi, p. 51–58.
- Khanenko, B. I. 2008. *Spohady koleksionera*. Kyiv: Dzerkalo svitu.

І. О. ЛИСИЙ

ІСТОРИОГРАФІЯ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ГАЛИЦЬКОГО ЗАМКОВОГО КОМПЛЕКСУ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Здійснено послідовний хронологічний аналіз архітектурно-археологічних досліджень Галицького замкового комплексу в часових рамках 1991–2024 рр. Структуровано, виокремлено та схарактеризовано основні історичні періоди архітектурно-археологічних розвідок. Визначено першорядні аспекти історико-археологічного вивчення пам'ятки.

Ключові слова: Галицький замковий комплекс, архітектурно-археологічні дослідження, розкопки, історія досліджень.

Проголошення суверенітету України 1991 р. не тільки створило кардинально відмінні, неупереджені та ідеологічно вільні передумови для вивчення української історії та культури, але й сформувало неодмінну потребу проведення комбінованих архітектурно-археологічних розвідок та пошуків на території історико-архітектурних пам'яток низького ступеня фізичної збереженості та цілісності, які в епоху радянської влади в кращому випадку були в стані занепаду та забуття. До таких об'єктів належить також і замковий комплекс кінця XVI ст. в м. Галич (Івано-Франківська обл.) зі своїми структурно-композиційними елементами: двома оборонними частинами (верхнє укріплення — замок із коморами, канцелярією, будівлею суду та каплицею Св. Катерини; нижнє, оточене мурами, обнесене земляним валом та ровом подвір'я з п'ятьма вежами-баштами та трьома в'їзними брамами). Очевидно, що починаючи з 1991 р. окреме коло науковців зосередило дослідницьку увагу на вивченні пам'ятки; серед них були й археологи, які старалися дослідити невідомі чи маловідомі історичні періоди функціону-

вання за допомогою проведення розкопок, виявлення археологічних артефактів і знахідок та їх подальшого вивчення. Таких досліджень організовано та проведено доволі багато, а це потребує як мінімум їх історико-хронологічного вивчення, розставлення дослідницьких пріоритетів для спрямування майбутніх наукових пошуків та аналізу.

Документально-інформаційною базою статті стали опубліковані та неопубліковані матеріали польових досліджень і натурних обстежень пам'ятки, проведені в різні роки істориками й археологами, серед яких — М. В. Вуянко, М. В. Кугутяк, Б. П. Томенчук, О. Л. Мельничук (Томенчук, Кугутяк, Вуянко 2005; Томенчук, Мельничук 2005; Томенчук, Кугутяк, Мельничук 2007; Мельничук 2011), І. В. Креховецький (Креховецький 2014, 2015), Ю. В. Лукомський, В. Г. Оприск (Лукомський 1992, 1995, 2022, 2023; Лукомський, Оприск 1997; Оприск 1998), В. Б. Януш (Януш 2008, 2009, 2011) та ін. Історіографія архітектурно-археологічних розвідок відображена в наукових працях І. В. Креховецького (Креховецький 2021) та З. Б. Федунківа (Федунків 2020), але напрацювання вчених стосуються окремих часових проміжків. Натомість питання узагальненої історіографії архітектурно-археологічних досліджень Галицького замкового комплексу в 1991–2024 рр. не були розкриті повною мірою та потребують подальшого дослідження.

Метою написання статті є історіографічний аналіз архітектурно-археологічних досліджень Галицького замкового комплексу у період 1991–2024 рр. Об'єктом дослідження виступає Галицький замковий комплекс, предмет дослідження — архітектурно-археологічні вивчення пам'ятки у вищевказаний часовий період.

Спершу зауважимо, що археологічні розвідки та натурно-архітектурні обстеження не завжди були логічно-послідовними, проводилися зі значними часовими інтервалами, у них не застосовано мультидисциплінарний підхід для комплексного вивчення проблеми. Найґрунтов-

© ЛИСИЙ Ігор Олегович, 2026 — аспірант кафедри всесвітньої історії, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, ORCID: 0000-0003-4103-5149, ihor.lysyi.22@pnu.edu.ua

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкрита доступу за ліцензією **CC BY-NC-ND 4.0**
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

ніші археологічні роботи бути проведені в середині 90-х рр. ХХ ст., а в перше десятиліття ХХІ ст. стався незначний спад дослідницького інтересу науковців. Однак систематичність архітектурно-археологічних розвідок дозволила зібрати цінний інформативний матеріал та виявити унікальні історико-археологічні артефакти.

Протягом 1991 р. архітектори реставраційних Івано-Франківських майстерень Інституту «Укрзахідпроектреставрація» О. В. Гала, І. З. Панчишин, С. І. Петрич виконали три зондажі Шляхетської вежі замкового комплексу для обстеження технічного стану підмурків зруйнованих оборонних мурів і встановлення часу їх зведення: зондаж № 1 дозволив виявити нижню межу вхідного отвору до Шляхетської башти та спосіб примикання до неї муру від каплиці Св. Катерини; зондаж № 2 дав можливість локалізувати місце з'єднання західного замкового муру зі стіною Шляхетської вежі та встановити, що первісне мурування стін башти датується ХVI ст., наступне — ХVII–ХVIII ст.; зондаж № 3 дав змогу локалізувати втрачену південно-східну стіну (Пам'ятка... 1992, арк. 3–5).

У 1991–1992 рр. на основі вищевказаних робіт наукові співробітники Івано-Франківської філії Інституту «Укрзахідпроектреставрація» здійснили деталізоване обмірювання збережених фрагментів, провели натурні обстеження ступеня збереженості стін і фундаментів, створили опорний план Замкової гори з нанесенням решток замкових мурів, розгортки за рельєфом, а також планів та фасадів окремих укріплень (Федунків 2020, с. 131).

Початок систематичних розкопок пов'язаний із львівським науковцем Ю. В. Лукомським, який близько десяти років присвятив археологічному вивченню замкового комплексу в Галичі. Вже у 1991 р. під керівництвом Ю. В. Лукомського, а також за участю В. Г. Оприска та В. М. Петрика здійснено базові підготовчі розвідкові розкопки на Замковій горі (знято деталізований геодезичний план місцевості, зроблено натурні обстеження теренів та намічено програму стаціонарних шурфів), які пізніше вилилися в Галицьку архітектурно-археологічну експедицію. Внаслідок обстежень території в діапазоні глибин 5,6–6,6 м вчені виявили культурний шар з нашаруваннями археологічних комплексів фракійського гальштату (ХII–VII ст. до н.е.), княжої доби (ХII–ХIII ст.) та пізнього середньовіччя (ХIV–ХVI ст.). Це дозволило доказово підтвердити, що: 1) прототип оборонних спо-

руд існував у давньоруський період; 2) у різні історичні періоди плато займали земляно-дерев'яний, дерев'яно-кам'яний та кам'яний замки (Лукомський 1992, арк. 96–97).

Упродовж 1993–1994 рр. Ю. В. Лукомський продовжував розвідкові дослідження за допомогою закладення шурфа довжиною 25 м та шириною 1 м під підніжжям південної замкової стіни. Завдяки цьому було простежено складну стратиграфічну картину напластувань у місці оборонного рову під південною стіною та виявлено підземні рештки замкових стін ХII–ХV ст. і ХVII–ХVIII ст. Крім того, дослідникові вдалося відкрити рештки подвійного дерев'яного частоколу-стіни, а також виявити цінний археологічний матеріал різних часових періодів (Лукомський 1995, арк. 48–49).

З метою встановлення планувальної конфігурації замкового комплексу на останньому будівельному етапі (друга половина ХVII ст.) та ступеня фізичної цілісності цегляно-кам'яних елементів замкових периметральних оборонних укріплень Ю. В. Лукомський разом із колегами у 1995 р. заклали 25 розвідкових траншей-зондажів сумарною площею 220 м². Це дозволило з'ясувати планувальну структуру зовнішніх оборонних мурів, локалізувати дві зруйновані оборонні вежі з підземними льохами та місце однієї в'їзної брами. У 1996 р. продовжено архітектурно-археологічні розкопки каплиці Св. Катерини, у результаті яких встановлено розміри фундаменту та стін (Лукомський 1997, кн. 1).

У 1997 р. Національний заповідник «Давній Галич» та Галицька райдержадміністрація замовили в науково-дослідному центрі «Рятівна археологічна служба», що в той період діяв при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича, проведення попередніх рятівних археологічних досліджень, а керівниками проекту були призначені Ю. В. Лукомський та В. Г. Оприск, які спільно з фахівцями Інституту «Укрзахідпроектреставрація» здійснили стаціонарні архітектурно-археологічні обстеження Шляхетської вежі, для чого було проведено повні розкопки внутрішньої частини вежі та закладено розвідкові шурфи по зовнішніх контурах. Це дало можливість встановити архітектурно-планувальні та будівельно-технічні риси, виявити двоповерхові підземелля замку (Лукомський 1997, кн. 2).

Під час проведення підготовчих робіт із консерваційного збереження наземних замкових руїн та відбудови Шляхетської вежі у 1998 р. археологічний загін під керівництвом

В. Г. Оприска і М. Ф. Рожка здійснив додаткові розкопки. На замковому плато виявлено потужний культурний шар XII–XIII ст., який за хронологічною віддаленістю був набагато давнішим від збережених фрагментів сучасного Галицького замку, що підтверджували знайдені історичні предмети (Оприск 1998, с. 12).

У 2004 р. Ю. В. Лукомський здійснював архітектурно-археологічний нагляд за передпроектними дослідженнями та земляними роботами, які проводилися для реконструкції замкової каплиці Св. Катерини. У процесі вдалося розкрити внутрішню частину споруди, виявити мозаїчну підлогу з різноформної цегли та встановити конструкцію фундаменту й фрагменти алебастрового престолу (Федунків 2020, с. 152).

Під керівництвом О. Л. Мельничука та Б. П. Томенчука в 2004 р. польові дослідження Замкової гори також проводила середньовічна археологічна експедиція Національного заповідника «Давній Галич», яка поставила собі за мету віднайти докази заселення Замкової гори у давньоруський період. Роботи були проведені в два етапи: 1) за допомогою закладеного шурфу на краю західного схилу гори простежено частину фундаменту західної стіни та зафіксовано стратиграфічні нашарування, які датуються хронологічним діапазоном від XII до XIX ст.; 2) досліджено нижній горизонт та підтверджено існування на замчищі культурних шарів XII–XIII ст. і XIV–XV ст. (Томенчук, Мельничук 2005).

Для визначення фізичного стану, виявлення найбільш ушкоджених та аварійних ділянок і конструкцій, подання рекомендацій щодо відновлення каплиці Св. Катерини фахівці Інституту «Укрзахідпроектреставрація» (Є. М. Стонжка, О. В. Савчак, А. В. Гевак, Т. В. Голова й ін.) у 2005 р. провели інженерне обстеження стану фізичної збереженості споруди (Каплиця... 2005, с. 5-8).

У 2006 р. продовжено середньовічну археологічну експедицію під орудою наукового співробітника відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «Давній Галич» О. Л. Мельничука, яка проводила розкопки в межах внутрішнього подвір'я між Шляхетською вежею та каплицею Св. Катерини. На глибині 0,8–1,2 м було виявлено залишки конструкцій дерев'яних галерей (гурдицій), конструктивно пов'язаних із муром, та цегляної печі, що приникала до муру; будівельне румовище та сміття, яке утворилось внаслідок деструкції стін замку, каплиці та вежі, а та-

кож будівельними роботами, що проводились у різний час. Розкопаний археологічний матеріал належав до періоду пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.) (Мельничук 2011, с. 183-185).

Для виявлення і локалізації залишків південно-східної оборонної в'їзної вежі в 2007 р. організовано та проведено археологічні дослідження, які очолював співробітник відділу археології та відтворення історичних ландшафтів Національного заповідника «Давній Галич» В. Б. Януш. Однак, незважаючи на артефакти пізнього середньовіччя та наявність потужного культурного шару, слідів вежі не виявлено (Януш 2008, с. 3, 8). У 2008 р. розкопки продовжилися для локалізації фрагментів західної оборонної стіни з фундаментами. Внаслідок обстежень підтверджено дані про існування в Галицькому замковому комплексі двоповерхових підземель (Януш 2009, с. 9-11).

У 2010 р. В. Б. Янушем проведена ще одна археологічна розвідка, яка надала можливість детальніше вивчити залишки західної оборонної стіни, дослідити етапи формування культурного шару, функціонування відкритих археологічних об'єктів, проаналізувати ступінь збереженості автентичних субстанцій тощо (Януш 2011, с. 4).

У 2013 р. археологічний загін Національного заповідника «Давній Галич» під керівництвом співробітника відділу археології та відтворення історичних ландшафтів І. В. Креховецького проводив зачистку ділянки біля підніжжя західного схилу Замкової гори на терасі штучного походження. Археологічна розвідка виявила залягання культурного шару XVI–XVII ст. та прошарків румовища й каміння, пов'язаних із будівництвом стін замку та інших оборонних споруд (Креховецький 2014, с. 6-7).

Археологічний загін І. В. Креховецького продовжив розкопки в 2014 р.; у планах роботи експедиції було дослідження укріплень нижньої тераси західної сторони замкового комплексу для виявлення початкових замкових укріплень протобастіонного типу. У закладеній траншеї знайдено рештки оборонних споруд XIV–XVII ст. у формі редутів чи бастіонів та земляного терасованого валу з рештками каменю й цегли різних будівельних періодів (Креховецький 2015, с. 8-13).

У результаті розкопок у 2013–2014 рр. визначено ступінь збереження культурних шарів, простежено стратиграфічні нашарування, встановлено історичні закономірності розвитку топографічно-планувальної структури, зібрано фрагментарні та цілісні археологічні матеріали тощо.

Новий період археологічних досліджень на території Галицького замкового комплексу розпочався на початку травня 2022 р., коли під час земляних робіт працівники заповідника випадково відкопали кам'яний фундамент невідомої раніше споруди. Співробітники І. В. Креховецький, Т. М. Ткачук, А. Б. Фіголь заклали розвідковий шурф на місці знахідки, а в процесі подальших розкопок за розташуванням об'єкта на стику захабі і кулуара, наявністю фрагментів муру із мергелю та цегли на вапняковому розчині та монолітної широкої кам'яної брили прямокутної форми встановили, що це частина В'їзної (Губернаторської) вежі — однієї з трьох основних веж. Дослідникам також вдалося розкопати внутрішні замкові ворота та кілька стін вежі. Крім того, виявлено шар жовтої глини — елемент консервації руїн початку ХХ ст., а наприкінці 2022 р. також відкрито вентиляційний канал глибиною 5,5 м (Дослідження... 2022).

Упродовж 2023 р. археологічний загін Національного заповідника «Давній Галич» продовжив дослідження, у результаті яких розкопано два замкові приміщення з різними типами підлоги. У червні 2023 р. методом відеообстеження науковці відкрили просторе приміщення з потужними стінами та нішами для бійниць. Згідно з історичними матеріалами і на думку Ю. В. Лукомського, це перший поверх В'їзної вежі, над ним був другий, що втрачений, вентиляційний канал — нульовий поверх, під яким був розташований двоповерховий підвал (Археологи... 2023).

У 2024 р. розкопки компонентів Губернаторської вежі тривали, перед археологами стояли завдання розчистити площу партерного поверху від румовища з метою виявлення функціонально-господарського призначення приміщень. Внаслідок проведених робіт спочатку вдалося зайти в один із шести склепів; відкрито та розчищено шлях до приміщень нульового ярусу (Археологи... 2024).

Під час археологічних досліджень у 2022–2024 рр. було виявлено низку археологічних знахідок: брилу з епіграфічними зображеннями хрестів (ХІІ ст.), яка, ймовірно, походить із Успенського собору у Криласі; монети кінця ХVІ — середини ХVІІ ст. (гріш та напівгріш польського періоду); декоративний бронзовий цвях, що міг використовуватися для оздоблення кінської збруї чи для внутрішніх робіт; елементи двох керамічних люльок (ХVІІ ст.); два бронзові перстні; частини скляних та керамічних посудин; орнаментовані кахлі — фрагменти печей (ХVІІ ст.), покриті різною за кольором поливою та ін.

У табл. 1 систематизовано сукупність архітектурно-археологічних досліджень Галицького замкового комплексу, виділено основні періоди та здобутки наукових експедицій.

Висновки

Аналіз історіографії архітектурно-археологічних досліджень Галицького замкового комплексу в період незалежної України доз-

Таблиця 1. Хронологія архітектурно-археологічних досліджень Галицького замкового комплексу
Table 1. Chronology of architectural and archaeological research of the Halych castle complex

Період	Роки	Керівники	Результати
І період	1990–1991	О. В. Гала, І. З. Панчишин, С. І. Петрич	Виявлено нижню межу вхідного отвору до Шляхетської вежі; локалізовано з'єднання західного замкового муру зі стіною вежі та втрачену південно-східну стіну.
	1991	Ю. В. Лукомський, В. Г. Оприск, В. М. Петрик	Здійснено підготовчі розвідкові розкопки; намічено програму стаціонарних шурфів; виявлено культурний шар із нашаруванням культур фракійського гальштату, княжої доби та пізнього середньовіччя.
	1991–1992	З. Б. Соколовський	Виконано обміри фрагментів та здійснено натурні обстеження ступеня збереженості стін і фундаментів; накреслено опорний план Замкової гори.
	1993–1994	Ю. В. Лукомський	Виявлено підземні рештки замкових стін ХІІ–ХV ст. та ХVІІ–ХVІІІ ст.; простежено стратиграфічну картину напластувань.
	1995	З. Б. Соколовський	Здійснено експертну оцінку збереженості; підготовлено акт технічного стану.

Період	Роки	Керівники	Результати
	1995–1996	Ю. В. Лукомський	Локалізовано дві зруйновані оборонні вежі з підземними льохами та одну в'їзну браму; з'ясовано структуру оборонних мурів; встановлено розміри каплиці Св. Катерини.
II період	1997	Ю. В. Лукомський, В. Г. Оприск	Проведено розкопки внутрішньої частини та встановлено планувальні й будівельно-технічні характеристики Шляхетської вежі.
	1998	В. Г. Оприск, М. Ф. Рожко	Виявлено потужний культурний шар XII–XIII ст. з археологічними артефактами.
	2004	Ю. В. Лукомський	Відкрито внутрішню частину каплиці Св. Катерини; виявлено мозаїчну підлогу з цегли; встановлено конструкцію основи та фрагменти алебастрового престолу.
	2004	О. Л. Мельничук, Б. П. Томенчук	Простежено частину фундаменту західної стіни; підтверджено існування культурних шарів XII–XIII і XIV–XV ст.
	2005	Є. М. Стонжка, О. В. Савчак	Проведено інженерне обстеження каплиці Св. Катерини.
	2006	О. Л. Мельничук, Б. П. Томенчук, М. В. Кугутяк	Виявлено залишки конструкцій гурдицій, румовище та сміття пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.).
	2007–2008	В. Б. Януш	Локалізовано залишки західної оборонної стіни з фундаментами.
	2010	В. Б. Януш	Досліджено залишки західної оборонної стіни, етапи формування культурних шарів.
III період	2013–2014	І. В. Креховецький	Простежено стратиграфічні нашарування; встановлено риси розвитку топографічно-планувальної структури; вивчено ступінь збереження культурних шарів.
	2022–2024	І. В. Креховецький	Досліджено фундамент, фрагменти стін та замкові ворота В'їзної вежі; локалізовано приміщення та склепи; розчищено вхід та один з шести склепів нульового ярусу.

волив структурувати та виділити три їх умовні періоди: перший (1991–1996 рр.) — присвячений відкриттю та вивченню культурних нашарувань, визначенню історичних змін фортифікаційної системи, картографуванню укріплень Шляхетської вежі та каплиці Св. Катерини; другий (1997–2010 рр.) — стосується археологічних передпроектних та проектних досліджень із метою реставрації фрагментів замкових стін і Шляхетської вежі, а також шляхів збереження й репрезентації історико-археологічного потенціалу; третій (2013–2024 рр.), який все ще триває, — пов'язаний з археологічною розвідкою та

земляними роботами для визначення будівельно-інженерної й просторо-планувальної структури компонентів В'їзної вежі. Планування й практична реалізація майбутніх археологічних досліджень мають створити передумови для збереження та охорони, а головне — окреслити оптимальні шляхи утилітарного пристосування і комплексного використання історико-археологічних та архітектурно-будівельних об'єктів Галицького замку.

Дата надходження: 11.11.2024

Дата прийняття до друку: 14.02.2025

Дата публікації: 28.06.2026

Пам'ятка... 1992. *Пам'ятка архітектури XIV–XV ст. замок в м. Галич Івано-Франківської обл. Архітектурні натурні дослідження*. Науково-технічний архів Державного науково-реставраційного управління Івано-Франківської області, спр. 27-А4, 28 арк.

Каплиця... 2005. *Каплиця Св. Катерини Староміського замку в м. Галич. Попередні роботи та архітектурні обміри до проекту ремонту та реставрації*. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація», спр. І-88–36/15844, 6 арк.

Івано-Франківська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. 2024. *Археологи виявили ще два склепи в'їзної вежі Галицького замку на Івано-Франківщині* [online]. Режим доступу: https://ifoonsku.ucoz.ua/news/arkheologi_vijavili_shhe_dva_sklepi_v_39_jiznoji_vezhi_galickogo_zamku_na_ivano frankivshhini/2024-10-08-9809 [Дата звернення 10 листопада 2024].

Креховецький, І. В. 2014. *Звіт про результати археологічних досліджень на території Галицького замку у 2013 році*. Галич: Національний заповідник «Давній Галич», с. 6–7.

Креховецький, І. В. 2015. *Звіт про результати археологічних досліджень на території Галицького замку у 2014 році*. Галич: Національний заповідник «Давній Галич», с. 8-13.

Креховецький, І. В. 2021. Історія та нові археологічні дослідження Галицького замку. *Науковий вісник «Межбіж»*, 1–2, с. 112-117.

Лукомський, Ю. 1992. *Звіт Архітектурного загону Галицької архітектурно-археологічної експедиції про польові дослідження у 1991 р.* Науковий архів відділу Археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

Лукомський, Ю. 1995. *Звіт Архітектурного загону Галицької архітектурно-археологічної експедиції про польові дослідження у 1993–94 рр.* Науковий архів відділу Археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

Лукомський, Ю. 1997. *Звіт Галицької рятівної археологічно-архітектурної експедиції про результати польових досліджень на території Старостинського замку в м. Галич у 1997 р.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба», кн. 1.

Лукомський, Ю. 1997. *Звіт Галицької рятівної археологічно-архітектурної експедиції про результати польових досліджень на території Старостинського замку в м. Галич у 1997 р.* Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба», кн. 2.

Лукомський, Ю. 2022. До концепції вивчення архітектурно-археологічного комплексу «Замкова Гора» у місті Галичі над Дністром. В: Стасюк, А. (ред.). *Галич. Збірник наукових праць*, 7. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, с. 35-60.

Лукомський, Ю. 2023. Архітектурно-археологічна розвідка на Старостинському замку в Галичі. *Сучасні проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій*, 19, с. 6-30. <https://doi.org/10.23939/fortifications2023.19.006>.

Лукомський, Ю., Оприск, В. 1997. *Звіт Галицької рятівної археологічно-архітектурної експедиції про результати археологічного нагляду за земляними та будівельними роботами в центральній частині м. Галич*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба», кн. 2.

Мельничук, О. 2011. Археологічні дослідження на території Галицького замку у 2004, 2006 роках. В: Бергівський, О. (ред.). *Замки України: дослідження, збереження, використання*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Галич, Україна, 3 листопада 2011 р. Галич, с. 182-185.

Національний заповідник «Давній Галич». 2022. *Дослідження на Замковій горі* [online]. Режим доступу: <http://www.davnyihalych.com.ua/novini/item/1373-doslidjenia-na-zamkoviu-gori> [Дата звернення 10 листопада 2024].

Національний заповідник «Давній Галич». 2023. *Археологи натрапили на підземелля замку* [online]. Режим доступу: <http://www.davnyihalych.com.ua/novini/item/1716-arheologu-natrapulu-na-pidzemelia-zamku> [Дата звернення 10 листопада 2024].

Оприск, В. 1998. Галицька твердиня над Дністром. *Галицька брама*, 9 (45), с. 12.

Томенчук, Б. П., Кугутяк, М. В., Вуянко, М. В. 2005. Археологічні дослідження давнього Галича у 2003–2005 рр. *Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис «Галичина»*, 11, с. 37-44.

Томенчук, Б. П., Кугутяк, М. В., Мельничук, О. Л. 2007. Дослідження Галицької археологічної експедиції у 2006 році. *Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис «Галичина»*, 12–13, с. 47-50.

Томенчук, Б. П., Мельничук, О. Л. 2005. *Звіт про польові археологічні дослідження, проведені у 2004 році Галицькою середньовічною археологічною експедицією Національного заповідника «Давній Галич»*. Галич: Національний заповідник «Давній Галич».

Федунків, З. Б. 2020. *Оборонна архітектура Галича над Дністром*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Януш, В. Б. 2008. *Звіт про результати археологічних розвідок на території Галицького замку у 2007 р.* Галич: Національний заповідник «Давній Галич», с. 3-8.

Януш, В. Б. 2009. *Звіт про результати археологічних розвідок на території Галицького замку у 2008 р.* Галич: Національний заповідник «Давній Галич», с. 8-11.

Януш, В. Б. 2011. *Звіт про результати археологічних розвідок на території Галицького замку у 2010 р.* Галич: Національний заповідник «Давній Галич», с. 4-6.

Ihor O. Lysyi

PhD student at the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Department of the World History, ORCID: 0000-0003-4103-5149, ihor.lysyi.22@pnu.edu.ua

HISTORIOGRAPHY OF ARCHITECTURAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE HALYCH CASTLE COMPLEX DURING THE PERIOD OF UKRAINE'S INDEPENDENCE

The castle complex of the end of the 16th century in Halych city (Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine) with its structural and compositional elements (castle with storerooms, chancellery, court building and the Chapel of St. Catherine, five towers and three entrance gates) is one of the historical and architectural objects that have repeatedly been subjected to archaeological research. Since 1991 archaeologists have focused their attention on the study of elements of the Halych castle complex, trying to investigate unknown or little-known historical stages of its functioning, and to discover archaeological artefacts and finds for further evaluation. The analysis of historiography of the architectural and archaeological studies of the Halych castle complex made it possible to organise and distinguish three conditional periods of scientific research. The first period (1991–1996) was devoted to the discovery and study of cultural strata, the determination of historical changes in the fortification system, the mapping of fortifications of the Schliakhetska (Noble) Tower and the Chapel of St. Catherine. The second period (1997–2010) includes archaeological pre-project and project studies for restoring fragments of castle walls and the Schliakhetska Tower and ways of preserving and representing the historical and archaeological potential. The third period (2013–2024) is associated with archaeological explorations and earthworks to determine constructional and spatial structure of components of the Entrance Tower. The planning and practical implementation of future archaeological studies should create prerequisites for preservation and protection, and optimal ways of utilitarian adaptation and integrated use of archaeological, historical and architectural objects of the Halych castle.

Key words: Halych castle complex, architectural and archaeological research, excavations, history of study.

References

- Pamiatka... 1992. *Pamiatka arkhitektury XIV–XV st. zamok v m. Halych Ivano-Frankivskoi oblasti. Arkhitekturni naturni doslidzhennia*. Naukovo-tekhnichnyi arkhiv Derzhavnogo naukovo-restavratsiinoho upravlinnia Ivano-Frankivskoi oblasti, no. 27-A4, 28 p.
- Kaplytsia... 2005. *Kaplytsia Sv. Kateryny Staromiskoho zamku u m. Halychi. Poperedni roboty ta arkhitekturni obmiry do proektu remontu ta restavratsii*. Naukovo-tekhnichnyi arkhiv Instytutu “Ukrzakhidproektrestavratsiia”, no. 1-88–36/15844, 6 p.
- Ivano-Frankivska oblasna orhanizatsiia Natsionalnoi spilky kraieznavstv Ukrainy. 2024. *Arkheolohy vyjavyly shche dva sklepy viznoi vezhi Halytskoho zamku na Ivano-Frankivshchyni* [online]. Available at: https://ifoonsku.ucoz.ua/news/arkheologi_vijavili_shche_dva_sklepi_v_39_jiznoji_vezhi_galickogo_zamku_na_ivano_frankivshhyni/2024-10-08-9809 [Accessed 10 November 2024].
- Krekhovetskyi, I. V. 2014. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Halytskoho zamku u 2013 rotsi*. Halych: Natsionalnyi zapovidnyk “Davnii Halych”. p. 6-7.
- Krekhovetskyi, I. V. 2015. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Halytskoho zamku u 2014 rotsi*. Halych: Natsionalnyi zapovidnyk “Davnii Halych”. p. 8-13.
- Krekhovetskyi, I. V. 2021. *Istoriia ta novi arkheolohichni doslidzhennia Halytskoho zamku*. *Naukovyi visnyk “Mezhybizh”*, 1–2, p. 112-117.
- Lukomskyi, Yu. 1992. *Zvit Arkhitekturnoho zahonu Halytskoi arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytzii pro polovi doslidzhennia u 1991 r.* Naukovyi arkhiv viddilu Arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, 97 p.
- Lukomskyi, Yu. 1995. *Zvit Arkhitekturnoho zahonu Halytskoi arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytzii pro polovi doslidzhennia u 1993–94 rr.* Naukovyi arkhiv viddilu Arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, 49 p.
- Lukomskyi, Yu. 1997. *Zvit Halytskoi riativnoi arkheolohichno-arkhitekturnoi ekspedytzii pro rezultaty polovykh doslidzhen na terytorii Starostynskoho zamku v m. Halych u 1997 r.* Arkhiv Naukovo-doslidnogo tsentru “Riativna arkheolohichna sluzhba”, kn. 1, 86 p.
- Lukomskyi, Yu. 1997. *Zvit Halytskoi riativnoi arkheolohichno-arkhitekturnoi ekspedytzii pro rezultaty polovykh doslidzhen na terytorii Starostynskoho zamku v m. Halych u 199 r.* Arkhiv Naukovo-doslidnogo tsentru “Riativna arkheolohichna sluzhba”, kn. 2, 78 p.
- Lukomskyi, Yu. 2022. *Do kontseptsii vyvchennia arkhitekturno-arkheolohichnoho kompleksu “Zamkova Hora” u misti Halychi nad Dnistrom*. In: Stasiuk, A. (ed.). *Halych. Zbirnyk naukovykh prats*, 7. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, p. 35-60.
- Lukomskyi, Yu. 2023. *Architectural and archaeological exploration at the Starosta castle in Galicia. Fortifications*, 19, p. 6-30. <https://doi.org/10.23939/fortifications2023.19.006>
- Lukomskyi, Yu., Oprysk, V. 1997. *Zvit Halytskoi riativnoi arkheolohichno-arkhitekturnoi ekspedytzii pro rezultaty arkheolohichnoho nahliadu za zemlianyimi ta budivelnyimi robotamy v tsentralnii chastyni m. Halych*. Lviv: Naukovo-doslidnyi tsentr “Riativna arkheolohichna sluzhba”, kn. 2, 78 p.
- Melnychuk, O. 2011. *Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Halytskoho zamku u 2004, 2006 rokakh*. In: Berehovskiy, O. (ed.). *Zamky Ukrainy: doslidzhennia, zberezhenia, vykorystannia*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Halych, Ukraina, 3 November 2011. Halych, p. 182-185.
- Natsionalnyi zapovidnyk “Davnii Halych”. 2022. *Doslidzhennia na Zamkovii hori* [online]. Available at: <http://www.davnyihalych.com.ua/novini/item/1373-doslidzenia-na-zamkoviu-gori> [Accessed 10 November 2024].
- Natsionalnyi zapovidnyk «Davnii Halych». 2023. *Arkheolohy natrapyli na pidzemellia zamku* [online]. Available at: <http://www.davnyihalych.com.ua/novini/item/1716-arkheologu-natrapulu-na-pidzemelia-zamku> [Accessed 10 November 2024].
- Oprysk, V. 1998. *Halytska tverdynia nad Dnistrom. Halytska brama*, 9 (45), p. 12.
- Tomenchuk, B. P., Kuhutiak, M. V., Vuianko, M. V. 2005. *Arkheolohichni doslidzhennia davnoho Halycha u 2003–2005 rr. Vseukrainskyi naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys “Halychyna”*, 11, p. 37-44.
- Tomenchuk, B. P., Kuhutiak, M. V., Melnychuk, O. L. 2007. *Doslidzhennia Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytzii u 2006 rotsi. Vseukrainskyi naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys “Halychyna”*, 12–13, p. 47-50.
- Tomenchuk, B. P., Melnychuk, O. L. 2005. *Zvit pro polovi arkheolohichni doslidzhennia, provedeni u 2004 rotsi Halytskoiu serednovichnoiu arkheolohichnoiu ekspedyttsiieiu Natsionalnoho zapovidnyka “Davnii Halych”*. Halych: Natsionalnoho zapovidnyka “Davnii Halych”.
- Fedunkiv, Z. B. 2020. *Oboronna arkhitektura Halycha nad Dnistrom*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV.
- Yanush, V. B. 2008. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh rozvidok na terytorii Halytskoho zamku u 2007 r.* Halych: Natsionalnyi zapovidnyk “Davnii Halych”, p. 3-8.
- Yanush, V. B. 2009. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh rozvidok na terytorii Halytskoho zamku u 2008 r.* Halych: Natsionalnyi zapovidnyk “Davnii Halych”, p. 8-11.
- Yanush, V. B. 2011. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh rozvidok na terytorii Halytskoho zamku u 2010 r.* Halych: Natsionalnyi zapovidnyk “Davnii Halych”. p. 4-6.